

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบافیศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

สังวรณนามัญชรี

และ

สังวรณนานิยาม

คู่มือศึกษา

หลักการอธิบายความพระบาลีและอรรถกถา-ฎีกา

พระธรรมโมลี

ตรวจชำระ

พระคันธसारากวีวงศ์

เรียบเรียง

สังวรรณนามัญชรี และ สังวรรณหานิยาม

คู่มือศึกษา

หลักการอธิบายความพระบาลีและอรรถกถา-ฎีกา

พระคันทสราภิวังศ์

เรียบเรียง

พระธรรมโมลี ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.

เวทย์ บรรณกรกุล ป.ธ.๙, พธ.บ., ศษ.ม.

ตรวจชำระ

สังวรรณนามัญชรี และ สังวรรณหานิยาม
คู่มือศึกษาหลักการอธิบายความพระบาลีและอรรถกถา-ฎีกา

พระคันทสราภิวังศ์
เรียบเรียง

พระธรรมโมลี ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.
เวทย์ บรรณกรกุล ป.ธ.๙, พธ.บ., ศษ.ม.
ตรวจชำระ

จัดพิมพ์โดย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

แบบปก/รูปเล่ม
เวทย์ บรรณกรกุล

เดือน/ปีพิมพ์
กุมภาพันธ์ ๒๕๔๕

พิมพ์ที่
โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร นายบุญส่ง รูปงาม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๐-๒๔๑๒-๒๙๗๕

สัมโมทนียกถา

ภาษาบาลี หรือ ภาษามคร ที่เป็นภาษาบันทึกพระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในรูปของคัมภีร์พระไตรปิฎก หรือบันทึกคัมภีร์ระดับรองๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ดังนั้น ผู้จะศึกษาบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ จำเป็นจะต้องศึกษาหลักภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งเสียก่อน การศึกษาหลักภาษาบาลีระดับธรรมดาถือว่ายังไม่เพียงพอที่จะศึกษาพระไตรปิฎกในเชิงวิเคราะห์ห้วงได้ แต่ต้องเป็นการศึกษาหลักภาษาบาลีที่มีอยู่ในกลุ่มคัมภีร์ "สัททาวีเสส" คือ

๑. กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา หรือหลักไวยากรณ์บาลี เช่น คัมภีร์กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติ เป็นต้น
๒. กลุ่มคัมภีร์นิฆนฺตฺ คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์อภิธานปิปปิกกา เป็นต้น
๓. กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณะ คือ คัมภีร์ว่าด้วยหลักและวิธีประพันธ์ฉันท/คาถาภาษาบาลี เช่น คัมภีร์วุตโตทัย เป็นต้น
๔. กลุ่มคัมภีร์เกฏฐกะ คือคัมภีร์แสดงกลวิธีแต่งคำและประโยคให้ไพเราะเพราะพริ้ง แสดงวิธีใช้ถ้อยคำที่ปราศจากโทษและอรรถรสของคำและประโยค เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการ

ក្រុមការងារស៊ើបអង្កេតនៃអង្គជំនុំជម្រះវិសាមញ្ញ

$\frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$

(ក្រុងក្រុង ១ លេខកូដអត្តសញ្ញាណអន្តរជាតិ)

២៧៩៣៤៥៦៧៨៩១០១១២១៣១៤១៥១៦១៧១៨១៩២០២១២២

วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เล็งเห็นความสำคัญ
ของคัมภีร์สหทาวีเสส จึงได้จัดโครงการปริวรรตและแปลคัมภีร์
สหทาวีเสสขึ้นจำนวน ๕๒ คัมภีร์ และจัดทำแผนดำเนินการตั้งแต่ปี
พ.ศ. ๒๕๔๓ - ๒๕๕๒ เป็นเวลา ๑๐ ปี คณะผู้ทำงานโครงการคือ
พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ประธานโครงการ พระมหาสมลักษณ์
คนธสาโร ที่ปรึกษาโครงการ พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร นายแพทย์
บุญคุ้ม เจ้าหน้าที่โครงการ นายจกกฤษณ์ จันทรดำ และนายจำรูญ
ธรรมดา นักวิชาการประจำโครงการ ได้ดำเนินการแปลและเรียบเรียง
เสร็จสมบูรณ์แล้วหลายคัมภีร์

เพื่อให้พระภิกษุสามเณรและผู้สนใจทั่วไปมีคู่มือการศึกษา
ภาษาบาลีที่ถูกต้องสมบูรณ์แบบ ไม่คลาดเคลื่อนจากพุทธประสงค์
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม จึงจัดให้มีโครงการพิมพ์
คัมภีร์สหทาวีเสส โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้

๑. เพื่อจัดพิมพ์คัมภีร์สหทาวีเสส ในโครงการปริวรรตและ
แปลคัมภีร์สหทาวีเสสจำนวน ๕๒ คัมภีร์
๒. เพื่อให้คัมภีร์สหทาวีเสส ซึ่งถือว่าเป็นกลุ่มคัมภีร์หลัก
ภาษาบาลี เป็นเสมือนกุญแจไขพระไตรปิฎกได้รับการ
เผยแผ่ไปอย่างกว้างขวาง
๓. เพื่อให้พระภิกษุสามเณร และผู้สนใจในการศึกษาภาษา
บาลีมีคู่มือการศึกษาที่ถูกต้องสมบูรณ์ ไม่คลาดเคลื่อน
จากพุทธประสงค์

คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย มีผู้จัด
ทำแล้วหลายฉบับ ฉบับแปลเป็นภาษาไทยก็มีหลาย ๆ สถาบันจัดทำ

คัมภีร์ระดับรอง ๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ก็มีจัดพิมพ์ออกเผยแพร่บ้างแล้ว แต่คัมภีร์อันเป็นคู่บารมีเป็นเสมือนกุญแจไขพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์สหทาวีเสสทั้ง ๔ กลุ่มที่กล่าวมานี้ ยังมีไม่เพียงพอที่จะศึกษา หากจัดทำสำเร็จจะเป็นเครื่องเชิดชูคัมภีร์พระไตรปิฎกให้สูงค่ายิ่งขึ้น นอกจากนั้นยังเป็นศักดิ์ศรีและอาภรณ์อันล้ำค่า ใช้เป็นเครื่องประดับชาติ ประดับศาสนา ประดับวัดวาอาราม ประดับเจ้าสำนักเรียนและพระภิกษุสามเณรทั่วไป ประดับสถาบันการศึกษาทั้งฝ่ายธรรมฝ่ายโลก ประดับบุคคลผู้สนใจใคร่หาความรู้เรื่องการวิเคราะห์ การตีความหมายพระพุทธรพจน์ในพระไตรปิฎกตามหลักภาษาบาลีชั้นสูง พระภิกษุสามเณรรูปใด สถาบันการศึกษาใด หรือบุคคลใดมีคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์ฎีกาอยู่แล้วสมควรอย่างยิ่งที่จะต้องมีคัมภีร์สหทาวีเสสชุดนี้ไว้เคียงคู่ด้วย เหมือนหลักภาษาไทยเคียงคู่ภาษาไทยฉะนั้น

อนึ่ง คัมภีร์สหทาวีเสสนี้ เป็นหนังสือชุดใหญ่ ประมาณว่า หากจัดแปลและพิมพ์เป็นรูปเล่มทั้งหมด จะเป็นหนังสือประมาณ ๕๒ เล่ม ฉะนั้น การแปลและพิมพ์ให้แล้วเสร็จในคราวเดียว จึงเป็นการทำได้ยากยิ่งและต้องใช้เวลานาน ต้องใช้บุคลากรและทุนทรัพย์ในการจัดทำต้นฉบับและจัดพิมพ์จำนวนมาก ทางวิทยาเขตฯ จึงจัดพิมพ์เป็นคราว ๆ ไป จนกว่าจะครบจำนวนของคัมภีร์ในโครงการที่ตั้งไว้

ความบังเกิดขึ้นแห่งคัมภีร์สหทาวีเสสดังกล่าวในประเทศไทยนั้น มีทั้งสิ่งที่ดลบันดาลใจและภาวการณ์เฉพาะหน้าเข้าช่วยส่งเสริมอีก กล่าวคือ ความตั้งใจแน่วแน่ที่จะปฏิบัติการกิจอันเป็นหน้าที่ของวิทยาเขตฯ รองอธิการบดี ทั้งของฝ่ายคณะกรรมการจัดปรีวรรตและ

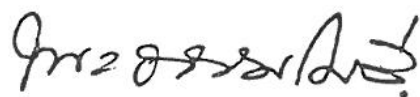
[น]

แปล และยังได้อาศัยความร่วมมือด้วยดีจากพระเถรานุเถระ ตลอดจน
พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย

ในปีการศึกษา ๒๕๔๕ นี้ พระครูกล้วยาน์กิจจานุกูล รักษา
การแทนเจ้าอาวาสวัดกล้วยานมิตร พระปลัดต่อศักดิ์ สุนทรวาที รักษา
การแทนเจ้าอาวาสวัดโบสถ์ ปทุมธานี พระมหามิชัย วีรปญโญ ผู้ช่วย
เจ้าอาวาสวัดอรุณราชวราราม พระจิตติพงษ์ ปสนุนจิตโต ผู้ช่วยเจ้า
อาวาสวัดสวัสดิวารีสีมาราม ฝ่ายอุบาสกอุบาสิกา มี ดร. ทรงศักดิ์
เออาพร และอาจารย์นิศา เชนะกุล ได้พิจารณาถวายเป็นความอุปถัมภ์
การจัดพิมพ์คัมภีร์สัททวิเสสในโครงการทั้งหมด

สำหรับคัมภีร์สังวรรณนามัญชรี และคัมภีร์สังวรรณนานิยามนี้
พระประกิจ ปญญาสาโร และอุบาสกอุบาสิกาวัดสวัสดิวารีสีมาราม
รับเป็นเจ้าภาพจัดพิมพ์

ในนามมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต
บาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ขอขอบคุณขอบใจและอนุโมทนาบุญ
กับทุกท่านมา ณ โอกาสนี้ด้วย

(พระธรรมโมลี)

รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม

เจ้าคณะภาค ๑

คำนำ

คัมภีร์สังวรรณนามัญชรี เป็นไวยากรณ์ที่ว่าด้วยวิธีอธิบายรูปศัพท์ และความหมายในอรรถกถา - ฎีกา ผู้เขียนได้อิงอาศัยคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ที่รจนาโดยพระญาณวรเถระ พระเถระชาวพม่าในสมัยอังวะแห่งพุทธศตวรรษที่ ๒๒ อุทาหรณ์ส่วนใหญ่ที่มีปรากฏในคัมภีร์นี้ เป็นสาธกที่นำมาจากอรรถกถาและฎีกา นอกจากนั้น ผู้เขียนยังได้อธิบายกฎไวยากรณ์ที่เกี่ยวข้องกับสังวรรณนานั้นๆ ตามมติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนะ, ปทูปสัทธิ และโมคคัลลนะเป็นต้น

ท่านพระญาณวระ ผู้รจนาคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์มีนามเดิมว่า ปะยอ (สำราญ) เกิดเมื่อวันเพ็ญเดือน ๖ ใน พ.ศ. ๒๒๖๕ ที่หมู่บ้านปะตีโกง เมืองตองตะวิน ชาวพม่า จึงเรียกท่านว่าตองตะวินชายาตอ (อาจารย์ตองตะวิน) หรือเรียกตามชื่อว่าชินจีปะยอชายาตอ (อาจารย์ปะยอ) ท่านบรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุ ๑๐ ขวบ ณ วัดกันโย เมืองตองตะวิน ภายหลังได้พำนักอยู่วัดมินคลาโกงตาอันเป็นวัดที่พระเจ้ากรุงอังวะพระนามว่า พระเจ้านองต่อจีทรงสร้างถวาย ท่านดำรงสมณศักดิ์คือญาณภิธัมมลังการมมหาธัมมราชครู เป็นสังฆราชปกครองคณะสงฆ์ใน พ.ศ. ๒๒๙๗ ในสมัยที่พระเจ้านองต่อจีผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๓๐๓-๒๓๐๖ ยังทรงเป็นมหาอุปราชอยู่ ชาวพม่า ยกย่องท่านว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎก, ภาษาบาลี, ภาษาสันสกฤต และวิชาโหราศาสตร์เป็นต้น จึงได้รับสมญาว่า มการโลปะชายาตอ (อาจารย์ผู้ลบ ม อักษร คือไม่มีศาสตร์ที่ไม่รู้) ท่านมรณภาพ พ.ศ. ๒๓๐๕ เมื่อมีอายุเพียง ๓๙ ปี ผลงานของท่านมีทั้งหมด ๓๙ คัมภีร์ คัมภีร์ที่สร้าง

[ญ]

ชื่อเสียงแก่ท่านอย่างมาก นอกจากคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ คือคัมภีร์ปทวิจารณ์ ต่อมาภายหลังคัมภีร์สหศาสตร์ตถชาลินี และคัมภีร์กัจจายนเภทะ ได้นำข้อความบางตอนที่คัดจากคัมภีร์ปทวิจารณ์มาผูกขึ้นเป็นคาถา

คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นด้วยภาษาพม่า เพื่อให้กุลบุตรชาวพม่าศึกษาและทรงจำได้โดยสะดวก คัมภีร์นี้ว่าด้วยแนวทางการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายในอรรถกถา-ฎีกา แม้กฎเกณฑ์ที่คัมภีร์นี้ได้บัญญัติขึ้น จะไม่มีชื่อปรากฏโดยตรงในอรรถกถา-ฎีกา แต่ก็เป็นกฎสำคัญที่ช่วยให้เข้าใจจุดมุ่งหมายในการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ฉะนั้น โบราณจารย์ชาวพม่า จึงยกย่องคัมภีร์นี้ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน แม้การเรียนการสอนหลวงของรัฐบาลสหภาพพม่าและสมาคมเอกชน ก็ได้บรรจุคัมภีร์นี้เป็นหลักสูตรในชั้นธรรมาจริยะ (ครูสอนธรรม) ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของการศึกษาในประเทศสหภาพพม่า

คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ มี ๗ หมวด อุทาหรณ์ส่วนใหญ่ที่ท่านแสดงในคัมภีร์นี้ เป็นสาธกที่นำมาจากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี อาทิเช่น นยาสะ, นยาสปทีปิกา และสุตตนิทเทศ สังวรรณนาทุกประเภทมีอุทาหรณ์เพียงอุทาหรณ์เดียว ดังตัวอย่างต่อไปนี้ คือ

๑. สังวรรณนานัย วิธีอธิบายบทตั้ง ๕ ประเภท คือ

ก) อุลลิ่งคณัย	เช่น	อคฺคณฺติ อุตฺตมํ
ข) วุตตินัย	เช่น	ทยา เมตฺตา
ค) สัมพันธนัย	เช่น	อุตฺตมํ คณฺณติ สมฺพนฺโธ
ฅ) อุลลิ่งคสัมพันธนัย	เช่น	อุตฺตมณฺติ อุตฺตตมตฺตา
ง) วุตติสัมพันธนัย	เช่น	ทยา เมตฺตา สีนฺหสภาวา

๒. ปทาสังวรรณนา วิธีอธิบายรูปศัพท์เป็นต้น ๓ ประเภท คือ

- ก) ปทสังวรรณนา เช่น อสุสาติ ตสุส
- ข) อรรถสังวรรณนา เช่น อสุสาติ ฆมมสุส
- ค) ปทัตถสังวรรณนา เช่น ติโลกมहितนุติ ติโลกน ปุชิต

๓. ปทประเภทะ ประเภทของปทสังวรรณนา ๘ อย่าง คือ

- ก) ลิงคปทสังวรรณนา เช่น อสุสาติ ตสุส
- ข) วิภัตติปทสังวรรณนา เช่น ปุริโสติ ปจเมกวจน
- ค) ทุตยลิงคปทสังวรรณนา เช่น เสฏฺจนฺติ ปสตุถตร
- ฅ) ปัจจยปทสังวรรณนา เช่น ปาปิโยติ ปาปตโร
- ง) ธาตุปทสังวรรณนา เช่น กาหตีติ กริสฺสติ
- จ) ทุตยวิภัตติปทสังวรรณนา เช่น ภาสิสฺสนฺติ ภาสิสฺสามิ
- ฉ) ทุตยธาตุปทสังวรรณนา เช่น ฆาตโกติ หนโก
- ซ) ทุตยปัจจยปทสังวรรณนา เช่น อภิวณฺทียาติ อภิวณฺทิตฺวา

๔. ลิงคปทประเภทะ ประเภทของลิงคปทสังวรรณนา ๖ อย่าง คือ

- ก) สันธิลิงคปทสังวรรณนา เช่น ตตฺรายนฺติ ตตฺร อย
- ข) นามลิงคปทสังวรรณนา เช่น อสุสาติ ตสุส
- ค) การกลิงคปทสังวรรณนา เช่น ยสุสาติ สมฺปทานวจน
- ฅ) สมาสลิงคปทสังวรรณนา เช่น จตุตฺตาริ สจฺจานิ สมาหฺวานิ
จตุสจฺจํ, สมาหาเร ทิคุ
- ง) อุปสัคคลิงคปทสังวรรณนา เช่น อภีติ อุปสคฺโค

[๖]

จ) นิปาตลึงคปทสังวรรณนา เช่น อิตีติ นิปาโต

๕. อรรถประเภทะ ว่าด้วยประเภทอรรถสังวรรณนา ๙ อย่าง คือ

- ก) ลึงคัตถสังวรรณนา เช่น อสุสาติ ดสุส
- ข) วิภัตยัตถสังวรรณนา เช่น เอกํ สมยนฺติ เอกสฺมี สมเย
- ค) ทุตยลึงคัตถสังวรรณนา เช่น ปาปตโรติ ลามกตโร
- ฅ) ปัจจยัตถสังวรรณนา เช่น วสิฏฺจสฺส อปจํ วาสิฏฺโจ
- ง) ธาตวัตถสังวรรณนา เช่น สมฺปวตฺตยฺติ กเถสิ
- จ) ทุตยวิภัตยัตถสังวรรณนา เช่น สนฺทาวิสฺสนฺติ สํสรี
- ฉ) ทุตยธาตวัตถสังวรรณนา เช่น ชานนฺโตติ พุทฺโธ
- ช) ทุตยปัจจยัตถสังวรรณนา เช่น พุชฺฌตฺติ พุทฺโธ
- ฌ) อภิเชยยัตถสังวรรณนา เช่น อรี ทเมตฺติ อรินฺทโม, ราชา

๖. ลึงคัตถประเภทะ ว่าด้วยประเภทลึงคัตถสังวรรณนา ๕ อย่างคือ

- ก) นามลึงคัตถสังวรรณนา เช่น อสุสาติ ฅมฺมสฺส
- ข) การกลึงคัตถสังวรรณนา เช่น พุทฺธนฺติ กมฺมตฺถนฺติทฺเทโส
- ค) สมาสลึงคัตถสังวรรณนา เช่น รณฺโณ ปฺริโส ราชปฺริโส
- ฅ) อุปสัคคลึงคัตถสังวรรณนา เช่น นครสฺส สมีเป ปวตฺตติ กถา
อิตี อุปนฺครํ
- ง) นิปาตลึงคัตถสังวรรณนา เช่น ขลฺลติ อนุสฺสวณฺตเถ นิปาโต

๗. ปกัณภประเภทะ ว่าด้วยประเภทของสังวรรณนาทั่วๆ ไป ท่าน
จำแนกออกเป็น ๑๕ อย่างดังนี้ คือ

- ก) นีตัตถสังฆวรรณา เช่น ปวตตติถาติ อุปปชชิตถ
 ข) เนยยัตถสังฆวรรณา เช่น อธิวาเสตฺตติ สมปฏิจฺจนตุ
 ค) ปกัตยัตถสังฆวรรณา เช่น สมปวตตยิตฺติ กเถสิ
 ฉ) ปัจจยัตถสังฆวรรณา เช่น สนฺธาวิสฺสนฺติ สํสรี
 ง) สัททัตถสังฆวรรณา เช่น อาจิกฺขนฺตฺติ เทเสนฺติ
 จ) ภาวัตถสังฆวรรณา เช่น อาจิกฺขนฺตฺติ อุตฺตานี กโรนฺติ
 ฉ) อภิเชยยัตถสังฆวรรณา เช่น รติชนนฺตฺเถน รตนํ
 ช) สภาวัตถสังฆวรรณา เช่น อติทูลลภาตฺเถน รตนํ
 ฌ) สกัตถสังฆวรรณา เช่น
 เกณฺณฺเจน อภิธมฺโม, ฐมฺมาติเรกฐมฺมวิเสสฺสฺสฺสเจน
 ญ) ทัพพัตถสังฆวรรณา เช่น
 อภิวิสิฏฺฐา ฐมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม, อภิธมฺมปิฏกํ
 ฎ) ลิงคัตถสังฆวรรณา เช่น
 เวสาลียนฺติ เอวํนามเก อิตฺถลึงฺควเสน ปวตฺตโวหาเร นคเร
 ฐ) สังขยัตถสังฆวรรณา เช่น
 ฐมฺมาติเรกฐมฺมวิเสสฺสฺสเจนาติ ทุวินฺนํปิ อตฺถานํ อภิธมฺมสทฺทสฺส
 อตฺถภาเวน สามณฺญโต เอกวจนฺนิตฺเตโส กโต
 ฑ) การกัตถสังฆวรรณา เช่น พุทฺธนฺติ กมฺมตฺถนิตฺเตโส
 ฒ) อภิธานัตถสังฆวรรณา เช่น พุทฺธตฺติ พุทฺโธ
 ณ) อภิเชยยัตถสังฆวรรณา เช่น คำว่า ภควา ในประโยค
 พุทฺธตฺติ พุทฺโธ, ภควา

คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์มีคำอธิบายเป็นภาษาพม่าชื่อสังวรรณนาวิจารณ์
คณฐิ รจนาโดยพระจาริตตะ เมื่อวันที่แรม ๓ ค่ำเดือน ๒ พ.ศ. ๒๔๕๔ ท่าน
พำนักอยู่ที่วัดวิสุทธาราม จังหวัดมณฑล เป็นศิษย์ของพระวิสุทธาจารย์
(มหาวิสุทธารามชายาต่อ) เจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม คัมภีร์นี้ได้อธิบายความ
ที่เข้าใจยากในสังวรรณนาวิจารณ์ไว้อย่างแจ่มแจ้ง

คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ เป็นคัมภีร์ที่เขียนขึ้นโดยสังเขป มีคำอธิบาย
อย่างย่อและมีอุทาหรณ์เดียว เนื้อหาทั้งหมดมีเพียง ๑๒ หน้าซึ่งเป็น
หนังสือขนาดเล็ก ผู้เขียนเห็นว่า

คัมภีร์นี้มีคุณค่าทางวรรณกรรมบาลีเป็นอย่างมาก เป็นจุด
ประทีปที่ให้แสงสว่างคือปัญญาในการวิเคราะห์รูปศัพท์ และความ
หมายในคัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา จึงได้ประมวลเนื้อหาสาระทั้งหมด ตัดข้อ
ความที่ซ้ำซาก เปลี่ยนชื่อสังวรรณนาบางชนิดที่เข้าใจยาก เพิ่มเติม
อุทาหรณ์จากคัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา พร้อมกับอธิบายกฎไวยากรณ์
ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสังวรรณนานั้น ๆ

คัมภีร์ที่รจนาขึ้นใหม่นี้ จึงให้ชื่อว่า สังวรรณนามัญชรี (ช่อดอกไม้
แห่งการอธิบายความ) ซึ่งทั้งหมดมี ๕ หมวด คือ ปทสังวรรณนา, อรรถ-
สังวรรณนา, ปัตถสังวรรณนา, ปกิณกสังวรรณนา และสังวรรณนานัย

ผู้เขียนขอขอบคุณ พระมหานิมิตร์ ธมฺมสาโร ป.ธ. ๙ วัดสวัสดิ-
วารีสีมาราม (แควสามเสน) ผู้ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่ง

อนึ่ง พระบาลี, อรรถกถา และฎีกาที่ใช้อ้างอิงในคัมภีร์นี้เป็นฉบับของ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยทั้งหมด

[ค]

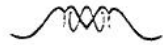
หวังว่า คัมภีร์สังวรรณนามัญชรนี้ คงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจ
ภาษาบาลี และชำระไว้ซึ่งความถูกต้องของหลักภาษาต่อไป

พระคันธसारากวีวงศ์

ธรรมาจริยะ, อภิวิังสะ
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง
๒๒ สิงหาคม ๒๕๔๑

สารบัญ

๑. สังฆวรรณนามัญชรี

หน้า

สัมโมทนียกถา

[ค-ฉ]

คำนำ

[ฉ-จ]

บทตั้งและบทขยาย

๑

สังฆวรรณา ๓ ประเภท

๒

ปทสังฆวรรณา

ปทสังฆวรรณา ๑๓ ประเภท

๕

สนธิปทสังฆวรรณา

๖

ตัวอย่างการขยายบทว่า ยาวญฺจิทํ

๖

ตัวอย่างการขยายบทว่า ยฺวํ

๖

ตัวอย่างการขยายบทว่า อิตฺถเก

๖

ตัวอย่างการขยายบทว่า สเจตํ

๖

ตัวอย่างการขยายบทว่า อสฺสวณฺตาย

๖

ความหมายของสนธิ

๗

สนธิ ๗ ประเภท

๘

นามปทสังวรรณนา	๑๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า มหา	๑๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า น	๑๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า โว	๑๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า เม	๑๑
นามปทสังวรรณนา (อีกนัยหนึ่ง)	๑๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า เม	๑๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า วุตตัม ภควตา	๑๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า อสฺส	๑๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า เตน	๑๓
ความหมายของนาม	๑๓
ประเภทของนาม	๑๔
นาม ๒ ประเภท	๑๔
นาม ๓ ประเภท	๑๕
นาม ๔ ประเภท	๑๕
นาม ๘ ประเภท	๑๕
อุปสัคคปทสังวรรณนา	๑๗
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปฏิ (ปฏิปนโน)	๑๗
ตัวอย่างการขยายบทว่า ป (ปชถ)	๑๗
อุปสัคค, นิบาตจัดเป็นบท	๑๗
ความหมายของอุปสัค	๑๘
ประเภทของอุปสัค	๑๙

จำนวนอุปสรรค	๑๙
นิปาทปทสังวรรณนา	๒๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า เอวํ	๒๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า อิติ	๒๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า เสยฺยถิทํ	๒๑
เสยฺยถิทํ, เสยฺยถิทํ	๒๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า ยทิทํ	๒๒
ความหมายของนิปาท	๒๓
การกปทสังวรรณนา	๒๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า ยสฺส	๒๕
ความหมาย/ประเภทของการก	๒๕
สมาสปทสังวรรณนา	๒๘
ตัวอย่างการขยายบทว่า จตุสจุจํ	๒๘
ความหมายของสมาส	๒๘
สมาส ๖ ประเภท	๒๙
ตัทธิตปทสังวรรณนา	๓๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า เสฏฺฐจํ	๓๑
คำที่สามารถแปลงเป็น ส	๓๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า สพุพฺพณฺฑตา	๓๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า รชฺชํ	๓๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า กนิโย, กนิฏฺโจ	๓๒

ความหมายของตัทธิต	๓๓
ตัทธิต ๓ ประเภท	๓๓
นามวิภัติสังวรรณนา	๓๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า อนุสุสรโต	๓๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า ตโตนิทาน	๓๕
นามวิภัติสังวรรณนา (อีกนัยหนึ่ง)	๓๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปุริโส	๓๖
ความหมายของวิภัตตินาม	๓๖
วิภัตตินาม ๗ ประเภท	๓๗
อาขยาตวิภัติสังวรรณนา	๓๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า อุจฺเจจฺจามิ	๓๙
อาขยาตวิภัติสังวรรณนา (อีกนัยหนึ่ง)	๓๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า อามนฺตยตํ	๔๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า สมนฺยุญฺชนตํ	๔๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า มนฺตวโห	๔๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า กริสฺส	๔๐
ความหมายของอาขยาต	๔๑
วิภัตติอาขยาต ๘ หมวด	๔๒
อาขยาตธาตุสังวรรณนา	๔๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า กาหติ	๔๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า ทชฺเช	๔๕

ธาตุ ๓ ประเภท	๔๖
กิตกธาตุสังฆวรรณา	๔๘
ตัวอย่างการขยายบทว่า ฆาตโก	๔๘
ตัวอย่างการขยายบทว่า ฑัสนิโต	๔๘
ความหมายของกิตก	๔๙
ตัทธิตปัจจัยสังฆวรรณา	๕๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปาปิโย	๕๐
กิตกปัจจัยสังฆวรรณา	๕๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า อาจิณฺณ	๕๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า อทฺนฺตา	๕๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า ฌุสฺส	๕๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า อภิณฺเฑ	๕๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า อวลฺมฺพา	๕๒
กิตก ๒ ประเภท	๕๓
กิตก ๓ ประเภท	๕๓
ปทสังฆวรรณาหลายชนิดในบทตั้งบทเดียว	๕๔
ตัวอย่างการขยายบทว่า เอวมาห	๕๔

อรรถสังฆวรรณา

อรรถสังฆวรรณา ๑๒ ประเภท	๕๗
นามปทัตถสังฆวรรณา	๕๙

ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ปรียาเยน	๕๙
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เทว	๖๐
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ธมฺโม	๖๐
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อตุโถ	๖๐
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อณุมตฺเตสุ	๖๑
ตัวอย่างการอธิบายอรรถของบทว่า สุโก	๖๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สมฺนฺนาโคโต	๖๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า โส	๖๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เต	๖๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เอตํ	๖๓
อรรถพิเศษของ เอตํ ศัพท์	๖๓
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อณฺณตฺรา	๖๔
อุปสัคคปทัตถสังวรณนา	๖๕
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อภิ (อภิกฺกนฺตฺรา)	๖๕
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อภิ	๖๕
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อธิ	๖๕
อุปสัคค/อุปสัคคมตฺต	๖๖
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า วิ (วิปฺปสนฺโน)	๖๖
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อติ (อติวิกาโล)	๖๖
นิปาตปทัตถสังวรณนา	๖๗
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ขลฺ	๖๗
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เตนํ หิ	๖๗

ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อลั	๖๘
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า โข ปน	๖๘
นิปาต/นิปาตมตฺตํ	๖๘
การกปทัตถสังวรณนา	๖๙
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ปุพฺพํ	๖๙
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อสฺสุปา	๗๐
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เยน	๗๐
สมาสปทัตถสังวรณนา	๗๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ปจฺจนาภตฺตํ	๗๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า โสตาปนฺโน	๗๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สุเขติโต	๗๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อวินิปาตธมฺโม	๗๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สเทวกํ	๗๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อาจารย์โคจรสมฺปนฺโน	๗๓
ดํหิตปทัตถสังวรณนา	๗๔
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เวณฺยโก	๗๔
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สาวตฺถิยํ	๗๔
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อนาถปิณฑิกสุส	๗๕
ดํหิตเป็นศัพท์วิจิตร	๗๕
นามวิภตฺยัตถสังวรณนา	๗๘
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สหตฺถา	๗๘

ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า มหาภูตानัน	๗๘
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ยุทุธสุส	๗๘
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สมาปตฺติยา	๗๙
วิภคฺติวิปัลลาส	๗๙
วิปัลลาสนัย ๖	๘๐
อาขยาตวิภคฺติยัตถสังวรรณนา	๘๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สนฺธาวิสสํ	๘๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อวณฺณยีสฺสุ	๘๓
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อนฺนุสฺสริสฺสติ	๘๓
กาลวิภคฺติอาขยาต	๘๓
อาขยาตธาตุัตถสังวรรณนา	๘๕
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ปเวเทติ	๘๕
วิท ธาตุมีอรรถ ๑๐	๘๕
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า หรายนฺติ	๘๖
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อวฺเหยฺย	๘๖
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ปริยาปุณฺณามิ	๘๖
ความพิสดารของธาตุ	๘๗
กิตกธาตุัตถสังวรรณนา	๘๙
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ชานฺนโต	๘๙
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ขุํเสนฺโต	๙๐
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า วมฺเภนฺโต	๙๐

ตัทธิตปัจจยัตถสังฆวรรณนา	๙๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า มโนมโย	๙๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า จาตุมหาภูติโก	๙๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า โกมุทียา	๙๒
กิตกปัจจยัตถสังฆวรรณนา	๙๓
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า คเต	๙๓
สาธนะของ ต ปัจจัย	๙๓
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อนุธมฺมจาริโน	๙๔
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ภูตฺตาวี	๙๔
วิกรณปัจจัย, โชตกปัจจัย, วาจกปัจจัย	๙๕
อรรถสังฆวรรณนาหลายชนิดในบทตั้งบทเดียว	๙๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า มหาภูมิจาโล	๙๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า อุจฺจารปสฺสาวกมฺเม	๙๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า เอกํ สมยํ	๙๗
ปัทธตสังฆวรรณนา	๙๙
ตัวอย่างการขยายทั้งบทและอรรถของบทว่า อภิวณฺทีย	๙๙

ปกิณกสังฆวรรณนา

ปกิณกสังฆวรรณนา ๘ ประเภท	๑๐๑
ปกัตยัตถสังฆวรรณนา	๑๐๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปรียาเยน	๑๐๓

ความหมายของปกติ	๑๐๓
ความหมายของธาตุ	๑๐๔
ปัจจัยตถสังวรณนา	๑๐๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า สหตถา	๑๐๕
ความหมายของปัจจัย	๑๐๕
อภิธานตถสังวรณนา	๑๐๘
ตัวอย่างการขยายบทว่า เขตวเน	๑๐๘
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปุชเนยยานั	๑๐๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า พาลา	๑๐๙
ความหมาย/ประเภทของวิเคราะห์	๑๑๐
บทที่วิเคราะห์ไม่ได้ ๖	๑๑๑
อภิธานยัตถสังวรณนา	๑๑๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า พาลา	๑๑๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า พาลา (อีกนัยหนึ่ง)	๑๑๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า พุทุธานั	๑๑๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า มชฺฌิมา ปฏิปทา	๑๑๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า ฐมมมยั ปาสาทิ	๑๑๔
ตัวอย่างการขยายบทว่า อนุตราโย	๑๑๔
ตัวอย่างการขยายบทว่า วิชฺชา	๑๑๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า อาฆาโต	๑๑๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า อนโย	๑๑๕

ศัพท์ ๕ ประเภท	๑๑๖
เววจนสังฆวรรณนา	๑๑๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปจฺจโย	๑๑๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า ตติฏฺขา	๑๑๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า อจินฺตยฺ	๑๒๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า ภยทสฺสาวี	๑๒๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า จาตุมาสินฺนิยา	๑๒๐
ภาวัตถสังฆวรรณนา	๑๒๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า เอวํ วิตฺถเกถ	๑๒๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า เอวํ มนสิกโรถ	๑๒๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า นิพฺพุเต	๑๒๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า สฺเขนฺติ	๑๒๓
นีตัตถสังฆวรรณนา	๑๒๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า พหุ	๑๒๕
เนยยัตถสังฆวรรณนา	๑๒๗
ตัวอย่างการขยายข้อความว่า สพฺเพ ตสฺสนฺติ	๑๒๘
ตัวอย่างการขยายข้อความว่า สพฺเพสฺส ชีวตํ ปิยํ	๑๒๘
สพฺพ ศัพท์ ๒ ประเภท	๑๒๙
สังฆวรรณนาผสม	๑๓๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า ราครตฺตา	๑๓๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า อภิกฺกมถ	๑๓๐

ตัวอย่างการขยายบทว่า อภิกุณมถ

๑๓๑

สังวรรณนานัย

สังวรรณนานัย ๓ ประเภท

๑๓๓

อุลลิ่งคนัย

๑๓๓

วุดตินัย

๑๓๙

วุดตินัยกับ นาม ศัพท์

๑๔๕

วุดตินัยกับ เหตุ ศัพท์

๑๔๕

วุดตินัยกับบทขยาย

๑๔๗

สัมพันธนัย

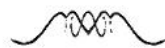
๑๔๘

สัมพันธนัย ๓ ฐานะ

๑๔๘

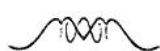
บรรณานุกรม

๑๕๓ - ๑๕๕

สังวรรณนามัญชรี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค

ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

บทตั้งและบทขยาย

บทตั้ง คือ รูปศัพท์ที่ได้รับการอธิบาย บทขยาย คือ รูปศัพท์ที่ทำหน้าที่อธิบาย บทตั้ง เรียกว่า วิวริยะ หรือสังวัณเณตัพพะ (คำที่ทำนัยกมาอธิบาย) ส่วนบทขยาย หรือคำอธิบาย เรียกว่า วิวระณะ หรือสังวรรณนา (คำที่เป็นเครื่องอธิบาย) คัมภีร์ปทวิจยาคณฐี (หน้า ๓๒๘) กล่าวว่า

บทตั้ง คือ คำที่มีลักษณะเป็นอุเทศ, มาติกา, สังเขปะ (หัวข้อ), วิเสสยะ (คำที่ถูกขยาย), นิทสเสตัพพะ (คำที่ถูกแสดง) และวิธี (คำที่ถูกแสดงก่อน)

บทขยาย คือ คำที่ทำนัยอธิบาย มีลักษณะดังนี้คือ นิเทศ (คำแสดง), ปทภาษนี (คำอธิบายรูปศัพท์), วิตถาระ (คำขยายความ), วิเสสนะ (คำชี้เฉพาะ), นิทสสนาการะ (คำแสดงความหมาย) และอนุวาทะ (คำภายหลัง)

อรรถกถา, ฎีกา มักไขรูปศัพท์, ความหมาย หรือทั้งรูปศัพท์และความหมายที่เข้าใจยาก ฉะนั้น การอธิบายในอรรถกถา, ฎีกา จึงมี ๓ อย่าง คือ

๑. ปทสังฆวรรณนา คือ การอธิบายรูปศัพท์
๒. อัถถสังฆวรรณนา คือการอธิบายความหมายของรูปศัพท์
๓. ปทอัถถสังฆวรรณนา คือการอธิบายรูปศัพท์และความหมาย

ปทสังฆวรรณนา

ตัวอย่างเช่น

ยาวณฺญจิทฺหติ ยาว จ อิทฺ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๔๓)

คำว่า ยาวณฺญจิทฺหติ ตัดบทเป็น ยาว จ และ อิทฺ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ยาวณฺญจิทฺหติ สำเร็จรูปมาจาก ยาว จ และ อิทฺ ลงนิคคหิตเป็นอาคมและแปลงนิคคหิตเป็น ณฺ การอธิบายรูปศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทสังฆวรรณนา

หนฺติ ตํ. (ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๑๘)

คำว่า หนฺ ความว่า ซึ่ง[บุคคล]นั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ตํ บ่งถึงคำว่า หนฺ อักษรของคำว่า หนฺ ในที่นี้แปลงมาจาก ต สรรพนาม ทั้งนี้เพราะตามหลักไวยากรณ์ ท่านอธิบายว่า หนฺ อักษรในคำว่า หนฺ, เน, เนน, เนหิ เป็นต้น เป็นรูปที่แปลงมาจาก ต สรรพนาม การอธิบายรูปศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทสังฆวรรณนา

อรรถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างเช่น

ปริยาเยนาติ การณฺน. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า ปริยาเยน มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า การเถน บ่งถึงคำว่า ปริยาย ในที่นี้มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะ ปริยาย ศัพท์ มีความหมาย ๖ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ, คำไวพจน์, ประเภท และโอกาส (อภิธานปิทีปิกา คาทา ๘๓๗) ท่านได้เปลี่ยนคำของคำนามว่า ปริยาย เป็น การณ แสดงว่าท่านไข หรืออธิบายความหมายของคำนามนั้น คือ คำว่า ปริยาย การอธิบายความหมายในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อรรถสังฆวรรณา

โบราณจารย์ชาวพม่าได้แนะนำวิธีสังเกตการไขเช่นนี้ไว้ว่า เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น หมายความว่า ถ้าท่านเปลี่ยนคำนาม ก็แสดงว่า ท่านไขความหมายของคำนามนั้น ถ้าเปลี่ยนวิภัติกิไขความหมายของวิภัตตินั้น ถ้าเปลี่ยนธาตุหรือปัจจัย ก็ไขความหมายของธาตุหรือปัจจัยนั้นเป็นต้น

ตัวอย่างที่ ๒

โส อิมํ โลกนฺติ โส ภควา อิมํ โลกํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๕๗)

คำว่า โส อิมํ โลกํ มีความหมายว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น[ทรงกระทำให้แจ้งแล้ว]ซึ่งโลกนี้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ภควา บ่งถึงคำว่า โส ในที่นี้ หมายถึงพระผู้มีพระภาค ทั้งนี้เพราะคำว่า โส เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายความหมายของบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อรรถสังฆวรรณา

ปทตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๑

นฺนํติ ตํ อุปฺชฌายํ. (ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๒๒๓)

คำว่า นํ มีความหมายว่า ซึ่งอุปชฌาย์นั้น

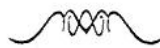
ในตัวอย่างนี้ คำว่า ต บ่งถึงคำว่า น อักษรของคำว่า น ในที่นี้ แปลงมาจาก ต สรรพนาม ส่วนคำว่า อุปุชฌายํ บ่งถึงคำว่า น หมายถึงอุปุชฌาย์ ทั้งนี้เพราะคำว่า น เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายรูปศัพท์และความหมายในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

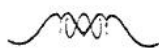
ติโลกมहितนฺติ ติโลกน ปุชิตํ. (นยาสะอธิบายคันถารัมภคาถา)

คำว่า ติโลกมहित มีความหมายว่า อันโลกสามบุชาแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ติโลกน ปุชิตํ บ่งถึงคำว่า ติโลกมहित ในที่นี้ วิเคราะห์เป็นดติยาตปปริสสมาสว่า ติโลกน มहित ติโลกมहित และคำว่า มहित มีความหมายว่า บุชาแล้ว การอธิบายรูปศัพท์และความหมายในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทตถสังฆวรรณนา

ปทสังฆวรรณา ๑๓

ปทสังฆวรรณา มี ๑๓ ประเภท คือ

๑. สันธิปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายสันธิบท
๒. นามปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายนามบท
๓. อุปสัคคปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายอุปสัคบท
๔. นิปาตปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายนิปาตบท
๕. การกปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายการกบท
๖. สมาสปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายสมาสบท
๗. ตัทธิตปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายตัทธิตบท
๘. นามวิภัตติสังฆวรรณา	คือ การอธิบายวิภัตตินาม
๙. อาชยาตวิภัตติสังฆวรรณา	คือ การอธิบายวิภัตติอาชยาต
๑๐. อาชยาตธาตุสังฆวรรณา	คือ การอธิบายธาตุในอาชยาตบท
๑๑. กิตกธาตุสังฆวรรณา	คือ การอธิบายธาตุในกิตกบท
๑๒. ตัทธิตปัจจัยสังฆวรรณา	คือ การอธิบายตัทธิตปัจจัย
๑๓. กิตกปัจจัยสังฆวรรณา	คือ การอธิบายกิตกปัจจัย

ในปทสังฆวรรณา ๑๓ ประเภทเหล่านี้ สังฆวรรณา ๗ ประเภทแรก อธิบายรูปศัพท์ทั้งคำ ส่วนสังฆวรรณา ๖ ประเภทหลัง อธิบายส่วนประกอบ ในรูปศัพท์ กล่าวคือวิภัตติและปัจจัยเป็นต้น.

๑. สันธิปทสังฆวรรณนา

สันธิปทสังฆวรรณนา คือ การอธิบายสนธิบทด้วยการตัดบทในบางที่ ท่านเรียกสังฆวรรณนาว่า ปทัจเจทสังฆวรรณนา (การอธิบายวิธีตัดบท) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ยาวญจิทนุติ ยาว จ อิทฺ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๔๓)

คำว่า ยาวญจิทฺ ตัดบทเป็น ยาว จ และ อิทฺ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ยาวญจิทฺ สำเร็จรูปมาจาก ยาว จ และ อิทฺ ลงนิคคหิตเป็นอาคม และแปลงนิคคหิตเป็น ญ การอธิบายสนธิบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สันธิปทสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

ยุวายนนุติ โย อยฺ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๓๓)

คำว่า ยุวายนฺ ตัดบทเป็น โย และ อยฺ

ตัวอย่างที่ ๓

อิตุเถเกติ อิตุถํ เอเก. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๑๑)

คำว่า อิตุเถเก ตัดบทเป็น อิตุถํ และ เอเก

ตัวอย่างที่ ๔

สเจตนนุติ สเจ เอตฺ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๐๕)

คำว่า สเจตฺ ตัดบทเป็น สเจ และ เอตฺ

ตัวอย่างที่ ๕

อสุสวณตาติ อสุสวณตาย. (สารัตถปกาสินี ๒/๖๓)

คำว่า อสุสวณตาย มีความหมายว่า เพราะการไม่ได้สดับ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อสุสวณตา สำเร็จรูปมาจาก อสุสวณตาย ลบ ย
อักษรเหมือนคำว่า ปฏิสงขา (= ปฏิสงขาย) โยนิโส (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา)
การอธิบายสนธิบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สนธิปทสังวรรณนา

ในคำว่า อสุสวณตา ฌมฺมสฺส ปริหายนฺติ (ย่อมเสื่อมจากธรรม เพราะ
การไม่ได้สดับ) คำว่า อสุสวณตา สำเร็จรูปมาจาก อสุสวณตา ศัพท์ + สฺมา
วิภัตติ, แปลง สฺมา เป็น อาย และลบ ย อักษรในเพราะพยัญชนะหลัง คือ ฌ
อักษร ในคำว่า ฌมฺมสฺส

สนธิประเภทนี้ เรียกว่า วัฒนสนธิ คือการเชื่อมอักษร ซึ่งลบหรือ
เปลี่ยนอักษรในบทหน้าโดยไม่เชื่อมบทหน้าให้เป็นบทเดียวกับบทหลัง เช่น
คำว่า สาธุ ทสฺสนํ (การเห็นเป็นการดี) แปลงมาจากคำว่า สาธุ ทสฺสนํ, ส
สีลวา (ภิกษุ นั้นเป็นผู้มีศีล) แปลงมาจากคำว่า โส สีลวา

สนธิที่เชื่อมบทสองบทให้เป็นบทเดียวกัน เรียกว่า ปทสนธิ คือ
การเชื่อมบท เช่น ตตฺตฺรายํ = ตตฺตฺร + อยํ (สหานิติ สุตตมาลา สุตฺร ๒๗, ๑๘๗)

ความหมายของสนธิ

สนธิ คือ การเอาศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาเชื่อมเสียงให้กลมกลืนกัน
ตามหลักไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เช่น พจน + อนุกรม เป็น พจนานุกรม,
ราช + อุปถัมภ์ เป็น ราชูปถัมภ์

คัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา สุตฺร ๓๐) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สนธิยฺนฺติ
เอตถ ปทานิ อกฺขรานิ จาติ สนฺธิ, สหิตปทํ. (บทและอักษรย่อมถูกเชื่อม
ในบทนี้ เหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า สนธิ ได้แก่ บทที่ถูกเชื่อม)

การเชื่อมบทสองบทเป็นบทเดียว

ตัวอย่างเช่น

ตตฺรรายํ = ตตฺร + อยํ

การเชื่อมอักษรสองพยางค์เป็นอักษรเดียว

ตัวอย่างเช่น

โลกคฺคปฺคฺคโล = โลก + อคฺคปฺคฺคโล

หมายเหตุ:- การแยกสนธิตั้งกล่าวนี้มีความสำคัญมาก เพราะถ้าแยกผิด ก็จะทำให้เข้าใจความหมายผิดไปด้วย ในเบื้องต้นผู้อ่านพึงแยกสนธิเสียก่อน แล้วตั้งรูปเป็นวิเคราะห์สมาส, ตัทธิต หรือกิตก์ตามฐานะ จึงจะรู้ความหมายได้อย่างถูกต้อง

ปจฺมํ กเร ปทจฺเจทํ

สมาสาที ตโต กเร

สมาสาทิ กเต ปจฺฉา

อตถํ นียฺยาถ ปณฺทิตํ.

บัณฑิตพึงกระทำการตัดบทก่อน จากนั้นพึงกระทำ
รูปวิเคราะห์สมาสเป็นต้น เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์สมาส
เป็นต้นแล้ว บัณฑิตพึงรู้ความหมายในภายหลัง

สนธิ ๗ ประเภท

[ตามมติของคัมภีร์กัจจายนะ]

๑. โลปสนธิ คือ สนธิด้วยการลบ เช่น โลกคฺคปฺคฺคโล = โลก + อคฺคปฺคฺคโล (ลบ อ ใน โลก)
๒. อาเทสสนธิ คือ สนธิด้วยการแปลง คือแปลงสระเป็นพยัญชนะ หรือแปลงพยัญชนะเป็นสระ เช่น มุยายํ = เม+อยํ (แปลง เอ เป็น ย), ปยุเยสนา = ปริ + เอสนา (แปลง รุ เป็น ย)

๓. **อาคมสนธิ** คือ สนธิด้วยการลงอาคม เช่น ปฤเฉว = ปฤ +
เอว (ลง คฺ อาคม)
๔. **วิการสนธิ** คือ สนธิด้วยการวิการ คือเปลี่ยนสระเป็นสระ หรือ
เปลี่ยนพยัญชนะเป็นพยัญชนะ เช่น พนฺธฺสฺเสว =
พนฺธฺสฺ + อิว (แปลง อี เป็น เอ), สาธฺ = สาหฺ
(แปลง ฐ เป็น ห)
๕. **ปกตีสนธิ** คือ สนธิด้วยการปกตிகงเดิมไว้ โดยไม่ใช้วิธีใดเลย
เช่น ภาสติ วา กโรติ วา
๖. **ทิมสนธิ** คือ สนธิด้วยการทิมะสระ เช่น มฺหึ จเร = มฺหึ +
จเร (ทิมะ อี เป็น อี)
๗. **รัสสนธิ** คือ สนธิด้วยการรัสสระ เช่น โภวาที นาม =
โภวาที + นาม (รัสสระ อี เป็น อี)

ในคัมภีร์กัจจายสูตรดัตถะ อธิบายสูตร ๕๑ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้
เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

โลปาเทโส จ อาคโม	วิกาโร ปกตปิ จ ทิโฆ
รสฺโสติ สตุเตเต	สนธิเกทา วิชาเนีย.

บัณฑิตพึงทราบประเภทของสนธิ ๗ อย่างเหล่านี้ คือ
โลปสนธิ, อาเทสนธิ, อาคมสนธิ, วิการสนธิ, ปกตีสนธิ,
ทิมสนธิ และรัสสนธิ

๒. นามปทสังฆวรรณนา

นามปทสังฆวรรณนา คือ การอธิบายนามบทโดยระบุการอาเทศของนามบทที่ลงวิภัตติแล้ว การอาเทศของนามบทนี้เป็นการแปลงศัพท์ทั้งศัพท์ก็มี เช่นแปลง มหฺนฺต ศัพท์ เป็น มหา หรือแปลงสระเป็นสระก็มี เช่นแปลง อ เป็น เอ ในคำว่า ปุริเสหิ, ปุริเสสุ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มหาติ มหฺตี.

สมาเส วีย หิ วากุเยปี มหฺนฺตสทฺทสฺส มหาเทโส.

(สัทธกัณฐวรรคฎีกาใหม่ ๒/๘)

คำว่า มหา มีความหมายว่า มาก จริงอย่างนั้น แปลง มหฺนฺต ศัพท์ เป็น มหา แม้ในถ้อยคำที่ไม่ใช่สมาสแปลงได้เหมือนในสมาส

ในตัวอย่างนี้ คำว่า มหฺตี. สมาส วีย...มหาเทโส บ่งถึงคำว่า มหา ในที่นี้ แปลงมาจาก มหฺนฺต ศัพท์ เหมือนคำว่า มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ) การอธิบายนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังฆวรรณนา

แม้สรรพนามก็นับเนื่องเข้าในนามบท การอาเทศของสรรพนาม จึงจัดว่าเป็นนามปทสังฆวรรณนา เช่น

ตัวอย่างที่ ๒

นฺนฺติ ตํ. (ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๑๘)

คำว่า นํ ความว่า ซึ่ง[บุคคล]นั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ตํ บ่งถึงคำว่า น อักษรของคำว่า น ในที่นี้แปลงมาจาก ต สรรพนาม ทั้งนี้เพราะตามหลักไวยากรณ์ ท่านอธิบายว่า น อักษร

ในคำว่า น้, เน, เนน, เนหิ เป็นต้น เป็นรูปที่แปลงมาจาก ต สรรพนาม การอธิบายรูปศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

โวลิตฺ ตุมฺหํ. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า โว มีความหมายว่า แห่งท่านทั้งหลาย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ตุมฺหํ ปงถึงคำว่า โว ในที่นี้ แปลงมาจาก ตุมฺห ศัพท์ และ น วิภัตติ ทั้งนี้เพราะคำว่า โว เป็นรูปที่แปลงมาจาก ตุมฺห ศัพท์ที่ลง โย วิภัตติ และ น วิภัตติ การอธิบายนามปทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

อารทฺธํ โข ปน เม พุราหุณ วิริยํ อโหสิตี โพธิมณฺเฑ นิสินฺเนน มยา จตุรงฺคสมนฺนาคตํ วิริยํ อารทฺธํ อโหสิ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๓๖)

คำว่า อารทฺธํ โข ปน เม พุราหุณ วิริยํ อโหสิ มีความหมายว่า ความเพียรอันประกอบด้วยองค์ ๔ อันเราผู้ประทับอยู่ที่ต้นโพธิ์ได้ปรารภแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า มยา ปงถึงคำว่า เม ในที่นี้ แปลงมาจาก อมฺห ศัพท์ และ นา วิภัตติ ทั้งนี้เพราะคำว่า เม เป็นรูปที่แปลงมาจาก อมฺห ศัพท์ที่ลง นา วิภัตติ และ ส วิภัตติ การอธิบายนามปทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรรณนา

อีกนัยหนึ่ง นามปทสังวรรณนา คือ การอธิบายนามปทโดยระบุว่า เป็นนามปท เพื่อห้ามความเป็นปทอื่นนอกจากนามปทนี้ เนื่องจากศัพท์ บางคำเป็นได้ทั้งนามปท, อาชยาตปท และนิบาตปท เช่น

อตุถิ ศัพททึลึงวิภัตติเหมื่อนนามบทในคำว้า อตุถิชีรา พุราหมณิ
(นางพราหมณิ มีน้ำนม), อตุถิยา นว (ปัจจัย ๙ ประเภทของอตุถิปัจจัย) อตุถิ
ในตัวอย่างเหล่านี้ จัดเป็นนามบท

อตุถิ ศัพททึลึงเป็นเอกพจน์ในคำว้า อตุถิ ทินน (ผลแห่งทานทึลึงให้
แล้วมีอยู่), อตุถิ ศัพททึลึงเป็นพหูพจน์ในคำว้า อตุถิ อิมสมิ กาเย เกสา โลมา...
(ในกายนี้มีผม, ขน....) อตุถิ ศัพททึลึงในตัวอย่างเหล่านี้ จัดเป็นอาชยาตบท

อตุถิ ศัพททึลึงในคำว้า ปุตตา มตุถิ (บุตรทั้งหลายของเรา มีอยู่) อตุถิ
ศัพททึลึงในตัวอย่างนี้ จัดเป็นนิบาตบท

ตัวอย่างที่ ๑

เมตติอาทีนิ นามปทานิ. (สมังควลลิตินิ ๑/๒๖)

คำว้า เม เป็นต้น เป็นนามบท

ในตัวอย่างนี้ คำว้า นามปทานิ บ่งถึงคำว้า เม เป็นต้น (คำว้า เป็นต้น
ในที่นี้หมายเอาคำว้า สุต) เป็นนามบท ทั้งนี้เพราะคำว้า เอว ในประโยคเดียว
กันว่า เอว เม สุต เป็นนิบาตบท การอธิบายนามบท ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
นามปทสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

วุตตัม ภควตาติอาทีนิ นามปทานิ.

(ปรหมัตถทีปนิ อิติวุตตการรณนา หน้า ๓)

คำว้า วุตตัม ภควตา เป็นต้น เป็นบทนาม

ในตัวอย่างนี้ คำว้า นามปทานิ บ่งถึง คำว้า วุตตัม ภควตา เป็นต้น
เป็นนามบท การอธิบายนามบท ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังฆวรรณนา

การอธิบายบทดังกล่าวนี้โดยระบุว่าเป็นนามบท, อาชยาตบท, อุปสัค-
บท หรือนิบาตบท เรียกว่า ปทวิภาคะ (การจำแนกบท) ดังที่พระอรรถ-
กถาจารย์ ได้กล่าวว่า

ตตฺถ เอวฺหติ นิปาตปทํ. เมตฺติอาทีนํ นามปทานํ. ปฏิปนฺโน โหติตี-
เอตฺถ ปฏิติ อุปสคฺคปทํ. โหติตี อาชฺยาตปทํ. อิมินา ตาว นเยน ปทวิภาโค
เวทิตพฺโพ. (สมังควลลิตานี ๑/๒๖)

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า เอว เป็นนิบาตบท, คำว่า เม เป็นต้น เป็น
นามบท, คำว่า ปฏิ ในคำว่า ปฏิปนฺโน โหติ เป็นอุปสัคบท, คำว่า โหติ เป็น
อาชยาตบท บันทึกพิงทราบการจำแนกบทตามนัยนี้ก่อน

ตัวอย่างที่ ๓

อสุสาติ สพฺพนามปทํ. (นยาสปทีปิกา อธิบายคัมภีร์มคคาถา)

คำว่า อสุส เป็นสรพนามบท

ตัวอย่างที่ ๔

เตนาติ สพฺพนามปทํ. (นยาสปทีปิกา อธิบายคัมภีร์มคคาถา)

คำว่า เทน เป็นสรพนามบท

ความหมายของนาม

นาม คือ คำชนิดหนึ่งในไวยากรณ์ สำหรับใช้เรียกคน, สัตว์ ที่ และสิ่ง
ของต่าง ๆ เป็นต้น คัมภีร์สัททนต์ (สุตตมาลา จตุปทวิภาค หน้า ๔๓๐) ได้
แสดงรูปวิเคราะห์ ของ นาม ศัพท์ไว้ว่า

อตฺถากิมุขํ นมตีติ นามํ

บทใด ย่อมโน้มไปเฉพาะสู่ความหมาย เหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า นาม

อตฺตนิ อตฺถํ นามะตีติ นามํ

บทใด ยังความหมายให้น้อมมาในตน เหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า นาม

คำว่า “น้อมไปสู่ความหมาย” คือ ระบุถึงความหมายเพราะเมื่อมีความหมายจึงเกิดชื่อเรียกต่อมา

คำว่า “ยังความหมายให้น้อมมาในตน” คือ ทำให้ผู้ฟังรับรู้ความหมายได้ เพราะเมื่อไม่มีชื่อก็จะรู้ความหมายไม่ได้

ประเภทของนาม

คัมภีร์ปทรูปสัทธาธิ (อธิบายสูตร ๖๐) ได้จำแนกนามออกเป็น ๒ ประเภท, ๓ ประเภท, ๔ ประเภท และ ๘ ประเภท ดังนี้

นาม ๒ ประเภท

นาม มี ๒ ประเภท คือ

๑. **อันวัตถนาม** คือ นามตามความหมาย หมายถึงนามที่มีความหมายตรงตามสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อ “ใหญ่” มีรูปร่างใหญ่สมชื่อ คำว่า “ใหญ่” จึงเป็นชื่อที่ตรงตามสภาพที่เป็นจริง หรือคนชื่อว่า **สิริวฑฺฒโก** (ผู้ยังสิริให้เจริญ) ถ้าผู้นั้นเป็นเศรษฐี ก็ถือว่าชื่อนั้นตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นอันวัตถนาม

๒. **รูปหินาม** คือ นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง เช่นคนชื่อว่า “ใหญ่” แต่มีรูปร่างเล็ก คำว่า “ใหญ่” เป็นชื่อที่ไม่ตรงสภาพที่เป็นจริง หรือคนชื่อว่า **สิริวฑฺฒโก** (ผู้ยังสิริให้เจริญ) ถ้าผู้นั้นเป็นทาส ก็ถือว่าชื่อนั้นไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นรูปหินาม

นาม ๓ ประเภท

นาม มี ๓ ประเภท คือ

๑. पुल्लिङ्ग คือ ชื่อที่สมมุติว่าเป็นเพศชาย เช่น รุกฺโข (ต้นไม้)
๒. อิตถิลिङ्ग คือ ชื่อที่สมมุติว่าเป็นเพศหญิง เช่น มาลา (มัลล)
๓. นปुंसกลिङ्ग คือ ชื่อที่สมมุติว่าไม่ใช่เพศชายหรือเพศหญิง เช่น ธรณ (ทรัพย์)

นาม ๔ ประเภท

นาม มี ๔ ประเภท คือ

๑. सामान्यนาม คือ ชื่อทั่วไป เช่น รุกฺโข (ต้นไม้)
๒. คุณนาม คือ ชื่อที่แสดงลักษณะเฉพาะ เช่น นีโล (สีเขียว)
๓. กิริยานาม คือ ชื่อที่แสดงกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้ประกอบอาหาร)
๔. ยथิจ्ञานาม คือ ชื่อที่ชาวโลกบัญญัติตามความประสงค์ เช่น สิริวฑฺโฒ (ผู้ยังสิริให้เจริญ)

นาม ๘ ประเภท

นาม มี ๘ ประเภท คือ

๑-๒. อวณฺณนตปคตินาม คือ นามที่มีสระ อ วรรณะเป็นที่สุดเป็นรูปเดิม ได้แก่ คำนามที่มีสระ อ เป็นที่สุด เช่น ปุริส และคำนามที่มีสระ อา เป็นที่สุด เช่น กณฺญา

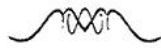
๓-๔. อวิวนฺณนตปคตินาม คือ นามที่มีสระ อิ วรรณะเป็นที่สุดเป็นรูปเดิม ได้แก่ คำนามที่มีสระ อิ เป็นที่สุด เช่น อคฺคิ และคำนามที่มีสระ อี

เป็นที่สุด เช่น ทณฺที

๕-๖. อุวณฺณนตปกตินาม คือ นามที่มีสระ อุ วัณณะเป็นที่สุด เป็นรูปเดิม ได้แก่ คำนามที่มีสระ อุ เป็นที่สุด เช่น สตฺถุ และคำนามที่มีสระ อุ เป็นที่สุด เช่น สพุพฺพณฺญ

๗. โอการันตปกตินาม คือ นามที่มีสระ โอ การันต์ เช่น โค

๘. นิคคหิตันตปกตินาม คือ นามที่ลงท้ายด้วยนิคหิต เช่น กี

๓. อุปสัคคปทสังฆวรรณา

อุปสัคคปทสังฆวรรณา คือ การอธิบายอุปสัคคปทโดยระบุความเป็นอุปสัค เพื่อห้ามความเป็นนามบท, อาชยาตบท หรือนิบาตบท เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปฏิปนฺโน โหติติ เอตถ ปฏีติ อุปสคฺคปทํ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

คำว่า ปฏี ในคำว่า ปฏิปนฺโน โหติ นี้ เป็นอุปสัคบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุปสคฺคปทํ บ่งถึงคำว่า ปฏี ในคำว่า ปฏิปนฺโน โหติ เป็นอุปสัคบท อันที่จริง คำว่า ปฏี นี้แปลงมาจากอุปสัค คือ ปติ เหมือน คำว่า ปฏคฺคิ = ปติ + คคฺคิ (ไฟตอบโต้), ปฏิหณฺณติ = ปติหณฺณติ (ย่อมถูกเบียดเบียน) การอธิบายอุปสัคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

ปชฺหณฺตติ เอตถ ป-อิตฺติ อุปสคฺคปทํ.

(ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกวรรณา หน้า ๓)

บทว่า ป ในคำว่า ปชฺหณฺต นี้ เป็นอุปสัคบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุปสคฺคปทํ บ่งถึง คำว่า ป ในคำว่า ปชฺหณ เป็นอุปสัค การอธิบายอุปสัคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทสังฆวรรณา

อุปสัคค, นิบาต จัดเป็นบท

อุปสัคและนิบาตเป็นศัพท์ที่ลงวิภัตติเหมือนนามบทและอาชยาตบท จึงได้รับการสมมุติว่าเป็นบท ซึ่งเป็นการสมานฉันท์ในคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งหมด คือ กัจจายณะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติ

ตตถ นามิกปทํ อาชยาดปทํ อุปสคคปทํ นิปาตปทนฺติ จตฺตาริ
วาโจครปทานินาม โหนฺติ. เอตสฺมิณฺหิ ปทจตุกฺเก ตปิฏฺเฏ วุตฺตานิ สพฺพานิ
วิมุตฺติรสสารกานิ วจนานิ โอคาหนฺติ.

(สัททนีติ สุตตมาลา จตฺปทวิภาค หน้า ๔๒๙)

ในบรรดาบทเหล่านั้น บททั้ง ๔ ประเภท คือ นามบท, อาชยาดบท,
อุปสัคบท และนิบาตบท นับเนื่องเป็นพระพุทธรพจน์ เพราะพระพุทธรพจน์
ทั้งหมด ที่ยังวิมุตติรสให้สำเร็จ มีตรัสไว้ในพระไตรปิฎก ย่อมหยั่งลงในบททั้ง
๔ ประเภทเหล่านั้น

คัมภีร์ปทรูปสัทธิฎีกา (อธิบายสูตร ๖๐) และคัมภีร์สุโพธาลังการฎีกา
(อธิบายคาถา ๑๗) ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาไว้ว่า

ปทํ จตฺตพฺพิธํ วุตฺตํ	นามาชฺยาโตปสคฺคิกํ
นิปาตกณฺจ วิญญฺหิ	อสฺโส ชลฺวาภิธาวติ.

[นักปราชญ์ทั้งหลาย]กล่าวว่า บทมี ๔ ประเภท คือ
นาม, อาชยาด, อุปสัค และนิบาต [เช่น] อสฺโส ชล
อภิธาวติ (ม้าวิงไปข้างหน้าจริง)

ตัวอย่างที่ท่านแสดงในคาถานี้ บทว่า อสฺโส (ม้า) เป็นนามบท, บทว่า
ชลฺ (จริง) เป็นนิบาตบท, บทว่า อภิ (ข้างหน้า) เป็นอุปสัคบท, บทว่า ธาวติ
(วิ่งไป) เป็นอาชยาดบท

ความหมายของอุปสัค

อุปสัค คือ คำที่เติมไว้ข้างหน้าคำอื่น เพื่อให้คำนั้นเกิดความสละสลวย
หรือมีความหมายแปลกออกไปจากเดิม

คัมภีร์นยาสะ (อธิบายสูตร ๓๑๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อูเปจจ อตถัม
สหนัตติ อุปสคฺคา (คำใดเข้าใกล้[นามหรืออาชยาต]แล้ว จัดแจงความหมาย
เหตุนั้น คำนั้น ชื่อว่า อุปสัค)

ประเภทอุปสัค

คัมภีร์ปทรูปสัทธิ (อธิบายสูตร ๒๘๒) ได้จำแนกอุปสัคออกเป็น ๓
ประเภทดังนี้ คือ

๑. ธาตวัตถพารกะ คือ อุปสัคที่เบียดเบียนอรรถของธาตุ หมายถึง
ถึงอุปสัคที่ใส่เข้ามาแล้ว ทำให้กลับความหมายของธาตุเป็นตรงกันข้าม เช่น
อาคจฺจติ (ย่อมนมา), ปราชยติ (ย่อมนแพ้)

๒. ธาตวัตถานุวัตตกะคือ อุปสัคที่คล้อยตามอรรถของธาตุ
หมายถึงอุปสัคที่ไม่มีความหมายพิเศษอะไร ใส่มาแล้วเหมือนไม่ได้ใส่ เช่น
นิสฺสํหติ (ย่อมนั่ง), อธิเสติ (ย่อมนอน)

๓. ธาตวัตถวิเสสกะ คือ อุปสัคที่ทำอรรถของธาตุให้แปลกออกไป
หมายถึงอุปสัคที่ทำให้ความหมายของธาตุพิเศษต่างออกไปจากเดิม
แต่ไม่ถึงกับตรงกันข้าม เช่น อนฺุภวติ (ย่อมนเสวย), อุกฺคจฺจติ (ย่อมนขึ้น), วิมฺุดติ
(ความหลุดพ้นโดยวิเศษ)

จำนวนอุปสัค

คัมภีร์ปทรูปสัทธิ (อธิบายสูตร ๒๘๒) ได้แสดงจำนวนอุปสัค ๒๐ ตัว
คือ ป, ปรา, นิ, นี, อุ, ทู, ส, วิ, อว, อนฺุ, ปริ, อธิ, อภิ, ปติ, สฺ, อา, อติ, อปี, อป,
อุป มติที่กล่าวในคัมภีร์ปทรูปสัทธินี้คล้อยตามคัมภีร์กัจจายนะ แม้คัมภีร์
สัททนีติ (สุตตมาลา จดฺปทวิภาค หน้า ๔๓๓) ก็แสดงอุปสัคไว้ ๒๐ ตัวเหมือนที่

กล่าวไว้ข้างต้น แท้ที่จริง อุปสัคที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นมติของคัมภีร์ปาณินีย (อธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สุตร ๕๘) ส่วนคัมภีร์โมคคัลลาน (ปริจเฉท ๕ สุตร ๑๓๑) แสดงไว้ ๒๐ ตัว คือเพิ่ม โอ และดัตถ์ นิ ทั้ง เพราะท่านถือว่าแปลง อิ ที่ นิ เป็น อี ได้

คัมภีร์พาลาวตารคัณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๑) มีความเห็นว่า มติของคัมภีร์ โมคคัลลานเหมาะสมกว่ามติของคัมภีร์กัจจายนะ เพราะที่มะ นิ เป็น นิ ได้ ดังนั้น จึงถือว่า นิ เป็นอุปสัคเพียงตัวเดียว และทำให้อุปสัคมีเพียง ๒๐ ตัว เพราะมีฉะนั้นจะมีอุปสัคมากกว่า ๒๐ ตัว เนื่องจากการที่มะอุปสัคบางตัว เช่นในคำว่า ปาวจณฺ, ทูรมํ และ สุรเตน เป็นต้น

๔. นิปาตปทสังวรรณนา

นิปาตปทสังวรรณนา คือ การอธิบายนิบาตบทโดยระบุความเป็นนิบาต เพื่อห้ามความเป็นนามบท, อาชยาตบท หรืออุปสัคบท เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เอวนฺติ นิปาตปท. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

คำว่า เอว เป็นนิบาตบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า นิปาตปท บ่งถึงคำว่า เอว เป็น นิบาต การอธิบายนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อิตฺติ นิปาตปท. (ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกวรรณนา หน้า ๓)

คำว่า อิติ เป็นนิบาตบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อิติ เป็นได้ทั้งนิบาตบทและอาชยาตบท ที่เป็นนิบาตเป็นศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ แปลว่า ว่า, หรือ, คือ ส่วนที่เป็นอาชยาตบท สำเร็จรูปมาจาก อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลว่า ย่อมไป (สัททนีติ ธาตุมาลา หน้า ๒-๓)

ตัวอย่างที่ ๓

เสยฺยถิทฺติ นิปาโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

คำว่า เสยฺยถิท เป็นนิบาต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เสยฺยถิท เป็นนิปาตสมุทนายะของนิบาต คือ เสยฺยถา + อิ ทิ จึงระบุความหมายทั้ง ๓ ลิงค์ ๒ พจน์ได้ เช่น

อยเมว อริโย อฏฺฐคิโก มคฺโค. เสยฺยถิทํ ? สมฺมาทิฏฺฐิ...

(มัชฌิมาปฎิปปทานี้เทียวก คือทางอันประเสริฐที่มีองค์แปด ทางนั้นเป็นไหน ? ทางนั้นคือ สัมมาทิฏฐิ...)

เสยฺยถิทนฺติ นิปาโต, ตสฺส กตโม โส อิติ เจติ อตฺถโก. กตมานิ วา ตานิ อฏฺฐคิกานีติ. สพฺพพลังฺกวิภตฺติวจนสาธารเณ หิ อยํ นิปาโต.

(สารัตถทีปนี ๓/๒๐๗)

คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นนิบาต คำนั้นมีความหมายว่า ถ้ามว่า ทางนั้นเป็นไหน ? อีกนัยหนึ่ง องค์แปดเหล่านั้นเป็นไหน ? จริงอย่างนั้น ศัพท์นี้เป็นนิบาตที่ทั่วไปกับลิงค์, พจน์ และวิภัตติทั้งหมด

เสยฺยถิทํ, เสยฺยถิทํ

ในฉบับพม่า มีปาฐะว่า เสยฺยถิทํ ส่วนฉบับไทยบางฉบับ มีปาฐะว่า เสยฺยถิทํ คำว่า เสยฺยถิทํ คล้อยตามวิธีเข้าสนธิในภาษาสันสกฤต เพราะในภาษาสันสกฤตนั้น สระเสียงสั้นข้างหลังที่เข้าสนธิต้องกลายเป็นสระเสียงยาว เช่น ทณฺหาครุ = ทณฺท + อครุ (ปลายไม้เท้า) ส่วนในภาษาบาลี ใช้ตามวิธีนี้บ้าง เช่น มฐทกํ = มฐ + อุทกํ (น้ำหวาน) ไม่ใช้ตามวิธีนี้บ้าง เช่น โลกคฺค-ปฺคฺคโล = โลก + อคฺคปฺคฺคโล (บุคคลผู้เลิศในโลก)

ตัวอย่างที่ ๔

ยทิทนฺติ นิปาโต. (สมันตปาสาทิกา ๓/๑๓)

คำว่า ยทิทํ เป็นนิบาต

คำว่า ยทิทํ มีรูปคล้ายสรรพนาม ๒ คำที่เข้าสนธิกัน แต่เป็นนิบาต-สมุททาเยของนิบาต คือ ย+อิทํ จึงระบุความหมายได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ๒ พจน์ เช่น

ยทิทำ ปิณฺฑปาโต, ยทิทำ วาหาธิปฺปาโย, ยทิทำ จตุตาโร สติปฏฺจนา,
ยทิทำ อธิวิมฺุตติ, ยทิทำ จตุตาริ ปุริสยฺกานิ อฏฺฐปุริสปุคฺคลา, ยทิทำ อณฺณมณฺณ-
วจนฺน อณฺณมณฺณวฏฺฏจาปเนน.

ยทิทฺหนฺติ ปทสฺส ยํ อิทฺหนฺติ ปทวิภาคํ กตฺวา ยนฺติ จ อิทฺหนฺติ จ สพฺพพนา-
ม-
ปทฺหนฺติ อาสงฺกา ภเวยฺยาติ อาห “ยทิทฺหนฺติ นิปาโต”ติ. อิมินา ตีสุ ลิงฺเคสุ ทฺวีสุ
จ วจนฺเส วินาสํ วิการํ วา วิสทิสํ วา น อยนฺตฺตา น คมนฺตฺตา อพฺพยํ นามาติ
ทสฺเสติ. (ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๑๙๘)

ในบทว่า ยทิทำ ฟังมีความสงสัยว่า กระทำการแยกบทเป็น ยํ และ
อิทํ เป็นสรรพนาม[ที่เข้าสนธิ]บทว่า ยํ และ อิทํ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์
จึงกล่าวว่า ยทิทฺหนฺติ นิปาโต (คำว่า ยทิทำ เป็นนิบาต) คำนี้แสดงว่า บทว่า
ยทิทำ ชื่อว่า อพยยะ เพราะไม่เข้าถึงความพินาศ, ความเปลี่ยนแปลง หรือความ
แตกต่างในลิงค์ ๓ และพจน์ ๒

ความหมายของนิบาต

นิปาต คือ คำที่ใช้หน้าหน้า, ไว้กลาง หรือต่อท้ายคำอื่น เพื่อให้สละสลวย
หรือมีความชัดเจนขึ้น คัมภีร์นยาสะ (อธิบายสูตร ๓๑๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

ปทานมาทิมชฺฐมาวสาเนสุ นิปตฺหนฺตฺติ นิปาตา = นิ บทหน้า + ปตฺ
ชาตฺ + ณ ปัจจัย (คำใดตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบท เหตุนั้น
คำนั้น ชื่อว่า นิบาต)

นิบาตที่อยู่ต้นบท เช่น มา ศัพท์ในตัวอย่างว่า มา โว ขณฺ วิราเชถ
(พวกเธอ อย่างยังขณะให้ล่วงเลยไป) หรือ อถ ศัพท์ในตัวอย่างว่า อถ ปุริโส
อาคฺจเจยฺย (ในขณะนั้น บุรุษพึงมา)

นิบาตที่อยู่กลางบท เช่น โข ศัพท์ในตัวอย่างว่า โหติ โข ภิกฺขเว

สมโย... (ตุกรภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่แล้ว) หรือ จ ศัพท์ในตัวอย่างว่า
 อายสฺมา จ สาริปุตฺโต อายสฺมา จ โมคคัลลานโ (ท่านพระสารีบุตร และท่าน
 พระโมคคัลลานะ)

นิบาตที่อยู่ท้ายบท เช่น จ ศัพท์ในตัวอย่างว่า สาริปุตฺโต จ
 โมคคัลลานโ จ (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) หรือ วา ศัพท์ใน
 ตัวอย่างว่า สมเณ วา พุราหฺมเณ วา (สมณะหรือพราหมณ์)

นักไวยากรณ์มีมติว่า นิบาตเป็นศัพท์ที่มีจำนวนมาก และมีความหมาย
 มาก แม้ตัวทิตปัจจัยและกิตกปัจจัยก็มีจำนวนมาก และมีความหมายมาก
 เหมือนนิบาตดังที่คัมภีร์นยาสะ อธิบายสูตร ๒๐ ได้กล่าวว่า

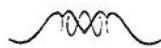
อุปสคฺคฺนิปาตา จ

ปจฺจยา จ อิมเ ตโย

เนเกเนกตฺถวิสยา

อิติ เหนฺรตฺติกาพฺรวั.

นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสค, นิบาต
 และปัจจัย ทั้ง ๓ เหล่านี้ มีมาก มีอรรถมากเป็นอเนก

๕. การกปทสังวรรณนา

การกปทสังวรรณนา คือ การอธิบายการกบทโดยระบุประเภทของการก หมายความว่า คำบางคำมีรูปแจกเหมือนกันในวิภัตติต่างๆ จึงทำให้ยากที่จะรู้ว่าเป็นการกไหน เช่นคำว่า ปุริสา ที่ลง โย ปฐมาวิภัตติ เป็นกัตตุการก, กัมมการก หรืออุปาทานการก ในกรณีที่ลง สุมา ปัญจมีวิภัตติ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ยสฺสาติ สมฺปทานวจนฺ. (สังวรรณนาวิจารณ์)

คำว่า ยสฺส เป็นศัพท์สัมปทาน

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สมฺปทานวจนฺ บ่งถึงคำว่า ยสฺส เป็นสัมปทานการกที่ลง ส จตุตถีวิภัตติ ทั้งนี้เพราะคำว่า ยสฺส อาจเป็นบท ๒ บท คือ บทสัมปทานการก หรือบทสัมพันธ์ การอธิบายการกบทในลักษณะ เช่นนี้ เรียกว่า การกปทสังวรรณนา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้ ก็ได้ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่า คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ได้กล่าวเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี อาทิเช่น คัมภีร์นยาสะ หรือสุดตนิเทศ

ความหมาย/ประเภทของการก

การก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิริยาเป็นต้น ท่านจำแนกออกเป็น ๖ ประเภทดังนี้ คือ

๑. กัตตุการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงปฐมาวิภัตติในประโยคกัตตุวาจก หรือนามบทที่ลงตติยาวิภัตติใน

ประโยคกัมมจาก เช่น สูโท โอทนํ ปจติ, สูเทน โอทโน ปจฺเจเต (พ่อครัว หุงข้าว) คำว่า สูโท, สูเทน (พ่อครัว) เป็นผู้กระทำกิริยาการหุง ท่านจึงเรียก การกนี้ว่า กัตตุการก

๒. กัมมการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นสิ่งที่ถูกกระทำ ได้แก่ นามบทที่ลงทุติยาวิภัติในประโยคกัตตุจาก หรือนามบทที่ลงปฐมาวิภัติ ในประโยคกัมมจาก เช่น สูโท โอทนํ ปจติ, สูเทน โอทโน ปจฺเจเต (พ่อครัว หุงข้าว) คำว่า โอทนํ, โอทโน (ข้าว) เป็นสิ่งที่ถูกกระทำคือถูกหุง ท่านจึงเรียก การกนี้ว่า กัมมการก

๓. กรณการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือในการกระทำ กิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงตติยาวิภัติ แปลว่า “ด้วย” เช่น ทาตุเตน วิหี ลุนาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) คำว่า ทาตุเตน (เคียว) เป็นเครื่องมือในการกระทำกิริยา การเกี่ยวข้าว ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า กรณการก

๔. สัมปทานการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้รับวัตถุหรือกิริยา แปลว่า “แก่, เพื่อ, ต่อ” ได้แก่ นามบทที่ลงจตุตถวิภัติ เช่น ภิกขุสุส จีวรํ ททาติ (ถวายจีวรแก่ภิกษุ) คำว่า ภิกขุสุส (ภิกษุ) เป็นผู้รับวัตถุคือจีวร ท่าน จึงเรียกการกนี้ว่า สัมปทานการก

หรือในตัวอย่างว่า สมณสุส โรจเต สจฺจํ (คำสัตย์ย่อมชอบใจแก่ สมณะ) คำว่า สมณสุส (สมณะ) เป็นผู้รับกิริยาความ ชอบใจ ท่านจึงเรียก การกนี้ว่า สัมปทานการก

๕. อปาทานการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นแดนหลีกออกของ กิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงปัญจมีวิภัติ แปลว่า “แต่, จาก” เช่น คามา อเปนฺติ มุนโย (ถาฐีหลีกออกจากหมู่บ้าน) คำว่า คามา (หมู่บ้าน) เป็นแดนหลีกออก ของกิริยาที่ถาฐีออกไปจากหมู่บ้าน ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า อปาทานการก

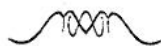
๖. โอกาสการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นสถานที่ตั้งของกิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงสัตตมีวิภัตติ แปลว่า “ใน, ที่, บน” เช่น เทวทตฺโต กณฺเณ นิสิตฺติ (เทวทตฺตํบนเสื่อ) คำว่า กณฺเณ (เสื่อ) เป็นที่ตั้งของกิริยานั่งของเทวทตฺตํ ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า โอกาสการก

ในคัมภีร์ปทสังคหะ หน้า ๑๕๘ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

การโก จพฺพิโร กตฺตา   กมฺมณฺจ กรณํ
ตถาสมฺปทานมปาทานํ   โอกาโสติ สรูปโต.

การกมี ๖ ประเภท คือ กัตตุการก, กัมมการก, กรณการก, สัมปทานการก, อปาทานการก และ โอกาสการก

บทอาลปนจะเป็นบทที่กล่าวขึ้นมาลอยๆ เพื่อการร้องเรียกเท่านั้น ท่านจึงไม่จัดเป็นการก เพราะท่านถือว่าบทที่จะจัดเป็นการกได้จะต้องสัมพันธ์กับกิริยา ถึงแม้ว่าผู้ที่ถูกร้องเรียกจะต้องทำกิริยาบางอย่างก็ตาม ในกรณีเช่นนี้ต้องใส่ประธานเข้ามาใหม่เพื่อทำประโยคให้สมบูรณ์

๖. สมาสปทสังฆวรรณนา

สมาสปทสังฆวรรณนา คือ การอธิบายสมาสปทโดยระบุประเภทของสมาส ทั้งนี้เพราะสมาสบางชนิด มีลักษณะคล้ายคลึงกัน เช่น สมาสที่มีสังขยาอยู่หน้าเป็นทิกุสมาส หรือพหุพพีหิสมาสได้ เหมือนคำว่า จตุสจฺจ (สัจจะสี่) เป็นทิกุสมาส หรือคำว่า ทวตฺติปตฺตา (บาตรสองหรือสามใบ) เป็นพหุพพีหิสมาส ท่านจึงอธิบายสมาสปทในลักษณะนี้

ตัวอย่างเช่น

จตุตาริ สจฺจานิ สมหาญฺยานิ จตุสจฺจ, สมหาเร ทิกุ.

สัจจะสี่ถูกประมวลแล้ว[ด้วยจิต] เหตุนั้น จึงเรียกว่า จตุสจฺจ

[คำนี้]เป็นทิกุสมาสในสมাহารทิกุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จตุตาริ สจฺจานิ สมหาญฺยานิ จตุสจฺจ, สมหาเร ทิกุ บ่งถึงคำว่า จตุสจฺจ เป็นสมাহารทิกุสมาส ทั้งนี้เพราะสมาสที่มีสังขยาอยู่หน้ามี ๒ ประเภท คือ สมাহารทิกุสมาสและอสมাহารทิกุสมาส การอธิบายสมาสปทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทสังฆวรรณนา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้ ก็ได้ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่าคัมภีร์สังฆวรรณนาวิจารณ์ ได้กล่าวเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี

ความหมายของสมาส

สมาส คือ การเอาศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาต่อกันเป็นศัพท์เดียวตามหลักไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เช่น สุนทร + พจน์ เป็น สุนทรพจน์, รัฐ + ศาสตร์ เป็น รัฐศาสตร์, อุดม + การณ์ เป็น อุดมการณ์

คัมภีร์ปทรูปสัทธิ (อธิบายสูตร ๓๓๑) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สมสฺสเตติ
สมาโส = สํ บทหน้า + อสฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย คำใด ย่อมถูกเชื่อม เหตุนั้น
คำนั้น ชื่อว่า สมาส

การเชื่อมคำดังกล่าวนี้ เป็นการเชื่อมบทหลายบทให้กลายเป็นบท
เดียว เพื่อให้กระชับขึ้น ทั้งยังเชื่อมข้อความหลายอย่างในบทเหล่านั้นให้กลายเป็น
ข้อความเดียวอีกด้วย เช่นคำว่า

รณฺโณ ปุริโส ราชปุริโส บุรุษของพระราชา

สมาสบทว่า ราชปุริโส นี้ เดิมเป็นบท ๒ บท และมีข้อความ ๒ อย่าง
คือ พระราชาและบุรุษ เนื่องจากคำว่า รณฺโณ ได้แก่พระราชา และคำว่า ปุริโส
ได้แก่บุรุษ ส่วนสมาสบท คือ ราชปุริโส เป็นบทเดียวที่กระชับขึ้นกว่าเดิม
ทั้งยังมีข้อความเดียว คือ ราชบุรุษ เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่ง กล่าวว่า ราชปุริโส คจฺฉติ
(ราชบุรุษไปอยู่) ผู้ฟังทราบว่าเป็น ราชบุรุษ มิใช่พระราชา หรือเมื่อผู้ใด
ผู้หนึ่งกล่าวว่า ราชปุริสํ ปสฺสติ (เห็นราชบุรุษอยู่) ผู้ฟังทราบว่าเป็น บุคคลได้เห็น
ราชบุรุษ มิใช่เห็นพระราชา

สมาส ๖ ประเภท

๑. อพยยิภาวสมาส คือ สมาสที่มีอุปสรรคหรือนิบาตอยู่หน้า มีความ
หมายของอุปสรรคและนิบาตเป็นประธาน กล่าวคือแปลความหมายของ
ศัพท์เหล่านั้นก่อน เช่น นครสฺส สมิปํ อุนนฺครํ (ที่ใกล้แห่งนคร), กมสฺส อนฺนรูป
ยถากุมํ (ตามสมควรแก่ลำดับ)

๒. กัมมธารยสมาส คือ สมาสที่มีบทหน้าขยายบทหลัง และมีบท
หลังเป็นประธาน กล่าวคือแปลความหมายของบทหลังก่อน เช่น มหฺนโต จ
โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ)

๓. ทิคุสมาส คือ สมาสที่มีลักษณะเหมือนกัมมธารยสมาส ต่างกันที่บทหน้าเป็นคำแสดงจำนวน เช่น ตโย โลกา ติโลกั (โลกสาม)

๔. ตปปริสสมาส คือ สมาสที่มีบทหน้าเป็นศัพท์ที่ลงวิภัตตินาม ๖ ประเภท มีทุติยาวิภัตติเป็นต้น และมีบทหลังเป็นประธาน เช่น ภูมี คโต ภูมิกโต (ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน)

๕. พหุพพีหิสมาส คือ สมาสที่มีความหมายของบทที่โยกเข้ามาเป็นประธาน รูปวิเคราะห์ในสมาสนี้มีสรรพนามอยู่ด้วย เช่น พหโว วิหโย ยสุสาติ พหุพพีหิ (ผู้มีข้าวเปลือกมาก)

๖. ทวันทสมาส คือ สมาสที่มีบททั้งสองเป็นประธาน คือแปลคู่กัน ไม่มีบทไหนเป็นบทขยาย รูปวิเคราะห์ในสมาสนี้มี จ ศัพท์ ๒ คำอยู่ด้วย เช่น จกขุ จ โสตณจ จกขุโสติ (ตาและหู)

ในคัมภีร์ปทสังคหะ หน้า ๕๕ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

สมาโส จพพิโรพยยี-

ภาโว จ กมฺมธารโย

ทิคุ ตปปริโส พหุพ-

พีหิ ทวันโทติ นามโส.

สมาสมี ๖ ประเภทโดยชื่อ คือ อัพพยีภาวสมาส, กัมมธารยสมาส, ทิคุสมาส, ตปปริสสมาส, พหุพพีหิ-สมาส และทวันทสมาส

๗. ตัทธิตปทสังวรรณนา

ตัทธิตปทสังวรรณนา คือ การอธิบายตัทธิตบทโดยระบุการอาเทศของตัทธิต หมายความว่า เมื่อลงตัทธิตปัจจัยท้ายนามบทแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอักษรที่นามบทบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนสระเหมือนพฤทธิ หรือ เป็น อา ในคำว่า วาสฺวโจ = วาสฺว จ ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ตระกูลของวาสฺวโจ) หรือเปลี่ยนพยางค์เหมือนแปลง ทฺวิ เป็น ทฺ ในคำว่า ทฺติย = ทฺวิ ศัพท์ + ตฺย ปัจจัย (ที่สอง) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เสฏฺฐนฺติ ปสตุถฺตริ. (คัมภีร์นยาสะ อธิบายคันถารัมภะ)

คำว่า เสฏฺฐ มีความหมายว่า ประเสริฐกว่า

ในตัวอย่างนี้ บทว่า ปสตุถฺตริ บ่งถึงคำว่า เสฏฺฐ ในที่นี้เป็นคำที่แปลง ปสตุถ เป็น ส ทั้งนี้เพราะ ส อักษรเป็นอาเทศของศัพท์หลายศัพท์ อาทิเช่น สพุพ, สนฺต, สห การอธิบายตัทธิตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทสังวรรณนา

คำที่สามารถแปลงเป็น ส

คัมภีร์ปทวิจยคณฺฐิ (หน้า ๓๓๔) กล่าวว่า คำที่สามารถแปลงเป็น ส ได้ มีดังนี้ คือ สพุพ, สนฺต, สห, สมาน, ต, อตฺต, ม

ตัวอย่างเช่น

สทา = สพุพ ศัพท์ + ทา ปัจจัย (ในกาลทุกเมื่อ)

สทฺธมฺม = สนฺต ศัพท์ + ธมฺม ศัพท์ (ธรรมของสัตว์บุรุษ)

สเทว = สห ศัพท์ + เทว ศัพท์ (ผู้เป็นไปกับด้วยเทวดา)

สวณฺณ = สมาน ศัพท์ + วณฺณ ศัพท์ (ผู้มีผิวพรรณเหมือนกัน)

โส = ต ศัพท์ + สิ วิภัตติ ([บุรุษ]นั้น)

สก = อดต ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ของตน)

อสุ = อมุ ศัพท์ + สิ วิภัตติ ([บุรุษ]โน้น)

ตัวอย่างที่ ๒

สพพณฺณดา กุจาทินา ตาปัจจเย รสฺสตุตฺตํ.

ความเป็นแห่งพระสัพพัญญู ความเป็นรสสะยอมมี ในเพราะ ตา ปัจจัย
ด้วยสูตรว่า กุจิ เป็นต้น (ปทรูปสัทธิ อธิบายสูตร ๓๘๗)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กุจาทินา ตาปัจจเย รสฺสตุตฺตํ บ่งถึงคำว่า
สพพณฺณดา สำเร็จรูปมาจาก สพพณฺณ ศัพท์ + ตา ปัจจัย รสสะ อุ เป็น อุ
ในเพราะ ตา ปัจจัย การอธิบายดัตถิตปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ดัตถิต-
ปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

ราชินิ ภาโว รชฺชํ. กุจาทินา รสฺสตุตฺตํ.

ความเป็นแห่งพระราชา เรียกว่า รัชชะ ความเป็นรสสะยอมมีด้วย
สูตรว่า กุจิ เป็นต้น (ปทรูปสัทธิ อธิบายสูตร ๓๘๗)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กุจาทินา รสฺสตุตฺตํ บ่งถึงคำว่า รชฺช สำเร็จรูป
มาจาก ราช ศัพท์ + ญ ปัจจัย รสสะ อา ที่ รา เป็น อ การอธิบายดัตถิต
ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ดัตถิตปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

เตสุ วุฑฺฒิติอาทินา ฌณการสฺส นกาโร. กนฺนิโย กนฺนิฏฺโฐ.

แปลง ณ อักษรเป็น น อักษร ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺฒิ เป็นต้น [เช่น]
กนฺนิโย กนฺนิฏฺโฐ (ปทรูปสัทธิ อธิบายสูตร ๓๘๖)

คำว่า เตสุ วุฑฺฐิตีอาทินา ฅการสฺส นกาโร ปงถึงคำว่า กณฺโณ,
กณฺโณโจ สำเร็จรูปมาจาก กณฺโณ กณฺโณโจ แปลง ฅ อักษร เป็น น อักษร
การอธิบายตัทธิตปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทสังวรรณนา

ความหมายของตัทธิต

ตัทธิต คือ การเชื่อมคำนามกับปัจจัย เป็นการสร้างคำใหม่เพื่อให้
กระชับกว่าการใช้คำนามล้วนๆ หมายความว่า ตัทธิตปัจจัยนี้ช่วยย่อคำ
ให้สั้นลง เช่น แทนที่จะต้องกล่าวว่า วสฺสิจฺจสฺส อปจฺจํ (ตระกูลของวสฺสิจฺจ)
ก็ลง ฅ ปัจจัยแทนความหมายว่า อปจฺจ (ตระกูล) กล่าวเพียงคำว่า วสฺสิจฺจ
(ตระกูลของวสฺสิจฺจ)

คัมภีร์ปทรูปสัทธิ (อธิบายสูตร ๓๖๑) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า เตสํ
นามิกานํ หิตา ตทฺฐิตา = ต ศัพท์ + หิต ศัพท์ (ปัจจัยที่เกื้อกูลแก่นามบท
เหล่านั้น ชื่อว่า ตัทธิต) การเกื้อกูลแก่นามบท คือการใช้ปัจจัยแทนนามบท
เพื่อให้คำสั้นลงนั่นเอง เช่น เมื่อลง ฅ ปัจจัยท้าย วสฺสิจฺจ ในความหมายอปจฺจ
ก็จะเกิดคำใหม่ที่กระชับกว่าเดิมว่า วสฺสิจฺจ

ตัทธิต ๓ ประเภท

๑. สามัญญวุตติตัทธิต คือ ตัทธิตที่มีความหมายทั่วไป ได้แก่
อปจฺจตัทธิต, อนกตตัทธิต, อสสฺตติตัทธิต และสังขยาตัทธิต

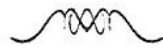
๒. กาวตัทธิต คือ ตัทธิตที่ใช้ลงในอรรถภาวะ

๓. อพยยตัทธิต คือ ตัทธิตที่เป็นอพยยศัพท์

ในคัมภีร์ปทรูปสัทธิ อธิบาย ๔๒๓ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็น
คาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

สามัญญวุตติ-ภาวตถา- พุยฺยโต ตทฺธิตํ
ติธาทตฺตราที จตฺถาปจฺจา- นกตฺถสฺสตฺถิ-สงฺขยโต.

ตฺทฺธิตํปจฺจํมี ๓ ประเภท คือ สามัญญวุตติตฺทฺธิต, ภาวตฺทฺธิต และอัพฺพยตฺทฺธิต ในบรรดาตฺทฺธิต ๓ ประเภท นั้น ตฺทฺธิตอย่างแรกมี ๔ ประเภท คือ อปฺปจตฺทฺธิต, อเนกัตถตฺทฺธิต, อัสนัตถิตฺทฺธิต และสังขยตฺทฺธิต

๘. นามวิภัตติสังวรรณนา

นามวิภัตติสังวรรณนา คือ การอธิบายวิภัตตินามโดยระบุการอาเทศของวิภัตตินาม หมายความว่า เมื่อลงวิภัตติท้ายคำนามแล้ว เปลี่ยนอักษรในวิภัตติได้บ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยางค์เหมือนแปลง ส วิภัตติ เป็น โน ในคำว่า **พฺรหฺมโน** = พฺรหฺม ศัพท์ + ส วิภัตติ (แก่พฺรหฺม), แปลง สฺมา วิภัตติ เป็น นา ในคำว่า **อตฺตนา** = อตฺต ศัพท์ + สฺมา วิภัตติ (จากตน) หรือแปลง สฺมี วิภัตติ เป็น นิ ในคำว่า **พฺรหฺมนิ** = พฺรหฺม ศัพท์ + สฺมี วิภัตติ (ในพฺรหฺม) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อนุสฺสรโตติ **อนุสฺสรนฺตสฺส**. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๒)

คำว่า **อนุสฺสรโต** มีความหมายว่า [เมื่อเรา]ระลึกอยู่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อนุสฺสรนฺตสฺส** บ่งถึงคำว่า **อนุสฺสรโต** สำเร็จรูปมาจาก **อนุสฺสรนฺต** ศัพท์ + **ส** วิภัตติ ทั้งนี้เพราะ **โต** ศัพท์มีรูปเหมือน **โต** ปัจจัย ในรูปว่า **ปฺริสโต** (จากบุรุษ) **อิติโต** (จากสตรี) **ราชโต** (จากพระราชา) การอธิบายวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตติสังวรรณนา

ตามมติคัมภีร์กัจจายนะ (สูตร ๑๒๗) คำว่า **อนุสฺสรโต** สำเร็จรูปมาจาก **อนุสฺสรนฺต** + **ส** แปลง **นฺต** เป็น **นฺตุ** แปลง **นฺตุ** กับ **ส** วิภัตติ เป็น **โต**

ตัวอย่างที่ ๒

ตโตนิทานนฺติ **ตฺนิทานํ** **ตํ** **เหตุกํ**.

ปจฺจตฺตวจนสฺส **โตอาเทโส** **เวทิตพฺโพ**. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๑๙)

คำว่า **ตโตนิทานํ** มีความหมายว่า อันมีการจับงูพิษนั้นเป็นมูล คืออันมีการจับงูพิษนั้นเป็นเหตุ บัณฑิตพึงทราบว่ แปลงปฐมวิภัตติเป็น **โต**

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปจฺจตฺตวจนสฺสโตอาเทโสเวทิตพฺโพ** บ่งถึงคำว่า

ตโตนิทานํ สำเร็จรูปมาจากคำว่า ต + นิทาน แปลง สิ ที่ลงท้าย ต เป็น โต การอธิบายวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตติสังฆวรรณนา

อีกนัยหนึ่ง นามวิภัตติสังฆวรรณนา คือ การอธิบายโดยระบุประเภทของวิภัตตินามว่า วิภัตตินามในบทตั้งเป็นวิภัตติประเภทไหน ในวิภัตตินาม ๗ หมวด เมื่อผู้ศึกษารู้ประเภทของวิภัตติก็จะเข้าใจความหมายของคำได้ง่ายขึ้น เพราะวิภัตติเป็นเครื่องแสดงความหมายให้ปรากฏชัด ดังมีปริภาสากล่าวว่า สทฺโท ฅาปคเหตุ. อดุโธ ฅาเปตพพผลล. (ศัพท์เป็นเหตุให้รู้ [ความหมาย] ความหมายเป็นผลที่รับรู้) เช่น

ตัวอย่างที่ ๓

ปฺริโสติ ปจเมกวจน. (สังฆวรรณนาวิจารณ์)

คำว่า ปฺริโส เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ปจเมกวจน บ่งถึงคำว่า ปฺริโส เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ คือ สิ ทั้งนี้เพราะคำนี้อาจเป็นบทที่ลง ส วิภัตติ แล้วแปลงเป็น โส เหมือนคำว่า มนโส (แก่ใจ), ฅามโส (แก่กำลัง) การอธิบายวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตติสังฆวรรณนา

นัยที่สองนี้ไม่มีแสดงไว้ในอรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้นี้ก็ได้ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่าคัมภีร์ปทวิจารณ์ได้กล่าว เรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี

ความหมายของวิภัตตินาม

วิภัตตินาม คือ ศัพท์ที่แจกแจงความหมายของนาม คัมภีร์ปทรูปสัทธิ (อธิบายสูตร ๖๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

กมฺมาทิวเสน เอกตฺตาทิวเสน จ ลิงฺคตฺถํ วิภชฺหตฺติ วิภตฺติโย = วิ
 บทหน้า + ภาฯ ธาตุ + ตี ปัจจัย (ศัพท์ใดแจกแจงความหมายของนามศัพท์
 ด้วยการจำแนกเป็นกรรมเป็นต้น และด้วยการจำแนกเป็นเอกพจน์เป็นต้น
 เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า วิภตติ)

วิภตตินาม ๗ ประเภท

[ตามชื่อในคัมภีร์ไวยากรณ์และอรรถกถา-ฎีกา]

คัมภีร์ไวยากรณ์	คัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา
๑. ปฐมาวิภตติ	ปัจจิตตะ
๒. ทุตฺติยาวิภตติ	อุปโยคะ
๓. ตตฺติยาวิภตติ	กรณะ
๔. จตฺตถิวิภตติ	สัมปทานะ
๕. ปัญฺจมีวิภตติ	อปาทานะ
๖. ฉกฺขจฺฉิวิภตติ	สามิ
๗. สัตตมีวิภตติ	ภุมมะ

ในคัมภีร์ปทรูปสัทธิ อธิบายสูตร ๓๒๙ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้
 เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปจฺจตฺตมฺอุปโยคณฺจ

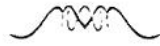
กรณํ สมฺปทานิยํ

นิสฺสํกํ สามิวจฺจํ

ภุมฺมอลปนมฺภฺจมฺ.

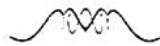
ปัจจิตตะ, อุปโยคะ, กรณะ, สัมปทานะ, นิสลักกะ,
 สามิ, ภุมมะ และอาลปนะเป็นที่แปด

อาลปนะเป็นวิภัตติที่นับเนื่องในปฐมวิภัตติ มีชื่อเรียกเหมือนกันใน
คัมภีร์ไวยากรณ์, อรรถกถา และฎีกา

ผลเสียที่ไม่ศึกษาไวยากรณ์

โย นิสฺสํสํ สิกฺขเยยฺย	สิกฺขนฺโต ปิฎกตฺตํ
ปเท ปเท วิกฺขเยยฺย	วเน อนฺคฺโช ยถา.
นิรุตฺตํ ปิฎกํ	แต่ไปเพียรเรียนพระไตร
ทุกบทย่อมสงสัย	ตั้งคชไปไร้ดวงตา.

๙. อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา

อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา คือ การอธิบายวิภัตติอาขยาตโดยระบุการอาเทศของวิภัตติอาขยาต หมายความว่า เมื่อลงวิภัตติอาขยาตท้ายธาตุแล้ว ก็เปลี่ยนอักษรในวิภัตติอาขยาตบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยางค์เหมือนแปลงเอยฺย วิภัตติ เป็น เอ ในคำว่า คจฺเฌ = คมฺ ชาติ + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ (พึงไป) หรือแปลง อี วิภัตติ เป็น ตถ เช่นในคำว่า อลตถ = ลภฺ ชาติ + อี ปัจจัย (ได้แล้ว)

ตัวอย่างเช่น

อุจฺเฌจฺฉามิ อฺจฺฉินฺทิสฺสามิ. (สุมฺงคฺลวิลาสินี ๒/๑๑๕)

คำว่า อุจฺเฌจฺฉามิ มีความหมายว่า จักตัด

คำว่า อฺจฺฉินฺทิสฺสามิ ป่งถึงคำว่า อุจฺเฌจฺฉามิ สำเร็จรูปมาจากคำว่า อฺจฺฉินฺทิสฺสามิ โดยแปลง สฺส ใน สฺสามิ เป็น ฉ เหมือนคำว่า ลจฺฉติ = ลภฺ ชาติ + สฺสติ วิภัตติ (จักได้), วจฺฉติ = วสฺ ชาติ + สฺสติ วิภัตติ (จักอยู่) การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา

คำว่า อฺจฺฉินฺทิสฺสามิ สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ฉิทฺ ชาติ + สฺสามิ วิภัตติ แปลง สฺส ใน สฺสามิ เป็น ฉ, แปลง ทฺ ที่สุดธาตุเป็น จ, พฤทธิ อฺ ใน ฉิทฺ เป็น เอ, ช้อน จ อักษรที่ อุ บทหน้า

อีกนัยหนึ่ง อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา คือ การระบุประเภทของวิภัตติอาขยาต หมายความว่า วิภัตติอาขยาตบางตัวนับเนื่องในวิภัตติหลายหมวด เช่น มิ, ม เป็นวัตตมานาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ หรือ สฺส เป็นภวิสสันตวิภัตติและกาลาติปัตติวิภัตติ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อามนุตยตฺตํ อามนุเตตฺตํ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖๗)

คำว่า อามนุตยตฺตํ มีความหมายว่า จงเรียก

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อามนุเตตฺตํ บ่งถึง ตํ วิภัตติ ในคำว่า อามนุตยตฺตํ เป็นปัญจมีวิภัตติ การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อาขยาต-วิภัตติสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

สมนุญฺชชฺชตฺตํ สมนุญฺชชฺชตฺตํ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๙๑)

คำว่า สมนุญฺชชฺชตฺตํ มีความหมายว่า จงประกอบ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สมนุญฺชชฺชตฺตํ บ่งถึง อนฺตํ วิภัตติ ในคำว่า สมนุญฺชชฺชตฺตํ เป็นปัญจมีวิภัตติ การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

มฺนฺตวฺโหติ มฺนฺตยถ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๗)

คำว่า มฺนฺตยวฺโห มีความหมายว่า จงปรึกษา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า มฺนฺตยถ บ่งถึง วฺโห วิภัตติ ในคำว่า มฺนฺตวฺโห เป็นปัญจมีวิภัตติ การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

กริสฺสํติ กริสฺสํติ. (นยาสปทีปิกา อธิบายคัมภีร์มคคาถา)

คำว่า กริสฺสํ มีความหมายว่า จักกระทำ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กริสฺสํติ บ่งถึง สฺสํ วิภัตติ ในคำว่า กริสฺสํ เป็น ภวิสสันติวิภัตติ ทั้งนี้เพราะ สฺสํ วิภัตติเป็นวิภัตติ ๒ หมวด คือ ภวิสสันติ

และกาลาติปัตติ การอธิบายวิภัตติอาชยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาชยาต-
วิภัตติสังวรรณนา

ความหมายของอาชยาต

อาชยาต คือ คำที่เชื่อมธาตุและวิภัตติเพื่อสร้างคำแสดงกิริยา ในคัมภีร์
ปทรูปสัทธิ (อธิบายสูตร ๔๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า กุริยํ อาจิ กุช ดีติ อาชยาตํ
= อาบทหน้า + ขยา ธาตุ + ต ปัจจัย (คำใดกล่าวกิริยา เหตุนั้น คำนั้น ชื่อว่า
อาชยาต) อาชยาต มี ๓ วาจก หรือ ๓ สาธนะ คือ

๑. กัตตุวาจก คือ คำที่ระบุถึงผู้ทำกิริยา หรือคำที่ระบุถึงประธาน
ในประโยคนั้นเอง เช่น สฺทูโ อโทนํ ปจติ คำว่า ปจติ ใน ตัวอย่างนี้เป็นกัตตุวาจก
เพราะเน้นประธานคือพ่อครัว

๒. กัมมวาจก คือ คำที่ระบุถึงสิ่งที่ถูกกระทำ เช่น สฺทูเทน โอทโน
ปจฺเจเต คำว่า ปจฺเจเต เป็นกัมมวาจก เพราะเน้นกรรมคือข้าว

๓. ภาววาจก คือ คำที่ระบุถึงกิริยาอาการ เช่น เตน ภูยเต (อันเขา
เป็นอยู่) คำว่า ภูยเต เป็นภาววาจก เพราะเน้นกิริยาการเป็นอยู่

หมายเหตุ:- ศัพท์ที่เป็นเหตุกัตตุวาจกจัดว่านับเนื่องในกัตตุวาจก
และศัพท์ที่เป็นเหตุกัมมวาจกก็นับเนื่องในกัมมวาจก ทั้งนี้เพราะความหมาย
ของเหตุที่มีปรากฏในศัพท์เหล่านี้ มิใช่ความหมายของอาชยาตวิภัตติ แต่เป็น
ความหมายของการิตปัจจัย

ในคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๗๐ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถา
เพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

อาชยาตปจฺจยา สพฺเพ

ภเวยฺยํ สาธนตฺตये

กตฺตา กมฺมณฺจ ภาวो จ

สาธนาธิธ วุจฺจเร.

อาชยาตวิภัตติทั้งหมดใช้ในสาธนะ ๓ ประเภท
ในอาชยาตภณห์นี้ จะกล่าวสาธนะเหล่านี้คือ กัตตา,
กรรม และภาวะ

สกมมกมฺหา ธาตุมฺหา   กตฺตูกมฺเมสุ โหหนฺติ เต
น ภาเว กมฺมรหิตา   กตฺตูกาเวสุ หนฺปเร.

อาชยาตวิภัตติเหล่านั้นเมื่อลงท้ายสกัมมกธาตุ มีอรรถ
กัตตาและกรรม ไม่มีอรรถภาวะ เมื่อลงท้ายอกัมมกธาตุ
มีอรรถกัตตาและภาวะ ไม่มีอรรถกรรมวิภัตติ

ความหมายของวิภัตติ

วิภัตติ คือ ศัพท์ที่แจกแจงความหมายของธาตุ ในคัมภีร์ปทรูปสัทธิ
(อธิบายสูตร ๔๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า กาลาทิวเสน ธาตุวตฺถํ วิภชนฺตํ
วิภตฺติโย (ศัพท์ใดแจกแจงความหมายของธาตุโดยจำแนกกาลเป็นต้น เหตุนั้น
ศัพท์นั้น ชื่อว่า วิภัตติ)

วิภัตติอาชยาต ๘ หมวด

๑. วัตตมานาวิภัตติ คือวิภัตติที่กำลังเป็นไปอยู่กล่าวคือระบุงการ
ไปเป็นต้นที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ มีรูปวิเคราะห์ว่า วตฺตตํ วัตตมานา (กิริยาใด
เป็นไปอยู่ เหตุนั้น กิริยานั้น ชื่อว่า วัตตมานา) วตฺตมานํ โขเตนตํ วัตตมานา
(วิภัตติใด แสดงกิริยาที่เป็นไปอยู่ เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า วัตตมานา)

๒. ปญฺจมีวิภัตติ คือ วิภัตติหมวดที่ห้า มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจนฺ
ปุรณํ ปญฺจมี (วิภัตติเป็นเหตุเต็มแห่งวิภัตติห้าหมวด ชื่อว่า ปญฺจมี)

๓. สัตตมีวิภัตติ คือ วิภัตติหมวดที่เจ็ด มีรูปวิเคราะห์ว่า สตุตฺตุนฺนํ ปุรณํ สตุตฺตมํ (วิภัตติเป็นเหตุเต็มแห่งวิภัตติเจ็ดหมวด ชื่อว่า สัตตม)

๔. ปโรกขวิภัตติ คือ วิภัตติแสดงกิริยาอันผู้พูดมิได้ประสบด้วยตนเอง แต่ได้ยินจากผู้อื่น มีรูปวิเคราะห์ว่า อกฺขานํ ปรี ปโรกฺขา (กิริยาอันเป็นภายหลังแห่งอินทรีย์ห้า[คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น และกาย] ชื่อว่า ปโรกขา) ปโรกฺขํ ที่เปตฺติติ ปโรกฺขา (วิภัตติใดแสดงกิริยาอันเป็นภายหลังแห่งอินทรีย์ห้า เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า ปโรกขา)

๕. หิยัตตนิวิภัตติ คือ วิภัตติแสดงกิริยาที่ผ่านมาเมื่อวานนี้[หิโย] มีรูปวิเคราะห์ว่า หิโย โภโว หิยัตตโน (กิริยาที่เกิดวันวาน ชื่อว่า หิยัตตนะ) หิยัตตณํ ที่เปตฺติติ หิยัตตนิ (วิภัตติใดแสดงกิริยาที่เกิดวันวาน เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า หิยัตตนิ)

๖. อชฺชตนิวิภัตติ คือ วิภัตติที่แสดงกิริยาที่ผ่านมาในวันนี้ [อชฺช] มีรูปวิเคราะห์ว่า อชฺช โภโว อชฺชตโน (กิริยาที่เกิดในวันนี้ ชื่อว่า อชฺชตนะ) อชฺชตณํ ที่เปตฺติติ อชฺชตนิ (วิภัตติใด แสดงกิริยาที่เกิดในวันนี้ เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า อชฺชตนิ)

๗. ภวิสสันตวิภัตติ คือ วิภัตติแสดงกิริยาที่จะเกิดในวันนี้หรือวันต่อไป มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวิสสฺสตีติ ภวิสสนฺโต (กิริยาที่จะเกิด ชื่อว่า ภวิสสันตะ) ภวิสสนตํ ที่เปตฺติติ ภวิสสนตี (วิภัตติใด แสดงกิริยาที่จะเกิด เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า ภวิสสันตี)

๘. กาลาติปตฺติวิภัตติ คือ วิภัตติแสดงกิริยาที่ล่วงเลยไปแล้ว [กาลาติปตฺติ] มีรูปวิเคราะห์ว่า กาลสฺส อติปตฺนํ กาลาติปตฺติ (การล่วงเลยไปของกิริยา ชื่อว่า กาลาติปตฺติ) กาลาติปตฺตี ที่เปตฺติติ กาลาติปตฺติ (วิภัตติใด แสดงการล่วงเลยของกิริยา เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า กาลาติปตฺติ)

อย่างไรก็ตาม ลำดับวิภัตติที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า ปัญจมีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ไม่มีความหมายตามรูปศัพท์ เป็นชื่อที่คล้อยตามเนื้อความ ในกรณีการลำดับวิภัตติตามกาลมีดังนี้ คือ

๑. หิยัตตนิวิภัตติ	อดีตกาล
๒. อัชชตนิวิภัตติ	อดีตกาล
๓. ปโรททนิวิภัตติ	อดีตกาล
๔. วัตตมานานิวิภัตติ	ปัจจุบันกาล
๕. ปัญจมีวิภัตติ	ปัจจุบันกาล
๖. กาลาติปัตติวิภัตติ	กาลวิมุตติ
๗. สัตตมีวิภัตติ	กาลวิมุตติ
๘. ภวิสสันตนิวิภัตติ	อนาคตกาล

คัมภีร์นिरุตติที่ปนี (อธิบายสูตร ๕๖๑) กล่าวว่า โปธกษณจารย์ได้เรียงลำดับวิภัตติตามกาล คือ อดีตกาล, ปัจจุบันกาล, กาลวิมุตติ และอนาคตกาล แต่ต่อมานักไวยากรณ์ได้เรียงลำดับวิภัตติใหม่โดยกล่าวปัจจุบันกาลก่อนเป็น วัตตมานา, ปัญจมี และสัตตมีเป็นต้น เพื่อให้เข้าใจวิภัตติได้ง่าย อันที่จริง ในพระบาลีมีการเรียงลำดับกาลเป็นอดีตกาล, ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล ดังมีพระพุทธพจน์เป็นสาธกว่า

สพฺเพ สทฺธมฺมครุโน   วิหฺสฺส วิหรนฺติ จ
อโณปิ วิหริสฺสนฺติ   เอสา พุทฺธาน ฐมฺมตา.

(สํ. ส. ๑๕/๑๗๓/๑๖๙)

พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ทรงเป็นผู้หนักแน่นในพระ
สัทธรรม ประทับอยู่แล้ว ย่อมประทับอยู่ และจักประทับ
อยู่ นี่เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

๑๐. อาขยาดธาตุสังวรรณนา

อาขยาดธาตุสังวรรณนา คือ การอธิบายธาตุในอาขยาดบทโดยระบุการอาเทศของธาตุอาขยาด หมายความว่า เมื่อลงวิภัตติอาขยาดท้ายธาตุแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอักษรในธาตุบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยัญชนะเหมือนแปลง ม เป็น จ ในคำว่า คจจติ = คม ธาตุ + อ ปัจจัย + ตี วิภัตติ (ย่อมนไป) หรือเปลี่ยนพยางค์เหมือนแปลง ทา ธาตุ เป็น ทชช ในคำว่า ทชชติ = ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + ตี วิภัตติ (ย่อมนให้) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

กาหตีติ กริสฺสติ.

คำว่า กาหติ มีความหมายว่า จักกระทำ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กริสฺสติ บ่งถึงคำว่า กาหติ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + สฺสติ วิภัตติ แปลง กร ธาตุ เป็น กาห และลบ สฺส ใน สฺสติ การอธิบายธาตุอาขยาดในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาดธาตุสังวรรณนา

อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้มีปรากฏในคัมภีร์ปทวิจารณ์ เข้าใจว่าท่านนำอุทาหรณ์นี้จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี มีสาธกดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๒

ทชฺเชติ ทเพยฺยํ ททามิ วา. (ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๓๑๙)

คำว่า ทชฺเช มีความหมายว่า ฟังให้ หรือย่อมนให้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ทเพยฺยํ บ่งถึงคำว่า ทชฺเช สำเร็จรูปมาจาก ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺยํ วิภัตติ แปลง ทา ธาตุ เป็น ทชช, แปลง เอยฺยํ เป็น เอ ส่วนคำว่า ททามิ บ่งถึงคำที่สำเร็จรูปมาจาก ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + มิ วิภัตติ แปลง ทา ธาตุ เป็น ทชช แปลง มิ วิภัตติ เป็น เอ การอธิบายธาตุอาขยาดในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาดธาตุสังวรรณนา

ตัวอย่างข้างต้นนี้ได้ระบุนกการอาเทศของธาตุและวิภัติในอาขยาตบท
จึงเป็นทั้งอาขยาตธาตุสังฆวรรณนาและอาขยาตวิภัติสังฆวรรณนา

ธาตุ ๓ ประเภท

คัมภีร์นิรุตติที่ปนี (อธิบายสูตร ๓๕๐) ได้จำแนกธาตุในอาขยาตภักณฑ์
ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ปกติธาตุ คือ ธาตุจริงที่ระบุนกิริยา เช่น ภู ธาตุ, ปจ ธาตุ และ
คม ธาตุ เป็นต้น ท่านบัญญัติให้ลงวิภัติให้ธาตุจริง เหล่านี้เป็นรูปว่า ภวติ
(ย่อมเป็น) ปจติ (ย่อมหุง) คจจติ (ย่อมไป)

๒. วิภัติธาตุ คือ ธาตุที่เปลี่ยนแปลง ธาตุชนิดนี้ไม่ใช่ธาตุจริง แต่เป็น
ปัจจัยที่ลงท้ายธาตุจริงและสามารถระบุนกิริยาได้เหมือนธาตุจริง เช่น ติติกฺข
= ติตฺ ธาตุ + ข ปัจจัย มีรูปว่า ติติกฺขติ (ย่อมอดทน), ติกิจฺจ = กิตฺ ธาตุ +
จ ปัจจัย มีรูปว่า ติกิจฺจติ (ย่อมรักษา), วิมฺส = มานฺ ธาตุ + ส ปัจจัย
มีรูปว่า วิมฺสติ (ย่อมไคร่ครวญ)

๓. นามธาตุ คือ ธาตุที่เป็นนาม ธาตุชนิดนี้ไม่ใช่ธาตุจริงเหมือน
วิภัติธาตุ เป็นปัจจัยที่ลงท้ายนามบทและสามารถระบุนกิริยาได้ เช่น ปพฺพตํ
= ปพฺพต ศัพท์ + อาย ปัจจัย มีรูปว่า ปพฺพตํติ (ย่อมประพตติตั้งภูเข),
ปฺตฺตํ = ปฺตฺต ศัพท์ + อีย ปัจจัย มีรูปว่า ปฺตฺตํติ (ย่อมประพตติตั้งบุตร)

พระธัมมานันทมหาเถระ วัดท่ามะโอ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็น
คาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

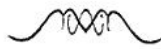
ปกติ วิภัติ นาม

ปกติ ขาทฺยนฺตา

ติธา ธาตุ ปเภทโตภวาทิ

วิกตฺยายาทิ นามิกา.

ธาตุมี ๓ ประเภทโดยจำแนกเป็นปกติธาตุ, วิกติธาตุ
และนามธาตุ ธาตุอันมี ภู ธาตุเป็นต้น ชื่อว่า ปกติธาตุ
ธาตุอันมี ข ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด ชื่อว่า วิกติธาตุ
ธาตุอันมี อาย ปัจจัยเป็นต้น[เป็นที่สุด] ชื่อว่า นามธาตุ

๑๑. กิตกธาตุสังวรรณนา

กิตกธาตุสังวรรณนา คือ การอธิบายธาตุในกิตกัณฑ์ โดยระบุการ
อาเทศของธาตุในกิตกัณฑ์ หมายความว่า เมื่อลงกิตกัณฑ์ปัจจัยท้ายธาตุแล้ว ก็
เปลี่ยนอักษรในธาตุบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยัญชนะเหมือนแปลง ร ใน กร ธาตุ
เป็น ต ในคำว่า กตตฺ = กร ธาตุ + ต ปัจจัย (ผู้ทำ) หรือแปลง ท ของ ทห
ธาตุ เป็น พ ในคำว่า ปริฬาโ = ปริ บทหน้า + ทห ธาตุ + ณ ปัจจัย
(ความเร้าร้อน) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ฆาตโกติ หนโก. (สังวรรณนาวิจารณ์)

คำว่า ฆาตโก มีความหมายว่า ผู้ประหาร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า หนโก บ่งถึงคำว่า ฆาตโก สำเร็จรูปมาจาก หน
ธาตุ + ฏ ปัจจัย แปลง หน เป็น ฆาต การอธิบายธาตุของกิตกัณฑ์ในลักษณะ
เช่นนี้ เรียกว่า กิตกธาตุสังวรรณนา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้
ก็มิได้มีปรากฏในคัมภีร์เหล่านั้น เข้าใจว่าคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ได้กล่าวเรื่อง
นี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี. คัมภีร์ไวยากรณ์ มีสาธก
ดังต่อไปนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๒

สเปน ทสิโต วา.

กวจิ ธาตุติอาทินา ทสฺส ทตฺตํ. (ปทฐปสฺสตี สุตฺร ๖๒๖)

หรือ บุคคลอันงัดแล้ว

แปลง ท อักษร เป็น ท อักษรด้วยสูตรว่า กวจิ ธาตุ เป็นต้น

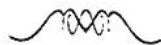
ในตัวอย่างนี้ คำว่า กุวจิธาตุติอาทินา ทสฺส ทตฺตํ บ่งถึงคำว่า ทสฺสโต สำเร็จรูปมาจากคำว่า ทสฺสโต แปลง ท อักษร เป็น ท อักษร การอธิบายธาตุของ กิตกับทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกธาตุสังวรรณนา

ความหมายของกิตกั

กิตกั คือ คำเชื่อมธาตุกับปัจจัย เพื่อสร้างคำที่ทำหน้าที่เป็น ผู้กระทำ กิริยาเป็นต้น ในคัมภีร์สัททตถกภทจินดา (คาถา ๓๔๖) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สิสฺसानํ กงฺขํ กิริติ อปเนตฺติติ กิตโก = กิรฺ ธาตุ + ฌฺว ปัจจัย ปัจจัยใด กำจัด ความสงสัยของศิษย์ เหตุนั้น ปัจจัยนั้น ชื่อว่า กิตกะ

การกำจัดความสงสัยของศิษย์ ก็คือการทำให้ศิษย์เข้าใจหน้าที่ของ ศัพท์ได้อย่างถูกต้อง คือศัพท์ที่ลงกิตกัปัจจัยในกัตตุสาธนะ ทำหน้าที่เป็นผู้ กระทำกิริยา เช่น

การโก = กิรฺ ธาตุ + ฌฺว ปัจจัย (ผู้ทำ), วตฺตา = วจฺ ธาตุ + ตฺ ปัจจัย (ผู้กล่าว), พุทฺโธ = พุทฺ ธาตุ + ต ปัจจัย (ผู้รู้) หรือศัพท์ที่ลงกิตกัปัจจัยใน กัมมสาธนะ ทำหน้าที่เป็นสิ่งที่ถูกกระทำ เช่น ปิโย = ปิ ธาตุ + ย ปัจจัย (ผู้เป็นที่รัก), ทานํ = ทา ธาตุ + ญ ปัจจัย (ทานที่ถูกให้) เป็นต้น

๑๒. ตัทธิตปัจจยสังฆวรรณนา

ตัทธิตปัจจยสังฆวรรณนา คือ การอธิบายตัทธิตปัจจยโดยระบุประเภทของตัทธิตปัจจย

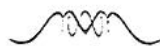
ตัวอย่างเช่น

ปาปิโยติ ปาปตโร. (สังฆวรรณนาวิจารณ์)

คำว่า ปาปิโย มีความหมายว่า ผู้บาปกว่า

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ปาปตโร บ่งถึง อีย ปัจจยในคำว่า ปาปิโย เป็นวิเสสตัทธิตปัจจย ทั้งนี้เพราะ ตร ปัจจยเป็น ปัจจยที่ลงในอรรถวิเสสตัทธิตเหมือน อีย ปัจจย การอธิบายตัทธิตปัจจยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปัจจยสังฆวรรณนา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้ก็มิได้ ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่าคัมภีร์สังฆวรรณนาวิจารณ์ได้กล่าวเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี

๑๓. กิตกปัจจัยสังวรรณนา

กิตกปัจจัยสังวรรณนา คือ การอธิบายกิตกปัจจัยโดยระบุการอาเทศของกิตกปัจจัย หมายความว่า เมื่อลงกิตกปัจจัยท้ายธาตุแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอักษรในกิตกปัจจัยบ้าง กล่าวคือแปลง ต ปัจจัยกับที่สุดธาตุ เป็น อิณฺณ ในคำว่า ติณฺณ = ตฺร ธาตุ + ต ปัจจัย (ข้ามแล้ว) หรือลบ ตฺวา ปัจจัยที่แปลงเป็น ย ในคำว่า อภิณฺณาย = อภิ + ณา ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย (รู้ยิ่งแล้ว) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อาจิณฺณหฺติ จริตฺ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๕)

คำว่า อาจิณฺณ มีความหมายว่า ประพฤติแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จริตฺ บ่งถึงคำว่า อาจิณฺณ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + จฺร ธาตุ + ต ปัจจัย แปลง ต เป็น อิณฺณ และลบ ร ที่สุดธาตุ เหมือนคำว่า อากิณฺณ = อา บทหน้า + กิรฺ ธาตุ + ต ปัจจัย (เกลื่อนกล่นแล้ว) การอธิบายกิตกปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อทนฺตาติ อทมิตา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๗๙)

คำว่า อทนฺตา มีความหมายว่า ผู้ไม่ฝึกแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อทมิตา บ่งถึงคำว่า ทนฺตา สำเร็จรูปมาจาก ทมฺ ธาตุ + ต ปัจจัย แปลง ต เป็น นฺต และลบ ม ที่สุดธาตุ เหมือนคำว่า ปกฺกนฺต = ป บทหน้า + กมฺ ธาตุ + ต ปัจจัย (หลีกไปแล้ว) การอธิบายกิตกปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

มุสฺส มุสฺส ปฏิเวเทนฺตํติ มุสฺสิตฺวา มุสฺสิตฺวา ปฏิเวเทนฺติ.

(สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๑๕)

ปาฐะว่า มุสฺส มุสฺส ปฏิเวเทนฺติ มีความหมายว่า กระทบแล้ว กระทบแล้ว ย่อมเสวย

คำว่า มุสฺสิตฺวา มุสฺสิตฺวา บ่งถึงคำว่า มุสฺส มุสฺส สำเร็จรูปมาจาก มุสฺส ชาติ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย และแปลง ย เป็น ส การอธิบายกิตก์ ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

อภิณฺญาติ อภิณฺญา. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๙)

คำว่า อภิณฺญา มีความหมายว่า รู้ยิ่งแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อภิณฺญา บ่งถึงคำว่า อภิณฺญา สำเร็จรูปมาจาก คำว่า อภิณฺญา = อภิ บทหน้า + ญา ชาติ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย และ ลบ ย อักษร เหมือนคำว่า ปฏิสงฺขา (= ปฏิสงฺขาย) โยนิโส (พิจารณาแล้ว ด้วยปัญญา), สยฺ อภิณฺญา = อภิณฺญา (รู้ยิ่งเองแล้ว), ปริเยสนา = ปริเยสนาย (ด้วยการแสวงหา) การอธิบายกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

อวลฺมฺพาติ อวลฺมฺพิตฺวา. (นยาสปทีปิกา อธิบายคันทรรัมภคาถา)

คำว่า อวลฺมฺพ มีความหมายว่า อาศัยแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อวลฺมฺพิตฺวา บ่งถึงคำว่า อวลฺมฺพ สำเร็จรูปมาจาก อว บทหน้า + ลพฺ ชาติ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย และลบ ย อักษร การอธิบายกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังวรรณนา

กิตก์ ๒ ประเภท

คัมภีร์กัจจายนะ (สูตรที่ ๕๔๕ - ๕๔๖) ได้จำแนกกิตก์ปัจจัยออกเป็น ๒ ประเภท ดังนี้ คือ

๑. กิจปัจจัย คือ ปัจจัยที่มักใช้ลงในกัมมสาธนะและภาวสาธนะ มี ๕ ตัว คือ ตพฺพ, อนีย, ญย, เตยฺย, วจฺจ ปัจจัยเหล่านี้ สามารถแสดงความหมายว่า อรหะ (สมควร) และ สักกะ (สามารถ) ท่านจึงบัญญัติให้แปลว่า “พึง, ได้” เช่น กาทพฺพ (อันเขาพึงกระทำ, อันเขากระทำได้)

๒. กิตปัจจัย คือ ปัจจัยที่มักใช้ลงในกัตตุสาธนะ ได้แก่ กิตก์ปัจจัย ทั้งหมดนอกเหนือจากกิจปัจจัย

กิตก์ ๓ ประเภท

โบราณจารย์บางท่าน จำแนกกิตกปัจจัยออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. กิจปัจจัย คือ ปัจจัยที่ใช้ลงในกัมมสาธนะและภาวสาธนะ
๒. กิตปัจจัย คือ ปัจจัยที่ใช้ลงในกัตตุสาธนะ
๓. กิจกิตปัจจัย คือ ปัจจัยที่ใช้ลงในกัตตุสาธนะ, กัมมสาธนะ, ภาวสาธนะ

ในคัมภีร์สัททตถกถาจินดา คาทา ๓๔๗-๘ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปจฺจโย กิตเก กิจจ-   กิตเกเทน ทพฺพปิโร
ปญฺจ ตพฺพาทโย กิจจา   กิตญฺเณ ณาทีปจฺจยา.

ปัจจัยในกิตก์มี ๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นกิจ-
ปัจจัย และกิตปัจจัย ปัจจัย ๕ ตัวมี ตพฺพ ปัจจัย

เป็นต้น ชื่อว่า กิจจปัจจัย [ส่วน] ปัจจัยอื่นมี ณ ปัจจัย
เป็นต้น ชื่อว่า กิตปัจจัย

ปจฺจโย ติวโร กิจจ-   กิต-กิจจกิตพฺพสา
ภาวกมฺเมสุ กตฺวตฺเถ   ตีสุวาทฺยุปเรวิทฺวุ.

อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตบางท่านกล่าวว่า ปัจจัยมี ๓ ประ
เภท โดยจำแนกเป็นกิจจปัจจัย, กิตปัจจัย และ กิจจ-
กิตปัจจัย[กิจจปัจจัย] เป็นปัจจัยที่ลงในภาวสาธนะ
และกัมมสาธนะ, [กิตปัจจัย]เป็นปัจจัยที่ลงใน กัตตุ-
สาธนะ [ส่วนกิจจกิตปัจจัย]เป็นปัจจัยที่ลงในสาธนะ
ทั้งสาม

ปทสังฆวรรณนาหลายชนิด ในบทตั้งบทเดียว

ปทสังฆวรรณนาที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ มีปรากฏพร้อมกันได้หลาย
ชนิดในบทตั้งบทเดียวบ้าง

ตัวอย่างเช่น

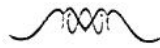
เอวมาหาติ สสฺสสตทิฏฺฐิจิ คเหตฺวา เอวํ วทติ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๙๙)

ปาฐะว่า เอวมาห มีความหมายว่า [เขา]ยึดมั่นสัสสตทิฏฐิแล้ว กล่าว
อยู่อย่างนี้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เอวํ วทติ ป่งถึงคำว่า เอวมาห ตັตฺถบทเป็น เอวํ
และ อาห คำว่า อาห สำเร็จมาจาก พฺรหฺม ชาติ + ติ วิภัตติ แปลง พฺรหฺม เป็น อาห
และแปลง ติ เป็น อ (ปทฐปสัทธิ อธิบายสูตร ๔๘๘)

การอธิบายสนธิบท เรียกว่า สันธิปทสังวรรณนา, การระบุนาเทศ
ของธาตุอาขยาต เรียกว่า อาขยาตธาตุสังวรรณนา, การระบุนาเทศของ
วิภัตติอาขยาต เรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา

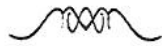
ปทสังวรรณนา จบ

อรรถสังวรรณนา ๑๒

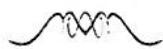
อรรถสังวรรณนา มี ๑๒ ประเภท คือ

๑. นามปทัตถสังวรรณนา	คือ การอธิบายความหมายของ นามบท
๒. อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา	คือ การอธิบายความหมายของ อุปสัคบท
๓. นิปาตปทัตถสังวรรณนา	คือ การอธิบายความหมายของ นิปาตบท
๔. การกปทัตถสังวรรณนา	คือ การอธิบายความหมายของ การกบท
๕. สมาสปทัตถสังวรรณนา	คือ การอธิบายความหมายของ สมาสบท
๖. ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา	คือ การอธิบายความหมายของ ตัทธิตบท
๗. นามวิกัตยัตถสังวรรณนา	คือ การอธิบายความหมายของ วิกัตตินาม
๘. อาชยาตวิกัตยัตถ...	คือ การอธิบายความหมายของ วิกัตติอาชยาต
๙. อาชยาตธาตวัตถ...	คือ การอธิบายความหมายของ ธาตุในอาชยาต

๑๐. กิตกธาตวัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของ
ธาตุในกิตกับท
๑๑. ตัทธิตปัจจยัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของ
ตัทธิตปัจจย
๑๒. กิตกปัจจยัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของ
กิตกปัจจย

ในอรรถสังฆวรรณนา ๑๒ ประเภทเหล่านี้:- สังฆวรรณนา ๖ ประเภทแรก
อธิบายความหมายของรูปศัพท์ทั้งคำ ส่วนสังฆวรรณนา ๖ ประเภทหลัง อธิบาย
ความหมายของส่วนประกอบในรูปศัพท์กล่าวคือวิภัติและปัจจยเป็นต้น

อนึ่ง ท่านไม่แสดงสันธิปทัตถสังฆวรรณนาไว้ เพราะคำที่เข้าสนธิแล้ว
มีความหมายเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลง อาขยาตบทเป็นบทที่ วิเคราะห์ไม่ได้
จึงไม่มีอาขยาตปทัตถสังฆวรรณนา การแสดงรูปวิเคราะห์กิตกับทก็เป็นการ
ระบุความหมายของธาตุหรือปัจจย จึงไม่มีกิตกปทัตถสังฆวรรณนาเช่นกัน

๑. นามปทัตถสังวรรณนา

นามปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของนามบท นามบทในที่นี้ คือ นามนาม, คุณนาม และสรรพนาม นามบทบางบท มีความหมายมาก จึงทำให้แปลได้หลายอย่างตามบริบท ดังที่พระสุหมันตเถระได้ ภาษิตไว้ในสุหมันตเถรคาถาว่า

สตลึงคสุสอตถสุส   สดลกฺขณธารีโน
เอกํคทสฺสีทุมเมโธ   สดทสฺสี จ ปณฺหิโต.

(ขุ. เถร. ๒๖/๑๐๖/๒๘๔)

ความหมายมีเหตุให้เกิดศัพท์ได้หลายร้อย มีเนื้อ
ความได้หลายร้อย คนเขลาารู้ได้เพียงหนึ่ง แต่
บัณฑิตรู้ความหมายได้หลายร้อย

ตัวอย่างนามนาม

ตัวอย่างที่ ๑

ปริยาเยนาติ การณน. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า ปริยาเยน มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า การณน บ่งถึงคำว่า ปริยาย ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะ ปริยาย ศัพท์ มีความหมาย ๖ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ, คำไวพจน์, ประเภท และโอกาส (อภิธานปิปปิกา คาถา ๘๓๗) การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

เทวนฺติ อากาสํ. (สมันตปาสาทิกา ๓/๑๐)

คำว่า เทว มีความหมายว่า ท้องฟ้า

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อากาสํ บ่งถึงคำว่า เทว ในที่นี้ มีความหมายว่า ท้องฟ้า ทั้งนี้เพราะ เทว ศัพท์ มีความหมาย ๔ อย่าง คือ เทพ, ฝน, ท้องฟ้า และความตาย (อภิธานัปปทีปิกา คาทา ๘๔๒) การอธิบายความหมายของ นามบทในลักษณะ เช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

ธมฺโมติ เหตุ. (สมันตปาสาทิกา ๓/๒๒)

คำว่า ธมฺโม มีความหมายว่า เหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เหตุ บ่งถึงคำว่า ธมฺโม ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะ ธมฺม ศัพท์มีความหมาย ๑๔ อย่าง คือ สภาวะ (สภาพ), ปริยัตติ (ปริยัติธรรม), ปัญญา (ความรู้), ญายะ (ความถูกต้อง), สัจจะ (ความจริง), ปกติ (ธรรมดา), ปุญญะ (บุญ), ญะยยะ (ญะยยธรรม), คุณะ (คุณธรรม), อาจารย์ (ความประพฤดี), สมาธิ (ความตั้งมั่น), นิสสัตตดา (ความไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล), อาปัตติ (อาบัติ), การณะ (เหตุ) (คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาทา ๗๘๔) การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

อตฺถโถติ เหตุผล. (สมันตปาสาทิกา ๓/๒๒)

คำว่า อตฺถโถ มีความหมายว่า ผลของเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เหตุผล บ่งถึงคำว่า อตฺถ ในที่นี้ มีความหมายว่า ผล ทั้งนี้เพราะ อตฺถ ศัพท์ มีความหมาย ๔ อย่าง คือ ปโยชนะ (ประโยชน์),

สัททาภิเษยะ (ความหมายของศัพท์), วุทธมิตติ (ความเจริญ), ธนะ (ทรัพย์),
 วัตถุ (พื้นที่), การณะ (เหตุ), นาสะ (ความพินาศ), หิตะ (ความเกื้อกูล),
 ปัจฉิมบรรพต (ภูเขา ทางทิศตะวันตก) (คัมภีร์อภิธาน คาทา ๗๘๕) การอธิบาย
 ความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างคุณนาม

ตัวอย่างที่ ๑

อณุมตเตสุติ อปฺปมตฺตเกสุ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๖๔)

คำว่า อณุมตเตสุ มีความหมายว่า อันมีประมาณเล็กน้อย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อปฺปมตฺตเกสุ บ่งถึงคำว่า อณู ในที่นี้ มีความ
 หมายถึง น้อย การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
 นามปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

สุโกติ สุนฺทโร. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๙๙)

คำว่า สุโก มีความหมายว่า อันงาม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สุนฺทโร บ่งถึงคำว่า สุโก ในที่นี้ มีความหมายว่า
 งาม การอธิบาย ความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถ-
 สังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๓

สมนฺนาโคโตติ ยุตฺโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๕๓)

คำว่า สมนฺนาโคโต มีความหมายว่า ประกอบแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ยุตุโต บ่งถึงคำว่า สมณุนาคต ในที่นี้มีความหมายว่าประกอบแล้ว การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา

คำว่า สมณุนาคต สำเร็จรูปมาจาก ส บพหน้า + อนุ บพหน้า + อา บพหน้า + คมฺ ฐาตุ + ต ปัจจัย มีการลบ อุ ที่ อนุ และซ้อน น อักษร หรือ มีรูปว่า สมณุนาคต ได้ โดยแปลง อุ ที่ อนุ เป็น ว

ตัวอย่างสรพนาม

ตัวอย่างที่ ๑

โส อิมํ โลกนฺติ โส ภควา อิมํ โลกํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๕๗)

คำว่า โส ภควา อิมํ โลกํ มีความหมายว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น [ทรงกระทำให้แจ้งแล้ว]ซึ่งโลกนี้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ภควา บ่งถึงคำว่า โส ในที่นี้ หมายถึงพระผู้มีพระภาค ทั้งนี้เพราะคำว่า โส เป็นสรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

เตติ พุทฺธาภิเก. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๙)

คำว่า เต มีความหมายว่า [ชน]มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า พุทฺธาภิเก บ่งถึงคำว่า เต ในที่นี้ หมายถึงพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทั้งนี้เพราะคำว่า เต เป็นสรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป

การโยควิเสสยะเข้ามา นอกจากจะเป็นการอธิบายสรพนามแล้ว ในบางที่ ก็ยังระบุถึงความหมายของสรพนามอีกด้วย เนื่องจากสรพนาม

บางศัพท์ มีความหมายได้หลายอย่าง เช่นคำว่า **เอต** มีความหมายว่า **นั่น** หรือ **นั่น** เช่น

ตัวอย่างที่ ๓

เอตนฺติ...อิทํ อเสวนาติ ติวริํ กมมํ อุตฺตมํ มงฺคลนฺตยฺตฺเถ.

(มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

คำว่า **เอต** มีความหมายว่า...กรรม ๓ อย่าง มีการไม่คบ [คนพาล] เป็นต้นนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

คำว่า **อิทํ** ป่งถึงคำว่า **เอต** ในที่นี้ มีความหมายว่า **นั่น** ทั้งนี้เพราะคำว่า **เอต** มีความหมายว่า **นั่น** เหมือน **ต** สรรพนามได้ในบางที่ การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรรณนา

คำว่า **เอต** ที่แปลว่า **นั่น** มีความหมายว่า **สมีปะ** (ใกล้) ความหมายนี้คล้ายคลึงกับความหมายว่า **นี้** ที่เป็นอรรถอัจันตสมีปะ (ใกล้ๆ) ของ **อิม** ศัพท์ คัมภีร์สัททนีติ (ปทมาลา หน้า ๔๔๐) กล่าวว่า **เอตสทฺโท สมีปวจโน**, **อิม-สทฺโท อจฺจนฺตสมีปวจโน** (**เอต** ศัพท์กล่าวความหมายว่า **ใกล้** **อิม** ศัพท์กล่าวความหมายว่า **ใกล้ๆ**) ท่านจึงใช้คำว่า **อิทํ** อธิบายคำว่า **เอต** ในที่นี้

อรรถพิเศษของ **เอต** ศัพท์

ในบางที่คำว่า **เอต** นี้ มีความหมายว่า **ปรัมมุขะ** (ลับหลัง) เหมือน **ต** ศัพท์ ข้อความนี้แม้จะไม่มีปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์ แต่ก็มีปรากฏในพระวินัยปิฎกเรื่องการอธิษฐานจีวรกล่าวคือภิกษุผู้จะอธิษฐานจีวรภายในหัตถบาสพึงอธิษฐานโดยใช้ **อิม** ศัพท์ ว่า **อิมํ สํมาภี อธิฏฺฐามิ** (ข้าพเจ้าขอ อธิษฐานผ้าสังฆาภีนี้) ส่วนภิกษุผู้จะอธิษฐานจีวรที่อยู่ห่างนอกหัตถบาสเป็นต้นไป

ไม่ว่าจะอยู่ภายในวัด, นอกวัด หรือในต่างจังหวัดก็ตาม พึงอธิษฐานโดยใช้ เอต
ศัพท์ ว่า เอต สัมมาณี อธิฏฐามิ (ข้าพเจ้าขออธิษฐานผ้าสังฆาณีนั่น) ในกรณีนี้
เอต ศัพท์แทน ต ศัพท์ได้

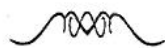
ตัวอย่างที่ ๔

อญฺญตฺราติ นามโคตฺตโต อปากฺกฺวา เอกา. (มังคลัตถที่ปนี ๑/๗)

คำว่า อญฺญตฺรา คือ [เทวดา]ตนหนึ่งที่ไม่ปรากฏโดยชื่อและโคตร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เอกา บ่งถึงคำว่า อญฺญตฺร ในที่นี้ มีความหมายว่า
[เทวดา]ตนใดตนหนึ่ง การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้
เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณา

คัมภีร์ปทุรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๒๐๗) กล่าวว่า อญฺญตฺรอญฺญตฺม
สทฺทา อนิยฺมตฺถา (อญฺญตฺร และ อญฺญตฺม ศัพท์ มีความหมายว่า ไม่แน่นอน)
ศัพท์เหล่านี้จึงแปลว่า คนใดคนหนึ่ง หรือตนใดตนหนึ่ง

๒. อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา

อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของอุปสัคคบท ด้วยการระบุถึงความหมายของอุปสัคคบทนั้นอย่างชัดเจน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อภิกุณฺหุตฺตฺราติ อติกุณฺหม กนฺตฺตรา. (สุมฺงคฺลวิลาสินี ๑/๓๒๕)

คำว่า อภิกุณฺหุตฺตฺรา ความก็คืออันน่าปรารถนายิ่งเกิน[สิ่งอื่น]

คำว่า อติกุณฺหม บ่งถึงอุปสัคคบทคือ อภิ ในคำว่า อภิกุณฺหุตฺตฺรา นี้ มีความหมายว่า เกิน การอธิบายความหมายของอุปสัคคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อภิตฺติ อิทํ ปน ปทโสภณตฺถํ อุปสคฺคตฺตเมว. (สมันตปาสาทิกา ๑/๓๐๘)

ก็คำว่า อภิ นี้ เป็นเพียงอุปสัคเพื่อระดับบทนั้นเทียว

คำว่า อิทํ ปน ปทโสภณตฺถํ อุปสคฺคตฺตเมว บ่งถึงอุปสัคคบท คือ อภิ ในที่นี้มีความหมายว่า ยังบทให้เต็ม (ปทปฺรุณตฺถะ) การอธิบายความหมายของอุปสัคคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อธิตฺติ เจตํ อุปสคฺคตฺตํ. (มฺงคฺลตฺถทีปนี ๑/๑๐)

ก็คำว่า อธิ นี้ เป็นเพียงอุปสัค

อุปสัคคบทหรือนิบาตบทที่ไม่มีความหมายพิเศษ เป็นศัพท์ที่ระดับถ้อยคำให้เกิดสละสลวย มีชื่อเรียก ๔ อย่าง คือ ปทาลงฺการ (ระดับบท),

ปทโสภณ (ยังบทให้งาม), วาจาสิลิฏฐ (ทำให้ถ้อยคำสละสลวย) และ วจนาลงการ (ประดับถ้อยคำ)

อุปสคฺค/อุปสคฺคมตฺต

คำว่า อุปสคฺโค และ อุปสคฺคมตฺต มีวิธีใช้ต่างกัน:-คำว่า อุปสคฺโค อธิบายรูปศัพท์ว่า บทตั้งเป็นอุปสคฺค คำว่า อุปสคฺคมตฺต อธิบายความหมายว่าบทตั้งเป็นอุปสคฺคที่มีอรรถบทปุรณัตถะ (ยังบทให้เต็ม)

ตัวอย่างที่ ๔

วิปฺปสนฺโนติ สฺฏฺจุ ปรสนฺโน. (สมังควลลิตานี ๑/๑๙๙)

คำว่า วิปฺปสนฺโน มีความหมายว่า เลื่อมใสแล้วด้วยดี

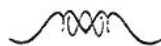
ในตัวอย่างนี้ คำว่า สฺฏฺจุ ปรสนฺโน บ่งถึงอุปสคฺคบทกล่าวคือ วิ ในคำว่า วิปฺปสนฺโน มีความหมายว่า ด้วยดี การอธิบายความหมายของอุปสคฺคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสคฺคปทตฺถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

อติวิกาโลติ สฺฏฺจุ วิกาโล. (สมังควลลิตานี ๑/๒๔๙)

คำว่า อติวิกาโล มีความหมายว่า เวลาวิกาลยิ่ง

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สฺฏฺจุ วิกาโล บ่งถึง อุปสคฺคบท คือ อติ ในคำว่า อติวิกาโล มีความหมายว่า ยิ่ง การอธิบายความหมายของอุปสคฺคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสคฺคปทตฺถสังวรรณนา

๓. นิปาตปทัตถสังฆวรรณา

นิปาตปทัตถสังฆวรรณา คือ การอธิบายความหมายของนิบาตบท ด้วยการระบุถึงความหมายของนิบาตบทนั้นๆ อย่างชัดเจน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ขลุติ อนุสฺสวณฺตเถ นิปาโต. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๒)

คำว่า ขลุ เป็นนิบาตในความหมายว่า ได้ยินต่อๆ กันมา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อนุสฺสวณฺตเถ นิปาโต บ่งถึงคำว่า ขลุ ในที่นี้ มีความหมายว่า สดับ ทั้งนี้เพราะ ขลุ ศัพท์ มีความหมาย ๕ อย่าง คือ ปฏิเสฐะ (ห้าม), วากยาลังการ (ประดับถ้อยคำ[ให้สละสลวย]), อวธารณะ (กำหนดความแน่นอน[ของศัพท์]), ปลิทธิ (สำเร็จ) และอนุสสาวณะ (ได้ยินต่อๆ กันมา) (อภิธานปิปปีกา คาทา ๑๑๙๕) การอธิบายความหมายของนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

เตน หีติ อุกฺโขชนฺตเถ วิภตฺติปฏิรูปโก นิปาโต.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๒๑๙)

นิบาต คือ เตน หี เป็นนิบาตที่มีรูปคล้ายวิภตติ มีความหมายว่า อุกโขชนะ (เชื่อเชิญ, ต้อนรับ)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุกฺโขชนฺตเถ นิปาโต บ่งถึงคำว่า เตน หี ในที่นี้ มีความหมายว่าเชื่อเชิญ การอธิบายความหมายของนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๓

อลนฺติ ปฏิกุเขปวจนฺ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๑)

คำว่า อลฺ นี้ แสดงความหมายว่า ปฏิกุเขปะ (ห้าม)

คำว่า ปฏิกุเขปวจนเมตํ บ่งถึงคำว่า อลฺ ในที่นี้ มีความหมายว่า ปฏิเสธ ทั้งนี้เพราะ อลฺ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ ภูษนะ (ประดับ), วารณะ (ห้าม), ปริยัตติ (สามารถ, สมควร) (อภิธานปิปปิกา คาทา ๑๑๙๐) การอธิบายความหมายนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

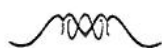
โฆ ปนาติ นิปาตมตฺตํ. (สมุํคลวิลาสินี ๑/๒๒๙)

คำว่า โฆ ปน เป็นสัักแต่นิบาต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า นิปาตมตฺตํ บ่งถึงคำว่า โฆ ปน ในที่นี้ มีความหมายว่า ยังบท ให้เต็ม (ปทปฺรณฺตถะ) ทั้งนี้เพราะ โฆ ศัพท์มีความหมายอีกนัยหนึ่งว่า ห้าม (อวธารณฺตถะ) เหมือนคำว่า อสฺโสสิ โฆ เวรณฺโฆ พุราหฺมณ... (เวรัญฺชพราหฺมณํได้สตั้บแล้วเทียว) (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๑) ส่วน ปน ศัพท์มี ความหมาย ๒ อย่าง คือ วิเสสะ (พิเศษ) และปทปฺรณฺตถะ (ยังบทให้เต็ม) (อภิธานปิปปิกา คาทา ๑๑๙๖) การอธิบายความหมายของนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังฆวรรณนา

นิปาต/นิปาตมตฺต

คำว่า นิปาโต และ นิปาตมตฺตํ มีวิธีใช้ต่างกันดังนี้:-คำว่า นิปาโต อธิบายรูปศัพท์ว่าบทตั้งเป็นนิบาต คำว่า นิปาตมตฺตํ อธิบายความหมายว่าบทตั้งเป็นนิบาตที่มี อรรถปทปฺรณฺตถะ (ยังบทให้เต็ม)

๔. การกปทัตถสังวรรณนา

การกปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของการกบพ ด้วยการระบุถึงอรรถวิภัตติของบทนั้นๆ อย่างชัดเจน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปฺพุพฺพติ กมฺมตฺถนิตฺเตโส. (สุตตนิเทศ อธิบายสูตร ๑๐)

ศัพท์ว่า ปฺพุพฺพ เป็นศัพท์แสดงอรรถกรรม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กมฺมตฺถนิตฺเตโส บ่งถึงคำว่า ปฺพุพฺพ (ซึ่งอักษรตัวหน้า) ในที่นี้ เป็นกัมมการกที่มีอรรถกรรม ทั้งนี้เพราะทุตติยาวิภัตติมีความหมายเป็นอย่างอื่นได้ การอธิบายความหมายของการกบพในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า การกปทัตถสังวรรณนา

กัมมการก คือ นามบทที่ลงทุตติยาวิภัตติเพื่อทำหน้าที่กรรม ฉะนั้น นามบทที่ลงทุตติยาวิภัตติในอรรถจัญญูวิภัตติเป็นต้น จึงไม่ใช่กัมมการก เช่น

ก) อรรถจัญญูวิภัตติ

อนฺตรา จ ราชคหํ อนฺตรา จ นาพฺพทํ... (ในระหว่างแห่งเมืองราชคฤห์ และในระหว่างแห่งเมืองนาพันทา...)

ข) อรรถตติยาวิภัตติ

สเจ มํ นาลปีสุสฺสตี (หากว่า[เขา]จักไม่พูดกับเรา)

ค) อรรถสัตตมวิภัตติ

เอกํ สมยํ ภควา... (ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค...)

ฃ) อรรถอจจันตสังโยค

สพฺพพรตฺตี โสภโน (ผู้งามตลอดราตรี)

ตัวอย่างที่ ๒

อสรูปาติ อวธินิทุเทโส. (สุตตนิเทศ อธิบายสูตร ๑๐)

คำว่า อสรูปา เป็นศัพท์แสดงอรรถบัญญัติ

คำว่า อวธินิทุเทโส บ่งถึงคำว่า อสรูปา (จากอักษรที่มีรูปไม่เหมือนกัน) ในที่นี้ เป็นอุปาทานการกที่มีอรรถอุปาทาน การอธิบายความหมายของการกบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า การกบัตถสังฆวรรณา

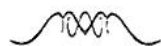
ตัวอย่างที่ ๓

เยนาติ อทสฺสนกิริยาย กตฺตุนิทุเทโส.

(กัจจายนวรรณา อธิบายสูตร ๒๗๔)

คำว่า เยน เป็นศัพท์แสดงกัตตาของกิริยาไม่เห็น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อทสฺสนกิริยาย กตฺตุนิทุเทโส บ่งถึงคำว่า เยน (อันบุคคลใด) ในที่นี้ เป็นกัตตูการกที่มีอรรถกัตตา การอธิบายความหมายของการกบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า การกบัตถสังฆวรรณา

๕. สมาสปัตถสังวรรณนา

สมาสปัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของสมาสบท โดยการแสดงรูปวิเคราะห์สมาส ทั้งนี้เพราะสมาสบทมีวิเคราะห์ได้หลายนัย เช่นคำว่า สุมติ มีความหมายว่า "ปัญญาดี" มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาส ได้ว่า สุนฺหฺรธา มติ สุมติ (ปัญญาดี เรียกว่า สุมติ) [หรือ]มีความหมายว่า "ผู้มีปัญญาดี" มีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพหิสมาสได้ว่า สุนฺหฺรธา มติ ยสฺสาติ สุมติ (ปัญญาดีแห่งบุคคลใดมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า สุมติ) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปจฺจกตฺตุนฺติ กตฺตสฺส ปจฺจโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๙๐)

คำว่า ปจฺจกตฺตุนฺติ มีความหมายว่า ในภายหลังแห่งภัก

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กตฺตสฺส ปจฺจโต บ่งถึงคำว่า ปจฺจกตฺตุนฺติ มีรูปวิเคราะห์เป็นอภัยยิภาวสมาสได้ว่า กตฺตสฺส ปจฺจกตฺตุนฺติ (ภายหลังแห่งภัก เรียกว่า ปจฺจกตฺตุนฺติ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

โสตาปนฺโนติ โสโต อาปนฺโน. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๒)

คำว่า โสตาปนฺโน มีความหมายว่า ผู้เข้าถึงกระแส[พระนิพพาน]

ตัวอย่างนี้ คำว่า โสโต อาปนฺโน บ่งถึงคำว่า โสตาปนฺโน มีรูปวิเคราะห์เป็นทุติยัตตปฺริสสมาสได้ว่า โสโต อาปนฺโน โสตาปนฺโน (ผู้เข้าถึงกระแสชื่อว่า โสตาปนฺโน) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

สุเขธิโตติ สุขเน เอธิโต. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๑๑)

คำว่า สุเขธิโต มีความหมายว่า ผู้เจริญด้วยสุข

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สุขเน เอธิโต บ่งถึงคำว่า สุเขธิโต มีรูปวิเคราะห์เป็นตติยัตปปริสสมาสได้ว่า สุขเน เอธิโต สุขเอธิโต (ผู้เจริญด้วยสุข เรียกว่า สุขเอธิตะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาส-
ปทัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

อวินิปาตธมฺโมติ...นาสุส วินิปาโต ธมฺโมติ อวินิปาตธมฺโม.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๒)

คำว่า อวินิปาตธมฺโม มีความหมายว่า สภาพคือการตกไปสู่อบาย
ภูมิของบุคคลนั้นไม่มี เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อวินิปาตธมฺมะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า นาสุส วินิปาโต ธมฺโมติ อวินิปาตธมฺโม บ่งถึง
คำว่า อวินิปาตธมฺโม มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสได้ว่า วินิปาโต ธมฺโม
วินิปาตธมฺโม (สภาพคือการตกไป เรียกว่า วินิปาตธมฺมะ) และมีรูปวิเคราะห์
เป็นนินิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาสว่า นตฺถิ วินิปาตธมฺโม ยสฺสาติ อวินิปา-
ตธมฺโม (สภาพคือการตกไปแห่งบุคคลใดไม่มี เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า
อวินิปาตธมฺมะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
สมาสปทัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

สเทวกนฺฺติ สห เทเวหีติ สเทวกํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๕๗)

คำว่า สเทวก์ ความหมายก็คือ เรียกว่า สเทวกะ เพราะมีความหมายว่า เป็นไปกับด้วยเทวดา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สห เทเวหีติ สเทวก์ บ่งถึงคำว่า สเทวก มีรูปวิเคราะห์เป็นสหบุพพบท พหุพพีหิสมาส์ได้ว่า สห เทเวหิโย วตฺตติติ สเทวโก (โลกใด เป็นไปกับด้วยเทวดา เหตุนั้น โลกนั้น เรียกว่า สเทวกะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๖

อาจารย์โคจรสมฺปนฺโนติ อาจารย์เรน เจว โคจเรน จ สมฺปนฺโน.

(สมังควลลิตินิ ๑/๑๖๔)

คำว่า อาจารย์โคจรสมฺปนฺโน มีความหมายว่า [บุคคล]ผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติและโคจร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อาจารย์เรน เจว โคจเรน จ สมฺปนฺโน บ่งถึงคำว่า อาจารย์โคจรสมฺปนฺโน มีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาส์ได้ว่า อาจารย์โรจ โคจโรจ อาจารย์โคจรา (ความประพฤติและโคจร เรียกว่า อาจารย์โคจระ) และมีรูปวิเคราะห์เป็นตปฺปริสสมาส์ได้ว่า อาจารย์โคจเรหิ สมฺปนฺโน อาจารย์โคจรสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติและโคจร เรียกว่า อาจารย์โคจรสัมปັນนะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทตถสังวรรณนา

๖. ตัทธิตปัทธสสังฆวรรณนา

ตัทธิตปัทธสสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของตัทธิตบท โดยการแสดงรูปวิเคราะห์ตัทธิต ทั้งนี้เพราะตัทธิตบทมีวิเคราะห์ได้หลายนัย ตามตัทธิตปัจจัย เช่น คำว่า โกสลุส "ความเป็นผู้ฉลาด" มีรูปวิเคราะห์เป็น ภาวตัทธิตได้ว่า กุสลุสสุ ภาโว โกสลุส (ความเป็นแห่งผู้ฉลาด เรียกว่า โกสลุสละ) [หรือ] คำว่า โกสลุส มีความหมายว่า "ผู้มีความฉลาด" มีรูปวิเคราะห์เป็นอัสสัถิตัทธิตได้ว่า โกสลุส อสุส อตุถิติ โกสลุโล (ความเป็นผู้ฉลาด แห่งบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า โกสลุสละ)

ตัวอย่างที่ ๑

วินยาย ฐมมํ เทเสตติ วิเนยโก. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๒๙)

บุคคลผู้แสดงธรรมเพื่อกำจัด[กิเลส] เรียกว่า วิเนยิกะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า วิเนยโก = วินย ศัพท์ + ฌิก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์เป็นตัทธิตได้ว่า วินยาย ฐมมํ เทเสตติ วิเนยโก (ผู้แสดงธรรมเพื่อกำจัด[กิเลส] เรียกว่า วิเนยิกะ) ทั้งนี้เพราะ ฌิก ปัจจัยมีความหมาย ๓๑ อย่าง (คัมภีร์ ปทูปสัทธิ อธิบายสูตร ๓๗๓-๔) การอธิบายความหมายของตัทธิตบท ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปัทธสสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

สาวตฺถิณฺหติ ปุพฺเพ สวตฺถสฺส นาม อีสึโน นีวาสนญฺจานตฺตา สาวตฺถิณฺ ลทฺธนามเก นคเร. (มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า สาวตฺถิณฺ มีความหมายว่า ในนครที่ได้รับนามว่า สาวตฺถิ เพราะเป็นสถานที่พำนักของฤษีนามว่า สวตฺถะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ปุพฺเพ สวตฺถสฺส นาม อีสิโน นีวาสนฺนฺจฺจนาตฺตา บ่งถึงคำว่า สวตฺถิ มีรูปวิเคราะห์เป็นอเนกัตถัตถิตว่า สวตฺถสฺส อัย สวตฺถิ (เมืองนี้ของฤาษีสวตฺถะ ชื่อว่า สวตฺถิ) ทั้งนี้เพราะ ณ ปัจจุบันมีความหมาย ๑๘ อย่าง (คัมภีร์ปทฺฐปสฺสธิ อธิบายสูตร ๓๖๑, ๓๗๖) การอธิบายความหมายของดัตถิตบพในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ดัตถิตปทฺธตฺถสังวรรณนา

จะอย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ ในบางแห่ง ยังมีบทบางบทที่มีรูปวิเคราะห์เป็นสมาสและดัตถิตร่วมกัน เช่น

ตัวอย่างที่ ๓

อนาถปิณฺฑิกสฺสชาติ อนาถานํ ปิณฺโท เอตฺถ อตฺถิติ อนาถปิณฺฑิกโกติ
ลทฺธ-นามกสฺส คหปติโน. (มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า อนาถปิณฺฑิกสฺส มีความหมายว่า [อาราม]ของคฤหบดีผู้ได้รับ
นามว่า อนาถปิณฺฑิกะ เพราะ[มี]อรรถว่า บุคคลมีก้อนข้าวเพื่อผู้ไร้ที่พึ่ง

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อนาถานํ ปิณฺโท เอตฺถ อตฺถิติ อนาถปิณฺฑิกโก
บ่งถึงคำว่า อนาถปิณฺฑิก มีรูปวิเคราะห์เป็นทั้งสมาสบทและดัตถิตบพว่า
อนาถานํ ปิณฺโท อนาถปิณฺโท = อนาถ + ปิณฺฑ ศัพท์ (ก้อนข้าวเพื่อผู้ไร้ที่พึ่ง
เรียกว่า อนาถปิณฺฑะ), อนาถปิณฺโท เอตฺถ อตฺถิติ อนาถปิณฺฑิกโก = อนาถ-
ปิณฺฑ ศัพท์ + อิก ปัจจัย (ก้อนข้าวเพื่อผู้ไร้ที่พึ่งมีอยู่ในบุคคลนี้ เหตุนี้ บุคคลนี้
ชื่อว่า อนาถปิณฺฑิกะ) การอธิบายความหมายสมาสบทและดัตถิตบพใน
ลักษณะนี้ เรียกว่า สมาสปทฺธตฺถสังวรรณนา และดัตถิตปทฺธตฺถสังวรรณนา

ดัตถิตเป็นศัพท์วิจิตร

ดัตถิตปัจจัยมีความหมายมากเหมือนอุปสรรค, นิบาต และกิตก์ปัจจัย
ปัจจัยต่างกันมีความหมายเดียวกันก็มี ปัจจัยเดียวกันมีความหมายต่างกันก็มี

เพราะเหตุนั้น ตัทธิตบทจึงมีรูปวิเคราะห์หลายนัยตามความหมายของปัจจัย
ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในสมันตปาสาทิกา (๑/๑๒๙) ว่า

วิจิตรา หิตทุติวตฺติ

จริงอย่างนั้น รูปสำเร็จของตัทธิตเป็นศัพท์วิจิตร

แม้คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๘๖๔) ก็ได้ตั้งสูตรไว้ตามถ้อยคำ
ข้างต้นว่า วิจิตรา ตทุติวตฺติ และยังได้กล่าวความลึกซึ้งของตัทธิตไว้ใน
สูตรนั้นอีกว่า มาทิสานํ อวิสโย คมภิโร ตทุติโต นโย ตสฺมา สพฺพปฺปกาเรน
น ตํ สกฺโกมิ ภาสิตุํ. (นัยตัทธิตที่ลึกซึ้ง มิใช่วิสัยของบุคคลเช่นเรา เหตุนั้น
เรา จึงไม่สามารถกล่าวนัยตัทธิตนั้นโดยประการทั้งปวงได้)

ปฏิสัมภิตปฺปตฺตานํ

อรหนฺตานเมว โส

วิสโย โหติ ตํ ตสฺมา

สกฺกจฺจํ สมฺปฏฺิจฺฉน.

(สัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๘๖๔)

นัยตัทธิตนั้นเป็นวิสัยของพระอรหันต์ ผู้บรรลุ
[นิรุตติ]ปฏิสัมภิตาเท่านั้น ด้วยเหตุดังกล่าว [พวก
ท่าน] ขอจงรับนัยนั้นโดยเคารพเถิด

อีกนัยหนึ่ง ตัทธิตปัทธสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของ
ตัทธิตบทที่เป็นนามศัพท์ก่อนการลงตัทธิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ปณฺีตตราติ วนฺณณยสฺสิสฺสรียาทีหิ อุตฺตมตฺตรา.(สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๒๕)

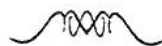
คำว่า ปณฺีตตรา มีความหมายว่า ผู้สูงส่งกว่าด้วยผิวพรรณ, ยศ และ
ความเป็นใหญ่เป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุตตมตรา บ่งถึง ปณิต ศัพท์ในที่นี้ มีความหมายว่า อุตตมะ (สูงสุด) การอธิบายความหมายของตัทธิตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา

คำว่า ตัทธิต เป็นชื่อของคำที่สำเร็จมาจากคำนามที่ลงปัจจัยแล้ว ดังนั้น คำว่า ปณิตตรา จึงจัดว่าเป็นตัทธิต แต่ในที่นี้ท่านเรียกคำนาม คือ ปณิต ว่าเป็นตัทธิต การเรียกเช่นนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของจำนวนคำนาม และปัจจัยทั้งหมด โวหารชนิดนี้เรียกว่า เอกเทศอุปจาร คือความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงหมู่ แต่หมายถึงบางส่วน เหมือนคำว่า

สมุทฺโท มยา ทิฏฺฐโ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว)

โดยปกติบุคคลจะเห็น มหาสมุทรทั้งหมดไม่ได้ ดังนั้น ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ คือ บุคคล เห็นมหาสมุทรบางส่วนเท่านั้น ลักษณะนี้เป็นการพูดถึงหมู่ แต่หมายถึงบางส่วน

๗. นามวิภัตยัตถสังฆวรรณนา

นามวิภัตยัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของวิภัตตินามที่มีอรรถเป็นกัตตาและกรรมเป็นต้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

สหตฺถาติ สหตฺถเณ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๗)

คำว่า สหตฺถา มีความหมายว่า ด้วยมือของตน

คำว่า สหตฺถเณ บ่งถึง สุม่า วิภัตติในคำว่า สหตฺถา ลงในอรรถตติยา-วิภัตติ เหมือนคำว่า มตฺตา สุขปริจฺจาคา (ด้วยการสละความสุขเล็กน้อย) (สัททนีติ สุตตมาลา อธิบายสูตร ๕๕๔) การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

จตุหนฺ มหาวุฏฺฏานํ อุปาทาย รูปนฺติ อุปโยคตฺเถ สามิวจนฺ.

(อัฐฐาสาลินี หน้า ๓๖๖)

[คำว่า จตุหนฺ มหาวุฏฺฏานํ] ในคำว่า จตุหนฺ มหาวุฏฺฏานํ อุปาทาย รูป (รูปเกิดอาศัยมหาภูตรูปสี่) เป็นคำที่ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถของทุตติยาวิภัตติ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุปโยคตฺเถ สามิวจนฺ บ่งถึง น วิภัตติในคำว่า จตุหนฺ มหาวุฏฺฏานํ ลงในอรรถทุตติยาวิภัตติ การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

ยฺยทุสฺสสาติ กรณตฺเถ สามิวจนฺ. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๒๑)

[ส วิภัตติ] ในคำว่า ยฺยทุสฺส เป็นบัญญัติวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กรณตฺเถ สามิวจนํ ป่งถึง ส วิภัตติในคำว่า ยุทฺธสฺส ลงในอรรถตติยาวิภัตติ การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

สมาปตฺตติยาติ อิทมฺปิ อุปโยคตฺเถ กรณวจนํ.

(อัญฐสาลินี หน้า ๒๐๐)

แม้คำว่า สมาปตฺตติยา นี้ เป็นคำที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถของ
ทุตติยาวิภัตติ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อิทมฺปิ อุปโยคตฺเถ กรณวจนํ ป่งถึง นา วิภัตติ
ในคำว่า สมาปตฺตติยา ลงในอรรถทุตติยาวิภัตติ การอธิบายความหมายของ
วิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังวรรณนา

อรรถวิภัตตินาม

วิภัตตินาม มีความหมายแน่นอนตามที่ท่านได้ระบุไว้ในสูตร กล่าวคือ
ทุตติยาวิภัตติมีอรรถกรรม, ตติยาวิภัตติมีอรรถกรรมะ, จตุตถวิภัตติมีอรรถ
สัมปทาน, ปัญจมีวิภัตติมีอรรถอุปาทาน, ฉกฺขวิภัตติมีอรรถสามี และสัจจมี
วิภัตติมีอรรถโอกาสะ ส่วนปฐมวิภัตติไม่ได้แสดงอรรถอะไรพิเศษ การลงปฐม
วิภัตติ ก็เพื่อนำมาใช้พูดในประโยคเท่านั้น ดังนั้น ปฐมวิภัตตินี้ จึงมีความ
แตกต่างจากวิภัตติอื่นๆ

วิภัตติวิปัลลสา

ในบางที่ วิภัตตินามมีความหมายอื่นแตกต่างจากความหมายเดิม
ท่านเรียกว่า วิภัตติวิปัลลสา (การเปลี่ยนความหมายของวิภัตติ) เช่น

ทุตติยาวิภัตติ สามารถเปลี่ยนจากอรรถกรรมเป็นอรรถสัตตตมีวิภัตติ
เหมือนในตัวอย่างว่า เอกัม สมัย (ในสมัยหนึ่ง)

ทุตติยาวิภัตติ สามารถเปลี่ยนจากอรรถกรรมเป็นอรรถตติยาวิภัตติ
เหมือนในตัวอย่างว่า วินา สทฺธมฺมํ กุโต สุขํ (เว้นด้วยพระสัทธรรม จะมีสุข
แต่ที่ไหนเล่า)

ทุตติยาวิภัตติ สามารถเปลี่ยนจากอรรถกรรมเป็นอรรถฉฐวิภัตติ
เหมือนในตัวอย่างว่า อนฺตรํ จ ราชคหํ อนฺตรํ จ นาฬนํ (ในระหว่าง
แห่งเมืองราชคฤห์และในระหว่างแห่งเมืองนาฬันทา)

วิปัลลასนัย ๖

นอกจาก การเปลี่ยนความหมายของวิภัตติแล้ว ก็ยังมีการเปลี่ยนลิงค์,
เปลี่ยนพจน์และเปลี่ยนกาลเป็นต้นอีกด้วย นักไวยากรณ์จึงบัญญัติวิปัลลასนัย
(นัยที่เปลี่ยนแปลง) ๖ ประเภท คือ

๑. ลิงควิปัลลას คือ การเปลี่ยนลิงค์จากปุงลิงค์เป็นอิตถิลิงค์
หรือปุงสกลิงค์เป็นต้น
๒. วิภัตติวิปัลลას คือ การเปลี่ยนวิภัตติจากความหมายของ
วิภัตติเดิมเป็นความหมายของวิภัตติอื่น
๓. วจนวิปัลลას คือ การเปลี่ยนพจน์จากเอกพจน์เป็นพหูพจน์
หรือเปลี่ยนจากพหูพจน์เป็นเอกพจน์
๔. กาลวิปัลลას คือ การเปลี่ยนกาลจากปัจจุบันกาล เป็นอดีต
กาล หรืออนาคตกาลเป็นต้น
๕. ปุริสวิปัลลას คือ การเปลี่ยนบุรุษจากปฐมบุรุษเป็นมัธยม
บุรุษ หรืออุตมบุรุษเป็นต้น

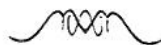

๖. อักษรวิปัลลัส คือ การเปลี่ยนอักษรจากอักษรเดิมเป็นอักษรตัวอื่น

ในคัมภีร์สหศาสตร์ดิลกานี้ คาถาที่ ๗๒ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ลึงค-วิภตฺติ-วจน-	กาล-ปฺริสกุขรสฺส จ
วเสนปีวิปฺลลาโส	ฉพฺพิโรติ ปฺจุจฺจติ.

ท่านกล่าววิปัลลัสว่ามี ๖ ประเภท โดยจำแนกเป็นลึงควิปัลลัส, วิภตฺติวิปัลลัส, วจนวิปัลลัส, กาลวิปัลลัส, ปฺริสวิปัลลัส และอักษรวิปัลลัส

๘. อาขยาตวิภัตยัตถสังฆวรรณนา

อาขยาตวิภัตยัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของวิภัตติ อาขยาตทั้ง ๘ หมวดมี วิภัตติเป็นต้นที่มีอรรถเป็นกาล ๓ ได้แก่ อดีตกาล, ปัจจุบันกาล และอนาคต กาล เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

สนฺธาวิสฺสนฺติ สํสรี. (ปรมัตถทีปนี เถรคาถาวรรณนา ๑/๒๖๗)

คำว่า สนฺธาวิสฺสนฺติ มีความหมายว่า [เรา]ท่องเที่ยวไปแล้ว

คำว่า สํสรี บ่งถึง สุต วิภัตติในคำว่า สนฺธาวิสฺสนฺติ ลงในอดีตกาล ทั้งนี้ เพราะ สุต เป็นภวิสสันตวิภัตติที่มีอรรถอนาคตกาล การอธิบายความหมายของวิภัตติอาขยาตในลักษณะนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตยัตถสังฆวรรณนา

อดีตปิ ภวิสฺสนฺติ

ตํกาลวจนิจฺจยา

อเนกชาติสํสารํ

สนฺธาวิสฺสนฺติอาทิสฺ.

(ปทฐปฐิทธิ อธิบายสูตร ๔๗/๓)

ลงภวิสสันตวิภัตติแม้ในอดีตกาล เพราะประสงค์

จะกล่าวอดีตกาลให้เป็น[เหมือน]อนาคตกาลนั้น

เช่นตัวอย่างว่า อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสนฺติ (เรา

ได้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏสิ้นชาติเป็นอันมาก)

อีกนัยหนึ่ง สัททนีติ (สุตตมาลา สูตร ๖๐๐) กล่าวว่า คาถายมติตตฺเต อิมิสฺสนํ (ในคาถาแปลง อี เป็น อีสฺสนํ ในอรรถอดีตกาล) ตามมตินี้ คำว่า สนฺธาวิสฺสนํ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ธาตุ ธาตุ + อี อัชชตนีวิภัตติ, แปลง อี วิภัตติเป็น อีสฺสนํ คำว่า สํสรี จึงเรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังฆวรรณนา

เพราะระบุงการอาเทศของวิภัตติอาชยาต

ตัวอย่างที่ ๒

น หิ อวณฺณยีสฺส ติ น หิ วณฺณยนฺติ. ปจฺจุปปนฺนกาลตฺเถ หิ อิํ อติต-
กาลวจนฺ. (ปรมัตถทีปนี วิมานวัตถุวรรณนา หน้า ๒๗๖)

คำว่า น หิ อวณฺณยีสฺส มีความหมายว่า ย่อมไม่ยกย่องนั้นเทียว
จริงอย่างนั้น คำนี้เป็นคำกล่าวอดีตกาลในอรรถปัจจุบันกาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า น หิ วณฺณยนฺติ. ปจฺจุปปนฺนกาลตฺเถ หิ อิํ
อดีตกาลวจนฺ บ่งถึง อํ วิภัตติในคำว่า อวณฺณยีสฺส ลงในปัจจุบันกาล ทั้งนี้
เพราะ อํ เป็นอชฺชตวิภัตติที่มีอรรถอดีตกาล การอธิบายความหมายของ
วิภัตติอาชยาตในลักษณะนี้ เรียกว่า อาชยาตวิภัตตยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อนุสฺสริสฺสตีติ อิํ ยตฺราติ นิปาตวเสน อนาคตวจนฺ. อตฺโถ ปเนตฺถ
อติตวเสน เวทิตพฺโพ. (สมังควลลาลินี ๒/๒๐)

คำว่า อนุสฺสริสฺสตีติ นี้ กล่าวอนาคตกาลด้วยสามารถของนิบาต คือ
ยตฺรา ส่วนความหมายในคำนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอดีตกาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อิํ ยตฺราติ นิปาตวเสน อนาคตวจนฺ. อตฺโถ
ปเนตฺถ อติตวเสน เวทิตพฺโพ บ่งถึง สฺสตี ในคำว่า อนุสฺสริสฺสตี ลงในอดีตกาล
เพราะประกอบด้วยนิบาต คือ ยตฺรา การอธิบายความหมายของวิภัตติอาชยาต
ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาชยาตวิภัตตยัตถสังวรรณนา

กาลวิภัตติอาชยาต

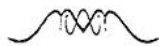
คัมภีร์ปทฺฐปสฺสตีจําแนกความหมายของวิภัตติเป็นกาล ๓ ดังนี้ คือ

๑. ปัจจุบันกาล ได้แก่วัตตมานาวีภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และ
สัตตมีวิภัตติ
๒. อดีตกาล ได้แก่ปโรกขาวีภัตติ, หิยัตตนีวิภัตติ,
อัชชตนีวิภัตติ และกาลาติปัตติวิภัตติ
๓. อนาคตกาล ได้แก่ภวิสสันติวิภัตติ

ในคัมภีรปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๔๗๕ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้
เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปญจมี สตุตมี วตุต-   มานา สมุปตินาคเต
ภวิสสนฺตี ปโรกขาทิ   จตสฺสเฐตีกาลิกา.

วัตตมานาวีภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ
เป็นวิภัตติที่ลงในปัจจุบันกาล ภวิสสันติวิภัตติเป็น
วิภัตติที่ลงในอนาคตกาล วิภัตติ ๔ ประเภทมี
ปโรกขาวีภัตติเป็นต้น เป็นวิภัตติที่ลงในอดีตกาล

๙. อาขยาตธาตุวัตถสังวรรณนา

อาขยาตธาตุวัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของธาตุในอาขยาตบท ทั้งนี้เพราะธาตุมีความหมายต่างกันในแต่ละคณะ เช่น วิท ธาตุที่เป็นภูวาทิกณะมีรูปว่า วิทติ (ย่อมรู้), ที่เป็นรุทธาทิกณะมีรูปว่า วินุทติ (ย่อมได้), ที่เป็นทิวาทิกณะมีรูปว่า วิชชติ (ย่อมมี) หรือที่เป็นจุรฐาทิกณะมีรูปว่า เวเทติ (ย่อมเสวย) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปเวเทตติ โปเชติ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๙)

คำว่า ปเวเทติ มีความหมายว่า ย่อมให้รู้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า โปเชติ = พุชฺ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ บ่งถึง วิท ธาตุในคำว่า ปเวเทติ = ป บทหน้า + วิท ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติมีความหมายว่า รู้ ทั้งนี้เพราะ วิท ธาตุมีความหมายมาก การอธิบายความหมายของธาตุในลักษณะนี้ เรียกว่า อาขยาตธาตุวัตถสังวรรณนา

วิท ธาตุ มีอรรถ ๑๐

ในคัมภีร์ธาตุวัตถสังคหะ (คาถา ๓๖๖) กล่าวว่า วิท ธาตุมีความหมาย ๑๐ อย่าง คือ ญาณะ (รู้), มังคัลยะ (ความเป็นมงคล), ภาวะ (มี), วีมังสนะ (ใคร่ครวญ), ลาภะ (ได้), ตุณฺณจิ (ยินดี), อนุภวณะ (เสวยอารมณ์), นิवासะ (อยู่), อาขยานะ (พูด), เถริยะ (ความมั่นคง) ดังนั้น ความหมายของ วิท ธาตุในที่นี้ ท่านจึงอธิบายด้วย พุชฺ ธาตุที่ปรากฏในความหมายว่า ญาณะ (รู้)

ตัวอย่างที่ ๒

หฺรายนฺตฺติ ลขฺชนฺตฺติ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๔๓๕)

คำว่า หฺรายนฺตฺติ มีความหมายว่า ย่อมละอาย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ลขฺชนฺตฺติ = ลขฺชฺ ชาติ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภตฺติ
 ป่งถึง หเร ชาติในคำว่า หฺรายนฺตฺติ = หเร ชาติ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภตฺติ
 มีความหมายว่า ละอาย การอธิบายความหมายของชาติในลักษณะเช่นนี้
 เรียกว่า อาขยาตชาว์ตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อวฺเหยฺยาติ ปกฺโกเสยฺย. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๓๕)

คำว่า อวฺเหยฺย มีความหมายว่า ฟุ้งร้องเรียก

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ปกฺโกเสยฺย = ป บทหน้า กุสฺ ชาติ + อ ปัจจัย +
 เอยฺย วิภตฺติ ป่งถึง อวฺเห ชาติในคำว่า อวฺเหยฺย = อวฺเห ชาติ + อ ปัจจัย +
 เอยฺย วิภตฺติ มีความหมายว่า ร้องเรียก การอธิบายความหมายของชาติใน
 ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตชาว์ตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

ปรียาปฺณามิติ ชานามิ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๕๙)

คำว่า ปรียาปฺณามิ มีความหมายว่า รู้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ชานามิ = ฌา ชาติ + นา ปัจจัย + มิ วิภตฺติ
 ป่งถึง อป ชาติในคำว่า ปรียาปฺณามิ = ปริ บทหน้า + อา บทหน้า + อป
 ชาติ + อุณา ปัจจัย + มิ วิภตฺติ มีความหมายว่า รู้ เพราะ อป ชาติที่มี ปริ
 และ อา บทหน้า มีความหมาย ๒ อย่าง คือ ศึกษาและรู้ การอธิบายความ
 หมายของชาติในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตชาว์ตถสังฆวรรณนา

ความพิสดารของธาตุ

ธาตุเป็นรากศัพท์ของอาขยาตบทและกิตก์ เป็นศัพท์ที่แสดงอาการต่าง ๆ มีการไปเป็นต้น มีความหมายมากเหมือนอุปสัค, นิบาต และปัจจัย นักไวยากรณ์กล่าวว่า พระชีณาสพผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณเท่านั้น จึงจะรู้ความหมายทั้งหมดของธาตุได้

ในคัมภีร์สัททนีติ ธาตุมาลา หน้า ๕๑๗-๘ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

เยเนกตถธรา จรหฺติ วิวิธา นาถสฺส ปาเจวเร
เตเนกตถธราว โหนฺติ สหิตา นานุปสฺสคฺเคหิ เว
ธาตุนํ ปนฺมตถปรมํ ชีณาสเว ปณฺทิตเ
วชฺเชตฺวา ปฏิสมฺภิทามตฺติยุเต โก สพฺพโส ภาสติ.

ธาตุต่าง ๆ เหล่าใด มีความหมายมากเป็นอเนก ย่อมปรากฏในพระพุทธพจน์อันประเสริฐของพระนาถธาตุเหล่านั้น เมื่อประกอบกับอุปสัคต่าง ๆ ย่อมมีความหมายมากเป็นอเนกโดยแท้เทียว ใครเล่า จะกล่าวความหมายอันยิ่งของธาตุโดยประการทั้งปวงได้ ยกเว้นบัณฑิตผู้สิ้นอาสวะที่ประกอบด้วย[นิรุตติ]ปฏิสัมภิทาญาณ[เท่านั้น]

ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี อธิบายสูตร ๑๖๒ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

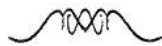
ธาตุโว ปจฺจยา เจว	อุปสคฺค-นิปาตกา
อเนกตถาว เต ปฏิ-	สมฺภิทาญาณโคจรา.

ธาตุ, ปัจจัย, อุปสัค และนิบาต มีความหมายมาก
เป็นอเนกเทียว ศัพท์เหล่านั้นเป็นอารมณ์ของ
[นิรุตติ] ปฏิสัมภิทาญาณ

อนุตปาริ กิล ศพทสาสูตริ
สวลุปิ ตถายรุพหวศจ วิฆนะ
สาริ ตโต คราหุยมปาสุย ผลค
กुरुญใจรยถา กุเชีรมิวามพุมธยาตุ.

สังฆศาสตร์ประดุจฝั่งมหาสมุทรอันไร้ขอบเขต
แต่ช่วงอายุคนช่างสั้นนัก ทั้งยังมีอุปสรรคในการ
ศึกษามากมาย ดังนั้น บัณฑิตพึงสละข้อผิดพลาด
รับเอาแต่สาระจากสังฆศาสตร์นั้น เปรียบเสมือนนก
กระเรียนดูด ตีมน้ำนมอย่างเดียวจากน้ำผสมนม
ฉะนั้นแล.

๑๐. กิตกธาวัตถสังวรรณนา

กิตกธาวัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของธาตุใน กิตกัณฑ์ ทั้งนี้เพราะธาตุมีความหมายต่างกันในแต่ละคณะ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ชานนฺโตติ พุทฺโธ. (สังวรรณนาวิจารณ์)

บุคคลใดรู้อยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า พุทธะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ชานนฺโต = ฌา ธาตุ + อ ปัจจัย + อนต ปัจจัย บังถึง พุธุ ธาตุในคำว่า พุทฺโธ = พุธุ ธาตุ + ต ปัจจัย มีความหมายว่า รู้ เพราะ พุธุ ธาตุมีความหมาย ๔ อย่าง คือ ญาณะ (รู้), วิกสนะ (เบิกบาน), คมนะ (ไป), ชาकरะ (ตื่น) ดังนั้น ความหมายของ พุธุ ธาตุในที่นี้ ท่านจึง อธิบายด้วย ฌา ธาตุที่ปรากฏในความหมายว่า ญาณะ (รู้) การอธิบายความหมายของธาตุในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกธาวัตถสังวรรณนา

ในคัมภีร์มณีสารมัญชุสา เล่ม ๑ หน้า ๗๙ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ฌาเณ วิกสเน เจว คมเน จาปี ชาकरे

จตุเสวเตสุตฺเตสุ พุทธธาตุ ปวตฺตติ.

พุธุ ธาตุเป็นไปในความหมาย ๔ อย่าง คือ รู้ (ญาณะ), เบิกบาน (วิกสนะ), ไป (คมนะ), ตื่น (ชาकरะ)

อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้นี้มีปรากฏในคัมภีร์ปทวิจารณ์ เข้าใจว่าท่านนำ อุทาหรณ์นี้จากคัมภีร์ฎีกาของไวยาकरणบาลี มีสาธกดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๒

ขุสฺเสนฺโตติ ฆฏฺเฏนฺโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๐)

คำว่า ขุสฺเสนฺโต มีความหมายว่า กระทบกระทั้งอยู่

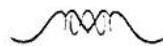
ในตัวอย่างนี้ คำว่า ฆฏฺเฏนฺโต = ฆฏฺ ชาติ + อ ปัจจัย + อนต ปัจจัย
บ่งถึง ขุสฺ ชาติในคำว่า ขุสฺเสนฺโต = ขุสฺ ชาติ + อ ปัจจัย + อนต ปัจจัย
มีความหมายว่า กระทบกระทั้ง การอธิบายความหมายของชาติในลักษณะ
เช่นนี้ เรียกว่า กิตกชาวัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

วมฺเภนฺโตติ หีเพนฺโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๐)

คำว่า วมฺเภนฺโต มีความหมายว่า ดูหมิ่นอยู่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า หีเพนฺโต = หีฬฺ ชาติ + อ ปัจจัย + อนต ปัจจัย
บ่งถึง วมฺ ชาติในคำว่า วมฺเภนฺโต = วมฺ ชาติ + อ ปัจจัย + ต ปัจจัย
มีความหมายว่า ดูหมิ่น การอธิบายความหมายของชาติในลักษณะเช่นนี้
เรียกว่า กิตกชาวัตถสังฆวรรณนา

๑๑. ตัทธิตปัจจยัตถสังขารวรรณา

ตัทธิตปัจจยัตถสังขารวรรณา คือ การอธิบายความหมายของตัทธิต-
ปัจจยที่มีอรรถอปัจจะและอรรถอเนกัตถะเป็นต้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มโนมโยติ ฌานมเนน นิพพุตโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๑๑)

คำว่า มโนมโย มีความหมายว่า [อัตตา]ที่เกิดขึ้นด้วยฌานจิต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ฌานมเนน นิพพุตโต บ่งถึง มย ปัจจยในคำว่า
มโนมโย มีความหมายว่า นิพพัตตะ (เกิด, สำเร็จ) เหมือนคำว่า อิทธิมย
(เกิดด้วยฤทธิ์) มีรูปวิเคราะห์ว่า มเนน นิพพุตโต มโนมโย ([อัตตา]ที่เกิด
แล้วด้วย[ฌาน]จิต ชื่อว่า มโนมยะ) การอธิบายความหมายของตัทธิตปัจจย
ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปัจจยัตถสังขารวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

จาตุมหาภูติโกติ จตุมหาภูตมโย. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๔๙)

คำว่า จาตุมหาภูติโก ได้แก่ [กาย]ที่เป็นวิการแห่งมหาภูตรูปสี่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จาตุมหาภูตมโย บ่งถึง ฌิก ปัจจยในคำว่า
จาตุมหาภูติโก มีความหมายว่า วิการ (กระทำ) มีรูปวิเคราะห์ว่า จตุมหา-
ภูตานังวิการโ จาตุมหาภูติโก (วิการแห่งมหาภูตรูปสี่ ชื่อว่า จาตุมหาภูติกะ)
การอธิบายความหมายของตัทธิตปัจจยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิต-
ปัจจยัตถสังขารวรรณา

คัมภีร์โมคคัลลาน (ปริจเฉท ๔ สูตร ๖๖) กล่าวว่า ตสฺส วิการาวยเวสุ
ณ-ฌิก-ณฺเอย-มยา (ลง ณ, ฌิก, ณฺเอย และ มย ปัจจย ในความหมายว่า

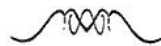
วิการ (วิการ) และอวยวะ (ส่วน) ของสิ่งนั้น) ตามสูตรนี้ ฌิก และ มย
ปัจจัยมีความหมายว่า วิการ เหมือนกัน

ตัวอย่างที่ ๓

โกมุทียาติ กุมุทวติยา. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๒๗)

คำว่า โกมุทียา มีความหมายว่า [ในราตรี]อันมีดอกโกมุท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กุมุทวติยา = กุมุท ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย บ่งถึง
ณ ปัจจัยในคำว่า โกมุทียา มีความหมายว่า ดัทธสัตติ (มีอยู่) มีรูปวิเคราะห์ว่า
กุมุทานิ เอตถ สนฺตติ โกมุทียา (ดอกโกมุททั้งหลายมีอยู่ในราตรีนี้ เหตุฉะนั้น
ราตรีนั้น เรียกว่า โกมุทียา) การอธิบายความหมายของดัทธิตปัจจัยในลักษณะ
เช่นนี้ เรียกว่า ดัทธิตปัจจัยตถสังฆวรรณนา

๑๒. กิตกปัจจยัตถสังวรรณนา

กิตกปัจจยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของกิตก-
ปัจจย คือ สาธนะทั้ง ๗ มีกัตตุสาธนะเป็นต้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

คเตติ คมเน. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๘๒)

คำว่า คเต มีความหมายว่า ในการไป

ในตัวอย่างนี้ คำว่า คมเน บ่งถึง ต ปัจจยในคำว่า คต ลงในภาวสาธนะ
เพราะ ต ปัจจยมีความหมายได้ ๔ สาธนะ คือ กัตตุสาธนะ, กัมมสาธนะ,
ภาวสาธนะ และอิทธิกณสาธนะ คำนี้จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า คมนํ คตํ การไป
เรียกว่า คตะ การอธิบายความหมายของกิตกปัจจยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
กิตกปัจจยัตถสังวรรณนา

สาธนะของ ต ปัจจย

คัมภีร์ปทฐุปสัทธิ (อธิบายสูตร ๖๐๖, ๖๑๒, ๖๒๒, ๖๓๓) กล่าวว่า ต
ปัจจยมีความหมายได้ ๔ สาธนะ คือ

๑. กัตตุสาธนะ เช่น คโต (ผู้ไป), จิตโต (ผู้ยืน), นิสินฺโน (ผู้นั่ง),
สยิตโต (ผู้นอน)
๒. กัมมสาธนะ เช่น อภิกุโต (อันเขาครอบงำแล้ว), เทสิโต
(อันเขาแสดงแล้ว), ฌาโต (อันเขารู้แล้ว)
๓. ภาวสาธนะ เช่น คตํ (การไป), จิตํ (การยืน), นิสินฺนํ
(การนั่ง), สยิตํ (การนอน), หสิตํ (การหัวเราะ)
๔. อิทธิกณสาธนะ เช่น อาสีตํ (ที่นั่ง), นิปนฺนํ (ที่นอน), ภูตตํ
(ที่บริโภค)

ตัวอย่างที่ ๒

อนุทธมจจาริโนติ อนุทธมจรรณสีลา. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๕๘)

คำว่า อนุทธมจจาริโน มีความหมายว่า ผู้มีปกติประพฤติธรรมที่คล้อยตาม[อริยมรรค]

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อนุทธมจรรณสีลา แบ่งถึง ๓ ประการ ในคำว่า อนุทธมจจาริโน ลงในกัตตุสาธนะและอรรถตัสสีละ มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุทธมจรรณติ สีเลนาติ อนุทธมจรรณสีลา = อนุทธม บทหน้า + จรุ ธาตุ + ติ ปัจจัย (บุคคลโดย้อมประพฤติธรรมที่คล้อยตามโดยปกติ เหตุฉะนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อนุทธมจรรณสีละ) การอธิบายความหมายของกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

ภุตตาวินุติ ภุตตวนุติ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๗)

คำว่า ภุตตาวี มีความหมายว่า [ภิกษุ]ผู้ฉันแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ภุตตวนุติ แบ่งถึง ๓ ประการ ในคำว่า ภุตตาวี ลงในกัตตุสาธนะ และอดีตกาล เหมือน ตวนุติ ปัจจัยในคำว่า ภุตตวนุติ = ภุช ธาตุ + ตวนุติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ภุตตวาติ ภุตตาวี = ภุช ธาตุ + ตาวี ปัจจัย (ผู้บริโภคนั้นแล้ว เรียกว่า ภุตตาวี) การอธิบายความหมายของกิตก์ปัจจัย ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยตถสังฆวรรณนา

ข้อควรรู้:- คัมภีร์สังฆวรรณนาวิจารณ์ซึ่งเป็นที่ยอมรับของคัมภีร์นี้ไม่มีนัยที่อธิบายความหมายของปัจจัยอาขยาต (อาขยาตปัจจัยตถสังฆวรรณนา) เพราะปัจจัยอาขยาตไม่มีความหมายเฉพาะซึ่งต่างจากตัทธิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัย เพียงแต่แสดงให้เห็นปรากฏความเป็นกัตตุวาจก, กัมมวาจก หรือภาววาจก

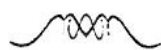
ที่เป็นความหมายของวิภัตติอาชยาตเท่านั้น เช่น

วิภณปัจจย เป็นเครื่องแสดงความเป็นกัตตฺวาจากให้ปรากฏ เช่น
คำว่า **คจฺฉติ** = คม + อ + ติ (ย่อมไป) ลง ติ วิภัตติในกัตตฺวาจาก อ วิภณ-
ปัจจยทำให้ปรากฏความเป็นกัตตา

ยปัจจย เป็นเครื่องแสดงความเป็นกัมมวากและภาววากให้ปรากฏ
เช่น คำว่า **คจฺฉียเต** = คม + ย + เต (อันเขาย่อมไป) เต วิภัตติเป็นวิภัตติ
ที่ลงในกัมมวาก ย ปัจจยทำให้ปรากฏความเป็นกรรม หรือในคำว่า **ภฺยเต**
= ภฺ + ย + เต (อันเขาย่อมเป็น) เต วิภัตติเป็นวิภัตติที่ลงในภาววาก ย
ปัจจยทำให้ปรากฏความเป็นภาวะ

อันที่จริง **วิภณปัจจย** และ **ย ปัจจย** ในอาชยาต เรียกว่า **โชตกปัจจย**
(ปัจจยที่แสดงความหมายให้ปรากฏ) กล่าวคือแสดงวากของอาชยาตวิภัตติ
ให้ปรากฏ เปรียบเสมือนประทีปที่ส่องให้เห็นสิ่งต่างๆ ในที่มืด ปัจจยเหล่านี้
ทำให้สำเร็จรูปศัพท์เท่านั้น ไม่สามารถมีความหมายเองได้ ดังที่คัมภีร์นยาสะ
(อธิบายสูตร ๒๘๒) กล่าวว่า **รูปสัทธิ** [อายตา] (ความสำเร็จแห่งรูป อัน
ปัจจย ย่อมนำมา) โบราณจารย์ได้กล่าวปริภาสาว่า **ปจฺจโย รูปสัทธิมตฺโตว**
([อาชยาต]ปัจจยเป็นเครื่องยังรูปให้สำเร็จเท่านั้น)

ส่วนตัทธิตปัจจยหรือกิตกปัจจย เรียกว่า **วากปัจจย** (ปัจจยที่กล่าว
ความหมาย) คือมีความหมายพิเศษ เช่น **วสฺสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโ** (ตระกูล
ของวสิฏฐะ ชื่อว่า วาสิฏฐะ) ใช้ ณ ปัจจยแทน **อปจฺจํ** และ **พฺพชฺฌตฺติ พฺพชฺ**
(ผู้ใดย่อมรู้ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า พุทธะ) ลง ต ปัจจยใน กัตตฺวาจาก

อรรถสังฆวรรณนาหลายชนิด ในบทตั้งบทเดียว

อรรถสังฆวรรณนาที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดนี้ มีปรากฏพร้อมกันได้หลายอย่างในบทตั้งบทเดียว เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มหาภูมิจาโลติ มหนโต ปจวิกรมโป. (สมังควลลิตินิ ๒/๑๕๙)

คำว่า มหาภูมิจาโล ได้แก่การหวนไหวแห่งแผ่นดินครั้งใหญ่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า มหนโต ปจวิกรมโป บ่งถึงคำว่า ภูมิ ในที่นี้มีความหมายว่า แผ่นดิน คำว่า จาล มีความหมายว่า การหวนไหว คำว่า มหนโต และ ภูมิจาล มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสได้ว่า มหนโต ภูมิจาโล มหาภูมิจาโล (การหวนไหวแห่งแผ่นดินครั้งใหญ่ เรียกว่า มหาภูมิจาละ) การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา การอธิบายความหมายของสมาสบท เรียกว่า สมาสปทัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อุจจารปัสสาวกมุเมติ อุจจารสฺส จ ปัสสาวสฺส จ กรณ.

(สมังควลลิตินิ ๑/๑๘๐)

คำว่า อุจจารปัสสาวกมุเม ได้แก่ในการกระทำอุจจาระและปัสสาวะ

แยกเป็นสังฆวรรณนาได้ดังนี้:- คำว่า อุจจารสฺส จ ปัสสาวสฺส จ กรณ บ่งถึงคำว่า อุจจารปัสสาว มีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสได้ว่า อุจจาโร จ ปัสสาวโว จ อุจจารปัสสาว (อุจจาระและปัสสาวะ เรียกว่า อุจจารปัสสาวะ) คำว่า กรณ แสดงว่า บทว่า กมุเม ลง รมมุ ปัจจัยในอรรถภาวสาธนะ คำว่า

อุจจารปัสสาวกมฺม มีรูปวิเคราะห์เป็นตัปปริสสมาสได้ว่า อุจจารปัสสาวสส
กมฺม อุจจารปัสสาวกมฺม (การกระทำซึ่งอุจจาระและ ปัสสาวะ เรียกว่า อุจจาร-
ปัสสาวกัมมะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในคำว่า อุจจารปัสสาว
และ อุจจารปัสสาวกมฺม เรียกว่า สมาสพัตถสังวรรณนา ส่วนการอธิบาย
ความหมายของกิตก์ปัจจัย เรียกว่า กิตกปัจจัยัตถสังวรรณนา

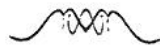
ตัวอย่างที่ ๓

เอกํ สมยฺหติ เอกํ กาลํ เอกสฺมี วา กาเล. (มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า เอกํ สมยํ มีความหมายว่า ตลอดกาลหนึ่ง หรือในกาลหนึ่ง

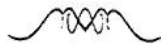
ในตัวอย่างนี้ คำว่า เอกํ กาลํ เอกสฺมี วา กาเล บ่งถึงหุติยาวิภัตติ
ในคำว่า เอกํ สมยํ ลงในอรรถอัจันตสังโยคหรืออรรถสัตตมี คำว่า สมย
มีความหมายว่า กาล การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในคำว่า เอกํ สมยํ
เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังวรรณนา ส่วนการอธิบายความหมายของนามบท
เรียกว่า นามพัตถสังวรรณนา

อรรถสังวรรณนา จบ

ปทัตถสังวรณนา

ปทัตถสังวรณนา คือ การอธิบายรูปศัพท์และความหมายทั้งสองอย่างควบคู่กัน ปทัตถสังวรณนานี้ได้รวมปทสังวรณนา ๑๓ ประเภท และอรรถสังวรณนา ๑๒ ประเภทที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นไว้ตามสมควรแก่ฐานะที่จะต้องอธิบาย ประเภทของปทัตถสังวรณนาตามนัยที่กล่าวมาแล้วในปทสังวรณนาและอรรถสังวรณนาเหล่านั้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อภิวณฺทียาติ วิเสสโต วณฺทิตฺวา. (อภิธัมมัตถวินิภาวินี หน้า ๖๕)

คำว่า อภิวณฺทีย มีความหมายว่า ไหว้แล้วโดยพิเศษ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า วิเสสโต วณฺทิตฺวา บ่งถึงอุปสัคบท คือ อภี มีความหมายว่า พิเศษ คำว่า วณฺทีย บ่งถึง ย อักษรเป็นอาเทศของ ตฺวา ปัจจัย การอธิบายความหมายของอุปสัคบท เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรณนา ส่วนการระบุดาเทศของปัจจัยกิตก์ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังวรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

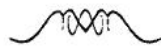
สโตติ วิชฺชมานสฺส. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๑๐)

คำว่า สโต มีความหมายว่า มีอยู่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า วิชฺชมานสฺส บ่งถึงคำว่า สโต สำเร็จรูปมาจาก สนฺต ศัพท์ + ส วิภัตติ, สนฺต ศัพท์ในที่นี้ มีความหมายว่า มีอยู่ การระบุ

อาเทศของวิภัตตินาม เรียกว่า นามวิภัตติสังฆวรรณนา ส่วนการอธิบายความ
หมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา

ปทัตถสังฆวรรณนา จบ

กวีน'ธิปฺปาย',สทฺทโคจรํ

ปเท ผุรฺนตํ มุทุกมุหิ เกวลํ

วิสนฺติ ภาวาวคมา กตสฺสมา

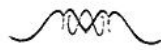
ปกาสนฺตยา'กตฺติโย ตฺถ ตาทิสํสํ.

(สุโพธาลังการะ คาถา ๑๑๙)

บัณฑิตผู้ศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดี ย่อมเข้าใจความ
ประสงค์ของนักกวีอันมิใช่ฐานะแห่งศัพท์ และมีอยู่
ในบทอันละเอียดลึกซึ้งโดยเข้าใจเนื้อความอย่าง
ถ่องแท้ วิธีการใช้ศัพท์และอรรถนี้ มักแสดงจุดมุ่ง
หมายของนักกวีได้.

ปกิณกสังวรณนา

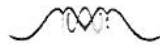
ปกิณกสังวรณนา คือ การอธิบายทั่วไป สังวรณนาชนิดนี้ มีขอบเขตกว้างกว่าสังวรณนาที่กล่าวมาแล้ว บางอย่างนับเนื่องในสังวรณนาที่กล่าวมาก่อน บางอย่างก็มีลักษณะพิเศษแตกต่างกัน

ปกิณกสังวรณนา ๘

ปกิณกสังวรณนา มี ๘ ประเภท คือ

๑. ปกัตถสังวรณนา คือการอธิบายความหมายของศัพท์เดิม ได้แก่ นามศัพท์และธาตุ
๒. ปัจจยสังวรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ลงในภายหลัง ได้แก่ วิภัติและปัจจัย
๓. อภิธานสังวรณนา คือการอธิบายความหมายของศัพท์โดยการแสดงรูปวิเคราะห์
๔. อภิเษยสังวรณนา คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง
๕. เววจนสังวรณนา คือการอธิบายคำไวพจน์
๖. ภาวสังวรณนา คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่ปรารภณาโดยการขยายความให้ชัดเจน
๗. นิตสังวรณนา คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยตรง

๘. เนยยัตถสังฆวรรณนา คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่
รู้ได้โดยอ้อม

โย สทฺทสตุถกุสโล กุสโล นิฆณฺฑุ-
จฺหนฺโทอลงฺกติสฺสุ นิจฺจกตาทิโยโค
โสยฺม กวิตฺตวิกโลปิ กวิสฺสุ สงฺขย-
โมคฺคยฺห วินฺทติ หิ กิตฺติมมฺนฺทรูปิ.

(สุโพธาลังการะ คาถา ๑๖๓)

ผู้ที่เชี่ยวชาญใน ๔ คัมภีร์เหล่านี้ คือ ไวยากรณ์
อภิธาน จันท์ และอลังการะ มีความขยันหมั่น
เพียรศึกษาค้นคว้าอยู่เสมอ แม้ขาดองค์คุณของ
นักกวี ก็นับเข้าในหมู่นักกวีได้ สมควรได้รับชื่อ
เสียงเกียรติคุณเช่นกัน

๑. ปกัตถสังขวรรณา

ปกัตถสังขวรรณา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์เดิม ได้แก่ นามศัพท์ (ลิงค์) และธาตุ

ตัวอย่างเช่น

ปริยาเยนาติ การเณน. (มังคลัตถที่ปนี ๑/๕๑)

คำว่า ปริยาเยน มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า การเณน บ่งถึงคำว่า ปริยาย ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ การอธิบายความหมายของศัพท์เดิมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปกัตถสังขวรรณา

ความหมายของปกติ

ปกติหรือศัพท์เดิม มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. นามศัพท์ คือ ศัพท์เดิมของนามบท (ลิงค์)

๒. ธาตุ คือ ศัพท์เดิมของบทกิริยาอาขยาตและกิตก์

นามศัพท์ (ลิงค์) คือ นามศัพท์ที่ยังไม่ได้กระจายวิภัติ เมื่อกระจายรูปด้วยวิภัติต่าง ๆ แล้ว นามศัพท์นั้นก็เหมือนรูปเดิม เพราะวิภัติได้เปลี่ยนรูปศัพท์นั้นให้แตกต่างจากเดิม คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๑๑) กล่าวลักษณะของนามศัพท์หรือลิงค์ว่า ธาตุปัจจุยวิภตติวชฺชิตมตถว ลิงค์ (คำที่นอกเหนือจากธาตุ, ปัจจัย และวิภัติมีความหมาย ชื่อว่า ลิงค์) เช่นคำว่า ธรรม ใน ธมฺมา มีความหมายว่า สภาวธรรม

คำดังกล่าวนี้ ต่างจากธาตุคือ คม หรือ ปจฺ ที่แสดงอาการ, ต่างจากกิตก์ปัจจัยคือ ตพฺพ, อนีย ที่แสดงสาธนะ และต่างจากวิภัติคือ สิ, โย, อํ, โย ที่ทำหน้าที่กรรมและภาระเป็นต้น

ความหมายของธาตุ

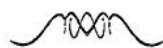
ธาตุ คือ ศัพท์ที่ทรงกิริยาไว้โดยการแสดงอาการต่าง ๆ เช่น ยืน, เดิน, นั่ง หรือนอน เป็นต้น คัมภีร์ปทฐปสิทธี (อธิบายสูตร ๔๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า กุริย ธาเรณุตติ ธาตโว = ฐ ธาตุ + ราช ปัจจย (ศัพท์ใดทรงกิริยาไว้ เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า ธาตุ)

อีกนัยหนึ่ง ธาตุ คือศัพท์ที่ทรงความหมายของตนและผู้อื่นไว้ การทรงความหมายของตน คือการกล่าวความหมายที่ใช้โดยมากตามที่คัมภีร์ธาตุได้แสดงไว้ ส่วนการทรงความหมายของผู้อื่น คือ การกล่าวความหมายพิเศษที่ตรงกันข้ามกับความหมายเดิม เช่น ชี ธาตุในคำว่า เซติ กล่าวความหมายตามปกติ คือ ชนะ ส่วน ชี ธาตุในคำว่า ปราเซติ กล่าวความหมายพิเศษคือ แพ้ เนื่องจากประกอบด้วยอุปสรรคว่า ปรา ที่ทำหน้าที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ มตินี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์สัททนีติ (ปทมาลา หน้า ๓) ว่า

สกตถมปิ ธาเรตติ ธาตุ, ปรตถมปิ ธาเรตติ ธาตุ

ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงความหมายของตนด้วย ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงความหมายของผู้อื่นด้วย

กล่าวโดยสรุป ปกัตถยัตถสังฆวรรณนา คืออรรถสังฆวรรณนาที่อธิบายความหมายของนามศัพท์และธาตุประกอบด้วยสังฆวรรณนาดังนี้ คือ นาม-ปทัตถสังฆวรรณนา, การกปทัตถสังฆวรรณนา, สมาสปทัตถสังฆวรรณนา, ตัทธิตปทัตถสังฆวรรณนา, อุปสัคคปทัตถสังฆวรรณนา, นิปาตปทัตถสังฆวรรณนา, อาขยาตธาตุวัตถสังฆวรรณนา และกิตกธาตุวัตถสังฆวรรณนา

๒. ปัจจัยตถสังวรณนา

ปัจจัยตถสังวรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ลงในภายหลัง ได้แก่ วิภัตติและปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

สหนตฺถาติ สหนตฺเถน. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๗)

คำว่า สหนตฺถา มีความหมายว่า ด้วยมือของตน

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สหนตฺเถน บ่งถึง สฺมา วิภัตติ ในคำว่า สหนตฺถา ลงในอรรถดติยาวิภัตติ เหมือนคำว่า มตฺตา สุขปริจฺจาคา (ด้วยการสละความสุขเล็กน้อย) การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ลงในภายหลังในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปัจจัยตถสังวรณนา

คำว่า สหนตฺถา สำเร็จรูปมาจาก สหนตฺถ ศัพท์ + สฺมา วิภัตติ คำว่า สหนตฺถ เป็นศัพท์เดิมที่ตั้งไว้ก่อนการลงวิภัตติ จึงเรียกว่า ปกติ ส่วนวิภัตติ ที่ลงท้ายศัพท์เดิมนั้น เรียกว่า ปัจจัย คัมภีร์สุดตนิเทศ (อธิบายสูตร ๓๑๘) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า รูปนิปฺผาทนโตปิ ปจฺมํ กรียตีติ ปกติ = ป บทหน้า + กรฺ ธาตุ + ตี ปัจจัย (ศัพท์ใดถูกกระทำไว้ก่อนการยังรูปให้สำเร็จ เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า ปกติ) คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา (อธิบายสูตร ๓๖๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปกติโต ปรี เอตีติ ปจฺจโย = ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย (ศัพท์ใดเป็นไปในภายหลังจากปกติ เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า ปัจจัย)

ความหมายของปัจจัย

ปัจจัยมีความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. วิภัตติ คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์เพื่อทำให้สำเร็จเป็นนามบท และลงท้ายธาตุเพื่อทำให้สำเร็จเป็นอาขยาตบท

วิภัตติจำแนกได้ ๒ อย่าง คือ

- ก) วิภัตตินาม คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์ เช่น ปุริโส = ปุริส ศัพท์ + สิ วิภัตติ (บุรุษ), อิตถิ = อิตถิ ศัพท์ + สิ วิภัตติ (สตรี), จิตตํ = จิตต ศัพท์ + สิ วิภัตติ (จิต)
- ข) วิภัตติอาชยาต คือ ศัพท์ที่ลงท้ายธาตุ เช่น คจฺจนฺติ = คมฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมไป), ปจฺจติ = ปจฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมหุง)

๒. ปัจจัย คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์เพื่อให้สำเร็จเป็นดัตถิตบพ และลงท้ายธาตุเพื่อให้สำเร็จเป็นกิตกบพ

ปัจจัยจำแนกได้ ๒ อย่าง คือ

- ก) ดัตถิตปัจจัย คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์ เช่น วาสินฺจ = วาสินฺจ ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ตระกูลของวาสินฺจ), นาวิก = นาวา ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ผู้ข้ามด้วยเรือ), อาลสฺย = อลส ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย (ความเป็นแห่งผู้เกียจคร้าน)
- ข) กิตกปัจจัย คือ ศัพท์ที่ลงท้ายธาตุ เช่น คต = คมฺ ธาตุ + ต ปัจจัย (ไปแล้ว), ปาจก = ปจฺ ธาตุ + ณฺว ปัจจัย (ผู้หุง)

โดยปกติคำว่า ปัจจัย เป็นชื่อของดัตถิตปัจจัยและกิตกปัจจัย แต่ในที่นี้คำว่า ปัจจัย เป็นชื่อรวมของทั้งวิภัตติและปัจจัย ในคัมภีร์กัจจายนะ (สูตร ๔๓๒) กล่าวว่า ธาตุลึงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลงปัจจัย[คือวิภัตติและปัจจัย] ท้ายธาตุและนามศัพท์) และมีปริภาสาคือกฎครอบคลุมในคัมภีร์ปทวิจารคณฺฐิ (หน้า ๓๔๐) กล่าวว่า ปทสฺส มฺลภาโค ปกติ, ปตฺติยเต วิธียเตติ ปจฺจโย (ส่วนเบื้องต้นของบท ชื่อว่า ปกติ ศัพท์ที่ถูกทำไว้[ในภายหลัง] ชื่อว่า ปัจจัย)

ปกติลิงค-ธาเตว

วิกตติ-ปัจจยา ปน

ปัจจโย เกจิ สุธาทุยนฺตา

ตุยาทุยนฺตา ปกตติจ.

(สัททตถเภทจินตา คาถา ๑๐๙)

ลิงค์และธาตุนั้นเทียว ชื่อว่า ปกติ ส่วนวิกตติและปัจจย
ชื่อว่า ปัจจย บางอาจารย์กล่าวว่า บทที่มีวิกตตินามมี
สิเป็นต้นอยู่ท้าย และบทที่มีวิกตติอาชยาตมี ติ เป็นต้น
อยู่ท้าย ชื่อว่า ปกติ

กล่าวโดยสรุป ปัจจยัตถสังวรณนา คืออรรถสังวรณนาที่อธิบาย
ความหมายของวิกตติและปัจจย ประกอบด้วยสังวรณนาดังนี้คือนาม-
วิกตยัตถสังวรณนา, อาชยาตวิกตยัตถสังวรณนา, ตัทธิตปัจจยัตถ-
สังวรณนา และกิตกปัจจยัตถสังวรณนา

๓. อภิธานัตถสังฆวรรณนา

อภิธานัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์โดยการแสดงรูปวิเคราะห์ซึ่งทำให้รู้ความหมายของศัพท์ได้โดยละเอียด [ท่านกล่าว อภิธานัตถสังฆวรรณนานี้เพื่อครอบคลุมประเภทของวิเคราะห์ทั้งหมด] การแสดงรูปวิเคราะห์นี้มีความต่างกันดังนี้ คือ

๑. การแสดงรูปวิเคราะห์สมาส เป็นสมาสปทัตถสังฆวรรณนา
๒. การแสดงรูปวิเคราะห์ตัทธิต เป็นตัทธิตปทัตถสังฆวรรณนา
๓. การแสดงรูปวิเคราะห์กิตก์ โดยอธิบายกิตก์ปัจจัยเป็นกิตก-ปัจจัยตถสังฆวรรณนา
๔. การแสดงรูปวิเคราะห์กิตก์ โดยอธิบายธาตุในกิตก์เป็นกิตก-ธาตุตถสังฆวรรณนา

คำว่า อภิธานตุล สำเร็จรูปมาจาก อภิธาน ศัพท์ + อตฺถ ศัพท์ คำว่า อภิธาน แปลว่า ศัพท์ หรือ ชื่อ ในคัมภีร์ปทวิจารคณฐี (หน้า ๓๔๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อภิธานตฺติ อภิธานํ = อภิ บทหน้า + ธา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ศัพท์ใดกล่าวความหมาย เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า อภิธานะ) อภิธานสฺส อตฺโถ อภิธานตฺโถ (ความหมายของศัพท์ ชื่อว่า อภิธานัตถะ) อภิธานตฺถสฺส สํวณฺณนา อภิธานตฺถสํวณฺณนา (การอธิบายความหมายของศัพท์ ชื่อว่า อภิธานัตถสังฆวรรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เซตวเนติ...เซตสฺส วณฺณติ เซตวณฺณติ ลทฺธนามเก.

(มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า เซตวเน มีความหมายว่า ในวิหารอันได้รับนามว่า เซตวัน เพราะ

[มี] ความหมายว่า อุทยานของเจ้าเขต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เขตสฺสวณนฺติ** **เขตวณนฺติ** **ลทฺธนามเก** บ่งถึงคำว่า **เขตวณ** มีรูปวิเคราะห์เป็นฉันทวิธานูปริสสมาส ว่า **เขตสฺสวณํ** **เขตวณํ** (อุทยานของเจ้าเขต ชื่อว่า เขตวณะ) การอธิบายความหมายของศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิธานัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

ปฺชเนยฺยานนฺติ **ปฺชารหานํ** **วตฺถุนํ**. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

คำว่า **ปฺชเนยฺยานํ** มีความหมายว่า ซึ่งพระรัตนตรัยที่ควรบูชา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปฺชารหานํ** บ่งถึงคำว่า **ปฺชเนยฺยา** มีรูปวิเคราะห์เป็นฉันทวิธานูปริสสมาสว่า **ปฺชนํ** **อรหณฺตฺติ** **ปฺชเนยฺยา** (พระรัตนตรัยใด ย่อมควรซึ่งการบูชา เหตุนั้น พระรัตนตรัยนั้น เรียกว่า ปฺชเนยฺเย) การอธิบายความหมายของศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิธานัตถสังฆวรรณนา

คำว่า **ปฺชเนยฺย** สำเร็จรูปมาจาก **ปฺชน** ศัพท์ + **เอยฺย** ปัจจัย ลง **เอยฺย** ปัจจัยในอรรถอรหะ ด้วยสูตรว่า **อรหตฺเถ อีเยยฺยา** (ลง อีเย, เอยฺย ปัจจัย ในอรรถอรหะ) ในสัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๗๗๕ มีคำว่า **เอยฺย** ปัจจัยที่ลงในความหมายนี้ในปาฐะอื่นมีแสดงบ้าง เช่น **วณฺทณํ** **อรหตฺติ** **วณฺทเนยฺโย** = **วณฺทณ** + **เอยฺย** (บุคคลใด ย่อมควรซึ่งการไหว้ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า **วณฺทเนยฺเย**) **ทกฺขิณํ** **อรหตฺติ** **ทกฺขิณเนยฺโย** = **ทกฺขิณา** + **เอยฺย** (บุคคลใดย่อมควรซึ่งทักขิณา เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า **ทกฺขิณเนยฺเย**)

ตัวอย่างที่ ๓

พลนฺตฺติ **พาลา**. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๔)

ชน เหล่าใด ย่อมเป็นอยู่ เหตุนั้น **ชน** เหล่านั้น เรียกว่า **คนพาล**

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **พลนฺตติ** บ่งถึงคำว่า **พาลา** มีรูปวิเคราะห์เป็น กัตตุสาธนะ การอธิบายความหมายของศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภินันตถสังฆวรรณนา

คำว่า **พาล** สำเร็จรูปมาจาก **พล ชาติ + ณ ปัจจัย พล ชาติ** เป็นไปในความหมายว่า เป็นอยู่ในคัมภีร์ชาดุกล่าวว่า **พล ปาณเน** (พล ชาติเป็นไปในความหมายว่า เป็นอยู่) ลง **ณ** ปัจจัยในกัตตุสาธนะ เพราะบทกิริยาในรูปวิเคราะห์ว่า **พลนฺติ** (ย่อมเป็นอยู่) เป็นกัตตุวาจก

ความหมายและประเภท ของวิเคราะห์

คำว่า **วิคฺคห** แปลว่า ถ้อยคำเป็นเครื่องรู้ความหมายโดยพิเศษ คือทำให้เข้าใจความหมายของศัพท์ได้อย่างชัดเจน ในคัมภีร์ปทวิจารณ์ (หน้า ๑๒๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **วิเสเสน คยฺหติ นิปฺพนฺนสฺส อตฺถเ อเตนาติ วิคฺคโ** = **วิ บทหน้า + คห ชาติ + อ ปัจจัย** (ความหมายของบทสำเร็จอันบุคคลย่อมรู้ได้โดยพิเศษด้วยคำนั้น เหตุนั้น คำนั้น เรียกว่า **วิคคหะ**) คัมภีร์ปทรูป-สิทธิฎีกา (อธิบายสูตร ๒) กล่าวว่า รูปวิเคราะห์มี ๓ ประเภท คือ

๑. **รูปวิเคราะห์สมาส** คือการเชื่อมนามบทตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไปให้เป็นบทเดียว
๒. **รูปวิเคราะห์ตัทธิต** คือการเชื่อมนามบทกับตัทธิตปัจจัยที่ทำหน้าที่แทนนามบท
๓. **รูปวิเคราะห์กิตก์** คือการเชื่อมธาตุกับกิตก์ปัจจัยที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิริยาเป็นต้น

บทที่วิเคราะห์ไม่ได้ ๖

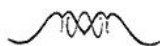
มีค่านามบางคำที่วิเคราะห์ไม่ได้เพราะไม่ได้สำเร็จรูปมาจากรากศัพท์เหมือนบทที่วิเคราะห์ได้ อาทิเช่น ดิสฺโส (นายดิสสะ) จิตฺโต (นายจิตตะ) ฌโฏ (หม้อ) ปโฏ (ผ้า) ค่านามเช่นนี้ เรียกว่า รูปหินาม (นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง) บทที่วิเคราะห์ไม่ได้ยังมีอีกหลายบท คือ อาชยาดบท, อุปสัคบท, นิบาตบท, บทอาลปนะ และบทสัพพนาม

ในคัมภีร์นिरुตติสารมัญชุสฎีกา ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

รูปฺหิขยาตํ นิปาตญฺจ- ปสคฺคาลปนมฺปิ จ
สพฺพนามนฺติเมเตสุ น กโต วิคฺคโห ฌสุ.

บัณฑิตกระทำวิเคราะห์ไม่ได้ในบท ๖ ประเภท
เหล่านี้ คือ รูปหินาม, อาชยาดบท, นิบาตบท,
อุปสัคบท, บทอาลปนะ และสรพนามบท

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่า นิบาตบท, อุปสัคบท และสรพนามบทเป็นบทที่วิเคราะห์ได้ ทั้งนี้เพราะในพจนานุกรมสันสกฤต คือ คัมภีร์ศัพท์-สโตมมทานิธิ, คัมภีร์วัจสปีติ และคัมภีร์ศัพท์กัลปารมูมะ ได้แสดงรูปวิเคราะห์บทเหล่านั้นไว้ นอกจากนี้ บทอาลปนะ ก็มีรูปวิเคราะห์ได้เช่นกัน เนื่องจากคัมภีร์สุไพธาลังการฎีกาใหม่ ได้แสดงรูปวิเคราะห์บทอาลปนะไว้ในคำอธิบายคาถา ๑๕๕

๔. อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา

อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงว่าความหมายดังกล่าวคืออะไร หรือได้แก่อะไร บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิธิยเตติ อภิเชยโย อภิเชยโย อตฺโต อภิเชยฺยตฺโต (ความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง ชื่อว่า อภิเชยยัตถะ) อภิเชยฺยตฺตสฺส สัณฺณนา อภิเชยฺยตฺต-สัณฺณนา (การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง ชื่อว่า อภิเชยยัตถ-สังฆวรรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

พาลา นาม เย เกจิ ปาณาติปาตาทิสอกุสลกมฺมปถสมนฺนาคตา

สตฺตา (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้ถึงพร้อมด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐ มีปาณาติบาตเป็นต้น เรียกว่า คนพาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เย เกจิ...สตฺตา บ่งถึงคำว่า พาลา ในปาฐะว่า อเสวนาจพาลานํ หมายถึงสัตว์ผู้กระทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ทั้งนี้เพราะ พาล ศัพท์ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ คนพาล, คนเขลา และเยาวชนผู้มีอายุต่ำกว่า ๑๖ ปี (อภิธานัปปทีปิกา คาทา ๗๒๑) การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อปีจ ปุรโณ กสฺสโป มกฺขลิ โคสาโล นิคณฺโจ นาฏฺฐปฺโต สณฺขโย เวลฺลภฺฐปฺโต ปกฺกฺโข กจฺจายโน อชิโต เกสกมฺพโลติ อีเม จ สตฺถาโร ตทณฺเณจ เทวทตฺตโกกาลิกาทโย ปาปปฺปคฺคฺลา พาลาติ เวทิตพฺพา.

(มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

อีกนัยหนึ่ง ศาสดา ๖ คนเหล่านี้ คือ ปุรณกัสสป, มัคขลิโคศล, นิครนถ์นาฏบุตร, สญชัยเวลัฏฐบุตร, ปกุกทกัจจายนะ, อชิตเกสกัมพล และ บุคคลผู้เลวทรามอื่นนอกจากนั้นอันมีพระเทวทัตและพระโกกาลิกะเป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นคนพาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อปิจ...ปาปปคฺคฺลา** บ่งถึงคำว่า **พาลา** ตามทุติย-
นัยนี้ หมายถึงศาสดาทั้ง ๖ คนมีปุรณกัสสปเป็นต้น และบุคคลผู้เลวทราม
มีพระเทวทัต เป็นต้น การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะ
เช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังขวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

เตสํ พุทฺธานนฺติ เตสํ วิปสฺสีอาทินํ ติณฺณํ พุทฺธานํ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๙๒)

คำว่า **เตสํ พุทฺธานํ** มีความหมายว่า [เพราะการอันตรธาน]ของพระ
พุทธเจ้าสามพระองค์มีพระวิปัสสีเป็นต้นเหล่านั้น

ในตัวอย่างนี้คำว่า **เตสํ วิปสฺสีอาทินํ ติณฺณํ พุทฺธานํ** บ่งถึงคำว่า **เตสํ
พุทฺธานํ** หมายถึงพระพุทธเจ้าสามพระองค์ คือ พระวิปัสสี, พระสิขี และพระ
เวสสภู การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
อภิเชยยัตถสังขวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

มชฺฌิมา ปฏฺิปปทาติ อริยมคฺคํ สนฺธาย วุตฺตํ.

(สารัตถทีปนี ๓/๒๐๖)

คำว่า **มชฺฌิมา ปฏฺิปปทา** เป็นพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสหมาย
เอาเฉพาะอริยมรรค

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อริยมคค์ สหุธาย วุตตํ บ่งถึงคำว่า มชฺฌิมา ปฏิปทา หมายถึงอริยมรรค[ที่มีองค์แปด]การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยัตถสสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

ธมฺมมยํ ปาสาทนฺติ โลกุตฺตรธมฺมมาห. (สารัตถทีปนี ๓/๑๘๙)

ท้าวสหัมบดีพรหม กล่าวโลกุตตรธรรมด้วยคำว่า ธมฺมมยํ ปาสาทํ (ปราสาทที่สำเร็จด้วยปัญญา)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า โลกุตฺตรธมฺมมาห บ่งถึงคำว่า ธมฺมมยํ ปาสาทํ หมายถึงอริยมรรค[ที่มีองค์แปด]การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยัตถสสังฆวรรณนา

ข้อสังเกต:-ในบางที่ท่านได้แสดงอภิเชยัตถสสังฆวรรณนา ทำยรูป วิเคราะห์ หรือมีคำว่า อธิวณฺ, นามํ ในประโยคถัดไปจากประโยคที่แสดงรูป วิเคราะห์ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ตนฺตํสมฺปตฺติยา วิพฺนฺชนวเสน สดฺตสนฺดานสฺส อนฺตเร เวมฺชฺฌเ เอติ อาคจฺฉตฺติ อนฺตราย, ทิฏฺฐธมฺมิกาทิอนฺตโร. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๗๐)

สภาพโดยย่อมาในระหว่าง คือในท่ามกลางแห่งสันดานของสัตว์ ด้วยสามารถแห่งการห้ามสมบัตินั้นๆ เหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อันตราย ได้แก่ โทษที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภาพเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ทิฏฺฐธมฺมิกาทิอนฺตโร บ่งถึงคำว่า อนฺตราย หมายถึงโทษที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภาพเป็นต้น การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยัตถสสังฆวรรณนา ในที่นี้ท่านแสดง

อภิเชยัตถสังขวรรณาทำรูปวิเคราะห์ของคำว่า อนฺตราย

ตัวอย่างที่ ๒

วิชาติ ฐมมานํ สภาวํ วิทิตํ กโรตติ วิชา, ญาณ.

(สัททนีติ ธาตุมาลา หน้า ๓๐๓-๔)

คำว่า วิชา มีความหมายว่า สภาวธรรมใดกระทำสภาพของธรรมทั้งหลายให้ปรากฏ เหตุนั้น สภาวธรรมนั้น เรียกว่า วิชา ได้แก่ ญาณ

คำว่า ญาณ บ่งถึงคำว่า วิชา หมายถึงญาณ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยัตถสังขวรรณา ในที่นี้ท่านแสดงอภิเชยัตถสังขวรรณาทำรูปวิเคราะห์ของคำว่า วิชา

ตัวอย่างที่ ๓

อาหนติ จิตฺตุนฺติ อาฆาโต, โกปสฺเสตํ อธิวจนํ.

(สุมังคลวิลาสินี ๑/๕๑)

[สภาวธรรมใด]ย่อมกระทบกระทั่งจิต เหตุนั้น [สภาวธรรมนั้น] เรียกว่า อาฆาตนะ คำว่า อาฆาตนะ นี้เป็นชื่อของความโกรธ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า โกปสฺเสตํ อธิวจนํ บ่งถึงคำว่า อาฆาต หมายถึงความโกรธ การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยัตถสังขวรรณา ในที่นี้ท่านแสดงอภิเชยัตถสังขวรรณาทำรูปวิเคราะห์ของคำว่า อาฆาต

ตัวอย่างที่ ๔

น อโยติ อนโย, อวฺกฺกมฺยา เอตํ นามิ. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๑๕)

สภาพใดมิใช่ความเจริญ เหตุนั้น สภาพนั้น เรียกว่า อนนยะ คำว่า อนนยะนี้เป็นชื่อของความเสื่อม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อวฺตุตฺติยา เอตํ นามํ บ่งถึงคำว่า อนฺย หมายถึง ความเสื่อม การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา ในที่นี้ท่านแสดงอภิเชยยัตถสังฆวรรณนาทำยรูปวิเคราะห์ของคำว่า อนฺย

ปัจจุบันมีบางท่านเห็นว่า อิติ ศัพท์ในบางที่ แปลว่า "ชื่อว่า" ทำหน้าที่สัญญาโชตกะ จึงกำหนดให้แปลเข้ากับบทตั้ง เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มนุสฺสาติ ชมฺพุทฺธิปกา ชนา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๐)

ชนชาวชมพูทวีป ชื่อว่า มนุษย์

ตามมตินี้ชนชาวชมพูทวีปเท่านั้น ที่ชื่อวามนุษย์ ส่วนชาวทวีปอื่นมีชาวปุกฺพวิเทหทวีปเป็นต้น ไม่ชื่อวามนุษย์ แต่คำนี้บ่งถึงคำว่า มนุสฺสา ในมงคลสูตรว่า พญฺ เทวามนุสฺสา จ มงฺคฺลานิ อจินฺตยฺ (เทวดาและมนุษย์เป็นอันมากดำรงมงคลแล้ว) หมายถึง ชนชาวชมพูทวีป มิใช่หมายถึงชนชาวทวีปอื่นประโยชน์ จึงควรแปลว่า คำว่า มนุสฺสา ได้แก่ ชนชาวชมพูทวีป

คำว่า อิติ ในฐานะที่เป็นอภิเชยยัตถสังฆวรรณนาเช่นนี้ ควรแปลว่า "คือ, ได้แก่หรือหมายถึง" โดยปกติ ศัพท์ที่แปลว่า ชื่อว่า เป็นนามศัพท์ที่ระบุชื่อ ส่วนศัพท์อื่นที่ไม่ใช่นามศัพท์เป็นศัพท์ที่ไม่ควรแปลเช่นนั้น เนื่องจากมิได้ระบุถึงชื่อดังเช่นนามศัพท์

ศัพท์ ๕ ประเภท

๑. นามศัพท์ คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏชื่อ เช่น เทวทตฺโต (พระเทวทัต), อานนฺโท (พระ

อาณนท), สาริปุตโต (พระสารีบุตร), โมคคัลลาน (พระโมคคัลลานะ), พากุโล (พระพากุละ), ภค (พระภค) และ โกณฑณโณ (พระโกณฑัญญะ) เป็นต้น

๒. **ชาติศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นประเภทเดียวกัน [ชนิดที่เหมือนกัน] เช่น โค (วัว), หตถิ (ช้าง), อสโส (ม้า), มหิโส (กระบือ), มนุสโส (มนุษย์), ปริโส (บุรุษ) และ อิตถิ (สตรี) เป็นต้น

๓. **ทัพศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏความหมายพื้นฐานที่คำสื่อถึง เช่น ทณฺฑิ (ผู้มีไม้เท้า), วิสาณิ (วัวมีเขา), ลีชี (นกยูงมีหงอน), ทาจี (สัตว์มีเขี้ยว), ฉตฺติ (ผู้มีร่ม), ธชี (ผู้มีธง) และ มาลี (ผู้มีพวงมาลัย) เป็นต้น

๔. **กิริยาศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้หุง), การโก (ผู้ทำ), ภูณฺชโก (ผู้บริโภค), ปิวโก (ผู้ดื่ม), วาสโก (ผู้อยู่), วาจโก (ผู้กล่าว) และ จินฺตโก (ผู้คิด) เป็นต้น

๕. **คุณศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏลักษณะพิเศษ เช่น สุกกัม [วตถุ] (ผ้าขาว), กณ्ह [วตถุ] (ผ้าดำ), รตฺตัม [วตถุ] (ผ้าแดง), ปิตํ [วตถุ] (ผ้าเหลือง), สณ्ह [วตถุ] (ผ้าละเอียด) และ กมฺมาสํ [วตถุ] (ผ้าสีต่าง) เป็นต้น

สทุโท ปญฺจวิโร ตาว ชายเต ปิฏกตฺตเย
นาม-ชาติ-ทพฺพ-กิริยา- คุณสทุทาน เกทโต.

ศัพท์มี ๕ ประเภทก่อน ย่อมเป็นไปในพระไตร
ปิฎก โดยจำแนกเป็นนามศัพท์, ชาติศัพท์, ทพพ-
ศัพท์, กิริยาศัพท์ และคุณศัพท์

เทวทตฺตสทุโท โค จ ทณฺทิสทุโท จ ปาจโก
สูกฺกสทุโท จิเม ปญฺจ นามสทุทาทินามกา.

ศัพท์อันมีนามศัพท์เป็นต้น ๕ ประเภทนี้ คือ
เทวทตต ศัพท์, โค ศัพท์, ทณฺที ศัพท์, ปาจก ศัพท์,
สูกฺก ศัพท์

เอเตเสว หิ สทุเทสุ ปญฺจสุ สงฺคหํ คตา
สพฺเพ สทุทาติ ภาสนติ ปณฺทิตา สทุทโคจรา.

จริงอย่างนั้น บัณฑิตผู้ฝึกไฟไวยากรณก์กล่าวว่า ศัพท์
ทั้งหมดได้ถึงการสงเคราะห์ในศัพท์ ๕ ประเภทนั้น
โดยแท้

๕. เววจนสังฆวรรณา

เววจนสังฆวรรณา คือการอธิบายคำไวพจน์นิยมใช้สังฆวรรณาชนิดนี้เพื่อแสดงความหมายของบท ในกรณีที่บทตั้งมีความหมายเดียวเท่านั้น

คำว่า เววจน สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + วจ ธาตุ + ยุ ปัจจัย วิ บทหน้า มีความหมายว่า บ่อยๆ วจ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า (กล่าว), ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาฎีกา (อธิบายคาถา ๑๒๐) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า เอโก อตุโก ปุณฺณปุณฺณ วุจฺจติ เยน ติ เววจนํ (ความหมายเดียว อันท่านย่อมกล่าวบ่อยๆ ด้วยคำใด เหตุนั้น คำนั้น ชื่อว่า เววจนะ = คำเป็นเครื่องกล่าวความหมายเดียวบ่อยๆ) เววจนสฺส สํวณฺณนา เววจน-สํวณฺณนา (การอธิบายคำไวพจน์ ชื่อว่า เววจนสังฆวรรณา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปจฺจโยติ เหตุเววจนเมว. (สมังควลลิตาสนี ๑/๑๔๖)

คำว่า ปจฺจโย เป็นคำไวพจน์ของเหตุเดียว

คำว่า เหตุเววจนเมว บ่งถึงคำว่า ปจฺจย เป็นคำไวพจน์ของเหตุ การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะ เช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

ติตฺติกฺขาติ ขนฺติยา เอว เววจนํ. (สมังควลลิตาสนี ๒/๗๕)

คำว่า ติตฺติกฺขา เป็นคำไวพจน์ของขันตินั้นเดียว

คำว่า ขนฺติยาเอว เววจนํ บ่งถึงคำว่า ติตฺติกฺขา เป็นคำไวพจน์ของขันติ การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๓

อจินตยุหฺติ จินฺเตสฺสุ. (มัจฉลัตถกปิณี ๑/๑๑)

คำว่า อจินตยุ แปลว่า ดำริแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จินฺเตสฺสุ (ดำริแล้ว) บ่งถึงคำว่า อจินตยุ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า จินฺเตสฺสุ การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณนา

คำว่า อจินตยุ สำเร็จรูปมาจาก จินฺตุ ชาติ + ณฺย ปัจจัย + อุ วิภัตติ บทนี้มีความหมายว่า ดำริแล้ว เหมือนคำว่า จินฺเตสฺสุ ที่สำเร็จรูปมาจาก จินฺตุ ชาติ + ณฺย ปัจจัย + อุ วิภัตติ

ตัวอย่างที่ ๔

ภยทสฺสาวิตติ ภยทสฺสี. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๖๔)

คำว่า ภยทสฺสาวิ มีความหมายว่า ผู้มีปกติเห็นภัย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ภยทสฺสี (ผู้มีปกติเห็นภัย) บ่งถึงคำว่า ภยทสฺสาวิ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ภยทสฺสี การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณนา

คำว่า ภยทสฺสาวิ สำเร็จรูปมาจาก ภย บทหน้า + ทิสฺ ชาติ + อาว ปัจจัย บทนี้มีความหมายว่า ผู้มีปกติเห็นภัย เหมือนคำว่า ภยทสฺสี ที่สำเร็จรูปมาจาก ภย บทหน้า + ทิสฺ ชาติ + ณฺย ปัจจัย

ตัวอย่างที่ ๕

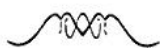
จาตุมาสินิยาติ จาตุมาสียา. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๒๔)

คำว่า จาตุมาสินิยา มีความหมายว่า [ในราตรี]อันเป็นที่สุดแห่งเดือน [วสันตฤดู]ทั้งสิ้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จาตุมาสียา ในที่นี้บ่งถึงคำว่า จาตุมาสีนี เป็นคำ
ไวพจน์ของคำว่า จาตุมาสี การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
เววจนสังฆวรรณา

คำว่า จาตุมาสีนี มีรูปวิเคราะห์ว่า จตุมาसानํ ปุรณํ จาตุมาสีนี
(ราตรีเป็นเหตุเต็มแห่งเดือนสี่ เรียกว่า จาตุมาสีนี) ลง ณ ปัจจัยในปุรณัตถิต
บทนี้เป็นบทที่ลง อีนํ ปัจจัย หรือกรณีทีลง อี ปัจจัยจะมีรูปว่า จาตุมาสี คำว่า
จาตุมาสี, จาตุมาสีนี จึงเป็นคำไวพจน์กันดังที่คัมภีร์สลักชั้นธรรมคฎีกาใหม่
เล่ม ๒ หน้า ๑๖ กล่าววว่า จาตุมาสี จาตุมาสีนีติ จ ปัจจัยวิเสเสน อิตถิลิงเคเยว
ปริยายวจนํ (คำว่า จาตุมาสี และ จาตุมาสีนี เป็นคำไวพจน์ในอิตถิลิงคํนั้นเกี่ยว
ด้วยความพิเศษของปัจจัย)

๖. ภาวัตถสังฆวรรณนา

ภาวัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ปรารภนา โดยการขยายความให้ชัดเจน การขยายความตามสังฆวรรณนานี้ เป็นการอธิบายความที่นอกเหนือจากอรรถสังฆวรรณนา ๑๒ ประเภท ที่กล่าวมาแล้ว เพราะอรรถสังฆวรรณนาเหล่านั้นได้อธิบายความหมายตามรูปศัพท์ของบทตั้ง แต่สังฆวรรณนาประเภทนี้เป็นการขยายความของ ศัพท์ที่ปรารภนาและเป็นข้อความไม่มีปรากฏในบทตั้ง

คำว่า ภาว สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ + ณ ปัจจัย ภาว ศัพท์ ในที่นี้ มีความหมายว่า ปรารภนา ในคัมภีร์อภิธานปิฎก (คถา ๘๐๗) แสดงความหมายของ ภาว ศัพท์ ๗ อย่าง คือ ปัตตถะ (ความหมายของบท), สัตตา (ความเป็น), อธิปายะ (ปรารภนา), กิริยา (อาการ), สภาวะ (สภาพ), ลีลา (ท่าทาง) และ ปุริสติดินทริยะ (ภาวรูป)

คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาโว เอว อตฺถโก ภาวตฺถโก (ความหมายที่ท่านปรารภนา ชื่อว่า ภาวะ) ภาวตฺถสฺส สัณฺณนา ภาวตฺถสัณฺณนา (การอธิบายความหมายที่ท่านปรารภนา ชื่อว่า ภาวัตถสังฆวรรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เอวํ วิตฺถุเกถาติ เนกขมฺมวิตฺถุกาทยํ ตโย กุสลวิตฺถุเก วิตฺถุเกถ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๙๓)

คำว่า เอวํ วิตฺถุเกถ มีความหมายว่า พวกเธอจงตรีกกุศลวิตกสาม มีเนกขัมมวิตกเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เนกขมฺมวิตฺถุกาทยํ ตโย กุสลวิตฺถุเก วิตฺถุเกถ ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า เอวํ วิตฺถุเกถ=จงตรีกอย่างนี้ คือ จงตรีกกุศล

วิตกสามมีเนกขัมมวิตก, อพยาปาทวิตก และอวิหิงสาวิตก การอธิบายความของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

เอว มนสิ กโรธาติ อนิจจัง ทุกขมนตดา อสุภนฺติ มนสิ กโรธ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๙๓)

คำว่า เอว มนสิ กโรธ มีความหมายว่า พวกเธอจงพิจารณาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อนิจจัง ทุกขมนตดา อสุภนฺติ มนสิ กโรธ ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า เอว มนสิ กโรธ (จงพิจารณาอย่างนี้) คือ พวกเธอจงพิจารณาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม การอธิบายความของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

นิพฺพุเตติ ราคาทีนิพฺพุติยา นิพฺพุเต. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๙)

คำว่า นิพฺพุเต ความก็คือ ผู้ดับแล้ว เพราะดับกิเลสมีราคะเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ราคาทีนิพฺพุติยา นิพฺพุเต ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า นิพฺพุต (เป็นผู้ดับแล้ว) คือ เป็นผู้ดับแล้วเพราะดับกิเลสได้ การอธิบายความของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

สุเขนฺตํ สฺขิตํ กโรนฺติ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๔๓)

คำว่า สุเขนฺติ มีความหมายว่า ย่อมกระทำให้เป็นสุข

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สฺขิตํ กโรนฺติ ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า

สุขเขนุติ = สุข ชาติ + เณ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ (ย่อมาให้เป็นสุข) คือ ย่อมกระทำให้เป็นสุข การอธิบายความหมายของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถ-สังฆวรรณนา

คำว่า สุข ชาติเป็นภูวาทิคณะ มีรูปว่า สุขติ ชาตินี้เป็นไปในความหมายว่า เป็นสุข ดังที่คัมภีร์สัททนีติ (ชาดุมालา หน้า ๒๕) กล่าวว่า สุข ตก-กิริยายัม (สุข ชาติเป็นไปในกิริยา[ที่เป็นสุข]นั้น) คำที่ลงการิตปัจจัย มีรูปสำเร็จว่า สุขเขติ สุขยติ สุขาเปติ สุขापยติ (ย่อมาให้เป็นสุข)

คำว่า สุขิต (ผู้เกิดความสุขแล้ว) เป็นรูปศัพท์ตัทธิต คำนี้สำเร็จรูปมาจาก สุข ศัพท์ + อิต ปัจจัย ในคัมภีร์สัททนีติ (ชาดุมालา หน้า ๒๗) แสดงรูปวิเคราะห์ ๓ ชนิดดังนี้ คือ

๑. สุขตีติ สุขิโต

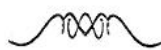
สุข + ต (ผู้เป็นสุขแล้ว) เป็นรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะ

๒. สุขํ สญฺชาตํ เอตสฺสาติ สุขิโต

สุข + อิต (ผู้เกิดความสุขแล้ว) เป็นรูปวิเคราะห์สญฺชาตตัทธิต

๓. สุขเขน อิตฺ ปวตฺโตติ สุขิโต

สุข + อิต (ผู้เป็นไปแล้วด้วยความสุข) เป็นรูปวิเคราะห์ตติยา-ตปฺปริสสมาส

๗. นิตัตถสังวรณนา

นิตัตถสังวรณนา คือ การอธิบาย[ขยาย]ความหมายของรูปศัพท์โดยตรง สังวรณนาชนิดนี้ ก็คือสังวรณนาที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด กล่าวคือ ปทสังวรณนา, อรรถสังวรณนา, ปทัตถสังวรณนา, อภิเชยัตถสังวรณนา และเววจนสังวรณนา ท่านแสดงสังวรณนานี้อีก เพื่อจะแสดงเนยัตถสังวรณนาที่ตรงกันข้ามกับสังวรณนาที่กล่าวมาแล้วเหล่านั้น

ศัพท์ว่า นิต สำเร็จรูปมาจาก นี ธาตุ + ต ปัจจัย โดยปกติ นี ธาตุ เป็นไปในความหมายว่า นำไป แต่ นี ธาตุ ในที่นี้ เป็นไปในความหมายว่า รู้ ทั้งนี้เพราะธาตุมีความหมายมาก, ลง ต ปัจจัยในกัมมสาธนะ อดีตกาล ใน คัมภีร์ปทวิจารณ์ (หน้า ๓๓๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

นียิตถาตินีโต, นีโต อตฺถิ นิตตฺถิ (ความหมายที่รู้ได้[โดยตรง]ชื่อว่า นิตัตถะ) นิตตฺถสฺส สัณฺณนา นิตตฺถสัณฺณนา (การอธิบายความหมายที่รู้โดยตรง ชื่อว่า นิตัตถสังวรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

พหูติ อเนกา. (มังคลัตถปิณี ๑/๑๐)

คำว่า พหู มีความหมายว่า เป็นอันมาก

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อเนกา บ่งถึงคำว่า พหู ในที่นี้ มีความหมายว่า เป็นอันมาก การ อธิบายความหมายที่รู้ได้โดยตรงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิตัตถสังวรณนา

คำว่า อเนกา มีวิเคราะห์ว่า น เอโกติ อเนกา (บุคคลใดมิใช่ผู้เดียว เหตุฉะนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อเนกะ) ในรูปวิเคราะห์นี้ คำว่า เอก ได้แก่ บุคคลผู้เดียว จึงมีศัพท์เป็นเอกพจน์ว่า เอโก ส่วนบทสำเร็จว่า อเนกา ได้แก่

บุคคลจำนวนมาก จึงมีศัพท์เป็นพหูพจน์ว่า อเนกา ในคัมภีร์คัมภีร์คัมภีร์คัมภีร์คัมภีร์
อธิบายคาถาที่ ๓ ได้กล่าวว่า

น เอโกติ อเนกา. อิธ หิ เอกสทโท สงฺขยาวาจโกปิ สมาสตุตา พหุ-
วจนฺโต โหติ. ยทา เอกสทโท สงฺขยาวาจโก, ตทา เอกวจนฺโตเยวาติ อิห
ปน อสมาสฺยเอว เอกสทฺทํ สนฺธาย วุตฺตุนฺติ ทฏฺฐพฺพ.

บุคคลใดมิใช่ผู้เดียว เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อเนกะ จริงอย่างนั้น
เอก ศัพท์ในรูปวิเคราะห์นี้ แม้จะกล่าวจำนวนก็มีพหูพจน์เป็นที่สุดได้ เพราะ
เป็นสมาสบท ถ้อยคำที่กล่าวในคัมภีร์ปทฺฐปสฺสทฺธินี้ว่า ในกาลใด เอก ศัพท์เป็น
ศัพท์กล่าวจำนวน ในกาลนั้นมีเอกพจน์เป็นที่สุด บัณฑิตพึงทราบวาทานกล่าว
หมายเฉพาะ เอก ศัพท์ที่มีใช้สมาสบทเท่านั้น

คำว่า พหู ศัพท์มีความหมายว่า มาก เป็นรูปว่า อเนกา (มิใช่ผู้เดียว)
เพราะพหูพจน์ในภาษาบาลีหมายถึงจำนวนตั้งแต่ ๒ สิ่งขึ้นไป (จำนวนที่ไม่ใช่
หนึ่ง) ส่วนพหูพจน์ในภาษาสันสกฤตหมายถึงจำนวนตั้งแต่ ๓ สิ่งขึ้นไป
(จำนวนที่ไม่ใช่สอง) เนื่องจากพจน์ในภาษาสันสกฤตมี ๓ ชนิด คือ เอกพจน์
คือพจน์ที่กล่าวถึงจำนวนเดียว, ทวิพจน์ คือพจน์ที่กล่าวถึงสองจำนวน และ
พหูพจน์ คือพจน์ที่กล่าวถึงจำนวนมากตั้งแต่สามจำนวนขึ้นไป ดังที่คัมภีร์
สัทตตถเภทจินดา คาถาที่ ๕๑ ได้กล่าวว่า

สงฺขเยกตฺตํ พหุตฺตมฺจ สาสเน สกฺกเต ปน
ทฺวิตฺตมฺจ ปกฺขิปิตฺวาน สงฺขยา วุจฺจติ ตมฺภนา.

พจน์ในคัมภีร์ทางศาสนามี ๒ พจน์ คือ เอกพจน์และ
พหูพจน์ ส่วนในคัมภีร์สันสกฤตผู้รู้พจน์นั้นได้กล่าว
พจน์ไว้[๓]พจน์เพิ่มทวิพจน์

๘. เนยยัตถสังฆวรรณา

เนยยัตถสังฆวรรณา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยอ้อม มีการเพิ่มข้อความเพื่อให้ได้ความบริบูรณ์ สังฆวรรณานชนิดนี้เป็นสังฆวรรณาที่ตรงกันข้ามกับนิตัตถสังฆวรรณา มีปรากฏใช้เฉพาะบางที่

คำว่า เนยยุย สำเร็จรูปมาจาก นี ธาตุ + ญยุ ปัจจัย, นี ธาตุเป็นไปในความหมายว่า รู้, ลง ญยุ ปัจจัยในกัมมสาธนะ ในคัมภีร์ปทวิจยาคณฐี (หน้า ๓๓๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

เนตพุโพติ เนยโย, เนยโย อตฺโต เนยยุตฺโต (ความหมายที่พึงรู้ [โดยอ้อม] ชื่อว่า เนยยัตถะ) เนยยุตฺตสฺส สัณฺณหา เนยยุตฺตสัณฺณหา (การอธิบายความหมายที่รู้ได้โดยอ้อม ชื่อว่า เนยยัตถสังฆวรรณา)

ในคัมภีร์สัททสาธิตชาลินี คาถา ๙๑ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำว่า

เนยยุตฺโต จ นิตฺตฺโต จ	สทฺโท ทฺวิธา ปกาสิโต
สทฺทหนฺตเรน ฌาเปโต	เนยยุตฺโตติ ปวฺจจติ
สยเมว คมิตฺตฺโต	นิตฺตฺโตติ ตถา มโต.

ท่านแสดงศัพท์ไว้ ๒ อย่าง คือ เนยยัตถะ และ นิตัตถะ ศัพท์ที่ท่านแสดงให้รู้ด้วยศัพท์อื่น เรียกว่า เนยยัตถะ ศัพท์ที่มีความหมายอันบุคคลรู้เองได้ทีเดียว เรียกว่า นิตัตถะ

คัมภีร์ปทวิจยาคณฐี (หน้า ๓๓๙-๔๐) ให้ข้อสังเกตว่า นิต ศัพท์ใน นิตตฺต ประกอบด้วย ต ปัจจัยที่แสดงอดีตกาล นิตัตถสังฆวรรณา จึงเป็นสังฆวรรณาที่รู้ได้โดยตรงจากบทในประโยค

ส่วน เนยฺย ศัพทฺโน เนยฺยตุถ ประกอบด้วย ญฺย ปัจจัยซึ่งเป็นกิจ-
ปัจจัยที่มีความหมายว่า สักกะ (สามารถ) กิจปัจจัยที่มีความหมายว่า อรหะ
(สมควร), สักกะ (สามารถ), ภัพพะ (เหมาะสม) เป็นปัจจัยที่แสดง อนาคตกาล
เนยฺยัตถสังฆวรรณนา จึงเป็นสังฆวรรณนาที่ไม่มีความหมายโดยตรงในประโยค
แต่จะเข้าใจได้โดยอ้อมหรืออิงอาศัยคำอธิบายเท่านั้น ตัวอย่างของเนยฺยัตถ-
สังฆวรรณนาที่ปรากฏในอรรถกถามีดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๑

สพฺเพ ตสนฺตํ วุตฺเตปิ หตฺถาชาเนยฺโย อสฺสาชาเนยฺโย อสฺมา-
ชาเนยฺโย ขีณาสวํ อิมํ จตฺตารํ จเปตฺวา อวเสสา ตสนฺตํ เวทิตพฺพา.

(อรรถกถาธรรมบท ๕/๔๕)

แม้พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า สัตว์ทั้งหมดย่อมสะดุ้ง ก็พึงทราบว่ สัตว์ที่
เหลือนอกเว้นบุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ คือ ช้างอาชาไนย, ม้าอาชาไนย, วัว
อาชาไนย และพระขีณาสพ ย่อมสะดุ้ง

คำอธิบายนี้ แสดงว่า พระดำรัสว่า สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺทสฺส (สัตว์ทั้ง
หมดย่อมสะดุ้งต่ออาชญา) เป็นพระดำรัสที่ได้ครอบคลุมสัตว์ทุกประเภท
ทั้งนี้เพราะพระดำรัสนี้หมายถึงเหล่าสัตว์ยกเว้นบุคคล ๔ จำพวกมีช้าง
อาชาไนยเป็นต้นผู้ไม่สะดุ้งกลัวต่ออาชญา การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้
ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เนยฺยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

สพฺเพสํ ชีวิตํ ปิยนฺติ ขีณาสวํ จเปตฺวา เสสสตฺตานํ ชีวิตํ ปิยตรํ.

(อรรถกถาธรรมบท ๕/๔๖)

บาทคาถาว่า สพฺเพสํ ชีวิตํ ปิยํ (ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด)

มีความหมายว่า ชีวิตเป็นที่รักของเหล่าสัตว์ที่หลีกยกเว้นพระชีณาสพ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ชีณาสว...**ปิยตรํ บ่งถึงบาทคาถาว่า **สพฺเพสํ ชีวิตํ ปิยํ** (ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด) เป็นพระดำรัสที่มีได้ครอบคลุมสัตว์ทุกประเภท พระดำรัสนี้หมายถึงเหล่าสัตว์ทั้งหมดยกเว้นพระชีณาสพ เพราะพระชีณาสพ เป็นผู้วางเฉยในชีวิตของตน การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เนยยัตถสังวรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

สพฺเพ ธมฺมาติ ปญฺจกฺขนฺธา เอว อธิปฺเปตา. (ธรรมบท ๗/๖๒)

ชั้นห้านั้นเทียว อันพระพุทเจ้าประสงค์ว่าเป็นสภาวะธรรมทั้งหมด

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปญฺจกฺขนฺธา เอว อธิปฺเปตา** บ่งถึงพระดำรัสว่า **สพฺเพ ธมฺมา** (สภาวะธรรมทั้งหมด) ในที่นี้ หมายถึงเฉพาะชั้นห้า มิได้หมายถึงพระนิพพานที่พ้นจากความเป็นชั้น ทั้งนี้เพราะเป็นฐานะที่แสดงอารมณ์กรรมฐาน การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เนยยัตถสังวรณนา

สพฺพ ศัพท์ ๒ ประเภท

คัมภีร์ปทูปสัทธิ อธิบายสูตร ๑๙๙ กล่าวว่า **สพฺพสทฺโท นีรวเสสตุโถ** (สพฺพ ศัพท์มีความหมายว่า ไม่มีส่วนเหลือ) อันที่จริง สพฺพ ศัพท์มีวิธีใช้ในพระบาลีและอรรถกถา ๒ ชนิด คือ

๑. **สาวเสสศัพท์** คือ สพฺพ เป็นศัพท์ที่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อความที่ท่านไม่กล่าวครอบคลุมทั้งหมด

๒. **อนวเสสศัพท์** คือ สพฺพ เป็นศัพท์ที่ไม่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อความที่ท่านกล่าวครอบคลุมทั้งหมด

โดยทั่วไป สพุพ ศัพท์เป็นอนวเสสศัพท์ที่ครอบคลุมความหมายทั้งหมด ตามที่คัมภีร์ไวยากรณ์แสดงไว้ แต่ในบางที่ก็เป็นสาวเสสศัพท์ที่ไม่ครอบคลุมความหมายทั้งหมดได้ ดังเช่น สพุพ ศัพท์ในตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว เบื้องต้นว่า สพุเพ ตสนฺติ ทณฺทสฺส (สัตว์ทั้งหมดย่อมสะดุ้งต่ออาชญา), สพุเพสํ ชีวิตํ ปิยํ (ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด), สพุเพ ธมฺมา อนตฺตา (สภาวะธรรมทั้งหมดเป็นอนัตตา)

ในคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น บางที่ก็มีปณิกสังวรรณนาร่วมกับปท-สังวรรณนาหรืออรรถสังวรรณนาอีกด้วย เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ราครตฺตาติ กามราเคน ภวราเคน ทิฏฺฐราเคน รตฺตา.

(สุมังคลวิลาสินี ๒/๖๒)

คำว่า ราครตฺตา คือผู้กำหนดด้วยกามราคะ, ภวราคะ และทิฏฐิราคะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กามราเคน ภวราเคน ทิฏฐิราเคน รตฺตา บ่งถึง คำว่า ราครตฺตา มีรูปวิเคราะห์เป็นตติยาพหูพจน์วิเศษนามว่า ราเคน รตฺตา ราครตฺตา (ผู้กำหนดแล้วด้วยราคะ เรียกว่า ราครัตตะ) และราคะในที่นี้ คือ กามราคะ, ภวราคะ และทิฏฐิราคะ การอธิบายความหมายของสมาสบท เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรรณนา การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเชยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อภิกฺกมถาติ อภิมฺชา กมถ อาคจฺจนฺธาติ อตฺโต.

(สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๙๔)

คำว่า อภิกฺกมถ มีความหมายว่า จงก้าวไปเฉพาะหน้า คือ มา

คำว่า อภิมุขะ ป่งถึงคำว่า อภิ ในคำว่า อภิกุกมถ มีความหมายว่า อภิมุขะ (เฉพาหน้า) คำว่า อาคจณถ ขยายความให้ชัดเจนว่า การก้าวไป เฉพาหน้าที่เป็นความหมายของ อภิกุกมถ คือ มา การอธิบายความหมาย ของอุปสัคบท เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรณนา การขยายความหมายของ ศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

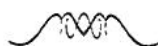
ตัวอย่างที่ ๓

อวิตกุก อวิจารณ์ติ ภาวนาย ปหีนตฺตา เอตสฺมี เอตสฺส วา วิตกโก
นตฺถิติ อวิตกุก. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๔๕)

คำว่า อวิตกุก อวิจารณ์ บัณฑิตพึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า วิตกแห่งฌาน นั้นไม่มี หรือวิตกไม่มีในฌานนั้น เพราะถูกกำจัดด้วยภาวนา เพราะเหตุ นั้น ฌานนั้น ชื่อว่า อวิตกกะ

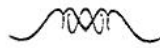
คำว่า เอตสฺมีเอตสฺส วา วิตกโก นตฺถิติ อวิตกุก ป่งถึงคำว่า อวิตกุก มีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีพหุพหิสมาสว่า นตฺถิ วิตกโก เอตสฺสาติ อวิตกุก (วิตกแห่งฌานนั้นไม่มี เหตุ นั้น ฌานนั้น เรียกว่า อวิตกกะ) หรือมีรูปวิเคราะห์ เป็นสัตตมีพหุพหิสมาสว่า นตฺถิ วิตกโก เอตสฺมินติ อวิตกุก (วิตกในฌาน นั้นไม่มี เหตุ นั้น ฌานนั้น เรียกว่า อวิตกกะ) คำว่า ภาวนาย ปหีนตฺตา ขยาย ความให้ชัดเจนว่า การไม่มีวิตกดังกล่าว เกิดจากการกำจัดวิตกด้วยภาวนา การอธิบายความหมายของสมาสบท เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรณนา การ ขยายความของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

ปกิณกสังวรณนา จบ

สังวรณนหานัย

สังวรณนหานัย ๓

สังวรณนหานัย คือ วิธีอธิบายบทตั้ง แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑) อุลลึงคนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยมี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง ๒) วุตตินัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง วิธีนี้เหมือนนวุตติหรือคำอธิบายสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีสูตรทำตัวรูป ๓) สัมพันธนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง วิธีนี้มีคำว่า สมพฺนโธ ในที่สุดของประโยค

๑. อุลลึงคนัย

อุลลึงคนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยมี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เพื่อให้รู้ความเป็นบทตั้งได้ชัดเจน เพราะบทตั้งที่มี อิติ ศัพท์ ย่อมจะปรากฏชัดกว่าบทตั้งที่ไม่มี อิติ ศัพท์ วิธีนี้เป็นวิธีที่นิยมใช้ในการอธิบายบทตั้ง มีปรากฏใช้มากในอรรถกถาและฎีกาแต่มีใช้น้อยในพระบาลี

ตัวอย่างจากพระบาลีและการอธิบายความของบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

สมุทาจเรยฺยาติ อาโรเจยฺย อิตฺถิยา วา ปุริสสฺส วา คหฺนฺจสฺส วา
ปพฺพชิตสฺส วา. (วิ. มหา. ๑/๑๙๘/๑๒๘)

คำว่า สมุทาจเรยฺย มีความหมายว่า ฟังบอกแก่หญิง, ชาย, คฤหัสถ์
หรือบรรพชิต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อาโรเจยฺย บ่งถึงในคำว่า สมุทาจเรยฺย จรฺ ธาตุ
ที่มี ส + อุ + อา เป็นบทหน้า มีความหมายว่า บอก ส่วนคำว่า อิตฺถิยา วา

ปฺริสสฺส วา คหฺภูจฺสสฺส วา ปพฺพชิตฺสสฺส วา ขยายความให้ชัดเจนว่า การบอก
ดังกล่าวนี้ คือบอกแก่หญิง, ชาย, คฤหัสถ์ หรือบรรพชิตก็ได้ การอธิบายความ
หมายของธาตุอาขยาตบท เรียกว่า อาขยาตธาตุสังฆวรรณนา การขยายความ
ของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อสฺวาโสติ สฺวาโส นาม เอกกมฺมํ เอกุทฺเทโส สมสฺสิกฺขตา, เอโส สฺวาโส
นาม. โส เตน สทฺธิ นตฺถิ, เตน วุจฺจติ “อสฺวาโส”ติ. (วิ. มหา. ๑/๕๕/๓๗)

คำว่า อสฺวาโส มีความหมายว่า ชื่อว่า สังวาส คือ กรรมอย่างเดียวกัน
อุเทศอย่างเดียวกัน ความมีสิกขาเสมอกัน นี้ชื่อว่า สังวาส สังวาสนั้นไม่มีกับ
ภิกษุ นั้น ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า อสฺวาโส (ผู้หาสังวาสมิได้)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สฺวาโส นาม เอกกมฺมํ เอกุทฺเทโส สมสฺสิกฺขตา
บ่งถึงคำว่า สังวาส หมายถึงกรรมอย่างเดียวกัน, อุเทศอย่างเดียวกัน และความ
มีสิกขาเสมอกัน คำว่า โส เตน สทฺธิ นตฺถิ แสดงรูปวิเคราะห์เป็นนินิบาต-
บุพพบทพหุพพีหิสมาสว่า นตฺถิ สฺวาโส เตนาติ อสฺวาโส (การอยู่ร่วมกับภิกษุ
นั้นไม่มี เหตุ นั้น ภิกษุ นั้น เรียกว่า อสังวาสะ)

การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเชยัตถ-
สังฆวรรณนา การแสดงรูปวิเคราะห์สมาส เรียกว่า สมาสปัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อตฺตฺตฺปนายิกนฺติ เต วา กุสฺเล ธมฺเม อตฺตนิ อฺปนฺเต, อตฺตํ วา เตสุ
กุสฺเลสุ ธมฺเมสุ อฺปนฺเต. (วิ. มหา. ๑/๑๙๘/๑๒๗)

คำว่า อตฺตฺตฺปนายิกิ มีความหมายว่า ย่อมนำกุศลธรรมเหล่านั้น เข้าใน
ตน หรือนำตนเข้าในกุศลธรรมเหล่านั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เต วา กุสเล ธมฺเม อตฺตนิ อุปเพติ บ่งถึงคำว่า
 อตฺตูปนายิก มีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะและสัตตมีตปปริสสมาสว่า
 อุปเพตติ อุปนายิก (บุคคลใดยอมอ่อนเข้า เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า
 อุปนายิกะ) อตฺตนิอุปนายิก อตฺตูปนายิก (บุคคลผู้น้อมเข้าในตน เรียกว่า
 อตฺตูปนายิกะ) ส่วนคำว่า อตฺตทานํ เตสุ กุสเลสุ ธมฺเมสุ อุปเพติ บ่งถึงทุตติย-
 นัย คำว่า อตฺตูปนายิก มีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะและทุตติยาตปปริสสมาส
 ว่า อุปเพตติ อุปนายิก (บุคคลใดยอมอ่อนเข้า เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า
 อุปนายิกะ), อตฺตทานํอุปนายิก อตฺตูปนายิก (บุคคลผู้น้อมเข้าสู่ตน เรียกว่า
 อตฺตูปนายิกะ) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

กาโยติ เทว กายา นามกาโย จ รูปกาโย จ.

(ขุ. ปฏี. ๓๑/๑๖๙/๑๙๕)

คำว่า กาโย ได้แก่กายมี ๒ อย่าง คือ นามกาย และรูปกาย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เทว กายา นามกาโย จ รูปกาโย จ บ่งถึงคำว่า
 กาโย หมายถึงนามกายและรูปกาย การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง
 เรียกว่า อภิเชยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

ภาวนาติ จตฺสฺโส ภาวนา. (ขุ. ปฏี. ๓๑/๑๖๓/๑๗๖)

คำว่า ภาวนา มีความหมายว่า ภาวนา ๔ ประเภท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จตฺสฺโส ภาวนา บ่งถึงคำว่า ภาวนา ในที่นี้หมายถึง
 ถึงภาวนา ๔ ประเภท การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้
 เรียกว่า อภิเชยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๖

ถินมิทุธาภิภูเตนาติ ถินํ นาม ยา จิตตสฺส อกฺลลตา อกฺมฺมนียตา.
มิทุธํ นาม ยํ จิตตสฺส ลินฺตตํ. (เนตฺติ. ๕๒/๘๕)

คำว่า ถินมิทุธาภิภูเตน มีความหมายว่า ความไม่เหมาะสมแห่งจิต, ความไม่ควรแก่การงานของจิต ชื่อว่า ถินะ ความหลุดแห่งจิต ชื่อว่า มิทุธะ

คำว่า ยาจิตตสฺส อกฺลลตา อกฺมฺมนียตา บ่งถึงคำว่า ถิน หมายถึง ความไม่เหมาะสมแห่งจิต, ความไม่ควรแก่การงานของจิต ส่วนคำว่า มิทุธํ นาม ยํ จิตตสฺส ลินฺตตํ บ่งถึงคำว่า มิทุธ หมายถึงความหลุดแห่งจิต การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเชยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๗

ปจฺจนา ปุเร วาปี อเปกฺขมานาติ ปจฺจนา วุจฺจติ อนาคตํ. ปุเร วุจฺจติ
อดีตํ. (ขุ. มหา. ๒๙/๘/๒๖)

ในคำว่า ปจฺจนา ปุเร วาปี อเปกฺขมานา (หวังอนาคตหรือหวังอดีต) อนาคต เรียกว่า ปจฺจนา (ภายหลัง), อดีต เรียกว่า ปุเร (ก่อน)

คำว่า ปจฺจนา วุจฺจติ อนาคตํ บ่งถึงคำว่า ปจฺจนา หมายถึง อนาคต คำว่า ปุเร วุจฺจติ อดีตํ บ่งถึงคำว่า ปุเร หมายถึง อดีต การอธิบายความของ ศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเชยัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๘

สติมาติ ตตฺถ กตฺมา สติ. ยา สติ อนุสฺสติ ฯเปฯ สมฺมาสติ. อิมาย
สติยา อุเปโต โหติ สมฺเปโต สมฺปาคโต อุปฺปนโน สมฺปนโน สมฺนฺนาโคโต. เตน
วุจฺจติ “สติมา”ติ. (อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๑/๒๓๑)

บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) นั้น มีคำอธิบายว่า สติเป็นใจน การระลึก

การตามระลึก ฯลฯ การระลึกชอบ [ภิกษุ]เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยสตินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า สติมา

คำว่า ยาสติ อนุสฺสติ ฯลฯ สมุมาสติ บ่งถึงคำว่า สติ ในสติปัฏฐาน เป็นคำไวพจน์ของ อนุสฺสติ ฯลฯ สมุมาสติ คำว่า อิมาย สติยา อุเปโต โหติ สมุเปโต สมุปากโต อุปฺปนฺโน สมฺปนฺโน สมฺนฺนาคโต บ่งถึงคำว่า สติมา มีรูปวิเคราะห์เป็นอัสสัถิตัตถิตว่า สติ อสฺส อตฺถิติ สติมา (สติแห่งบุคคล นั้นมีอยู่ เหตุนี้ บุคคลนั้น เรียกว่า สติมา) ในตัวอย่างนี้การอธิบายคำไวพจน์ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณนา ส่วนการแสดงรูปวิเคราะห์ตัตถิต เรียกว่า ตัตถิต- ปัตถิตสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๙

วิหฺรตีติ อิริยติ วตฺตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ จรติ วิหฺรติ, เตน วุจฺจติ “วิหฺรตี”ติ. (อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๘/๒๓๑)

คำว่า วิหฺรติ มีคำอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษา อยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียบไปอยู่ พักอยู่ ดังนั้น จึงเรียกว่า วิหฺรติ

คำว่า อิริยติ วตฺตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ จรติ วิหฺรติ บ่งถึงคำว่า วิหฺรติ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า อิริยติ วตฺตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ จรติ การอธิบายคำไวพจน์ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๑๐

สมฺปชาโนติ ตตฺถ กตมํ สมฺปชณฺณํ. ยา ปณฺณา ปชานนา ฯลฯ อโมโห ฐมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ อิทํ วุจฺจติ สมฺปชณฺณํ. อิมินา สมฺปชณฺเณน อุเปโต โหติ ฯลฯ สมฺนฺนาคโต. เตน วุจฺจติ “สมฺปชาโน”ติ. (อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๐/๒๓๑)

บทว่า สมฺปชาโน (มีสัมปชัญญะ) นั้น มีคำอธิบายว่า สัมปชัญญะ เป็นไฉน ปัญญา การรู้ทั่ว ฯลฯ การไม่หลง การรู้แจ้งธรรม ความเห็นชอบ นี้ เรียกว่า สัมปชัญญะ [ภิกษุ] เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยสัมปชัญญะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า สัมปชานะ

คำว่า ปญญา ปชานนา...อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ บ่งถึงคำว่า สมฺปชฌณ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ปญญา ปชานนา...อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ คำว่า อิมินา สมฺปชฌณเณน อุเปโต โหติ...สมนฺหาโคโต บ่งคำว่า สมฺปชาโน คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาดังกล่าว การอธิบายคำไวพจน์ เรียกว่า เววจนสังวรณนา ส่วนการอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังวรณนา

คำว่า อุลลึงฺค สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ลิงฺ ชาติ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย อุ อุปสัคมีความหมายว่า เบื้องบน, ลิงฺ ชาติเป็นไปในความหมายว่า รู้, ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ

ในคัมภีร์ปทวิจยาคณฐิ (หน้า ๓๒๙) แสดง รูปวิเคราะห์ว่า อุทฺธํ ลิงฺเคติ โพรเตติติ อุลลึงฺโค, อุลลึงฺโค จ โส นโย จาติ อุลลึงฺคนโย (นัยที่ยังบุคคล ให้ความเป็นบทตั้งของบทขยายเบื้องบน ชื่อว่า อุลลึงคนัย) คำว่า "บทขยาย เบื้องบน" คือบทขยายที่ท่านจะกล่าวถัดไปจากบทตั้ง ถ้อยคำประเภทนี้ เรียกว่า รุกขารูพหนัย (นัยที่เหมือนการขึ้นต้นไม้) คือส่วนที่ยังขึ้นไม่ถึง เรียกว่า เบื้องบน ส่วนที่ขึ้นผ่านมาแล้ว เรียกว่า ข้างล่าง เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปริยาเยนาติ การณน. (มังคลัตถที่ปนี ๑/๕๑)

คำว่า ปริยาเยน มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า การเณร บ่งถึงคำว่า ปริยาย ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะคำว่า ปริยาย มีความหมาย ๖ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ, คำไวพจน์, ประเภท และโอกาส (อภิธานปิปปิกา คาถา ๘๓๗) การอธิบายบทตั้งโดยมี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า อุลลึงคณัย

สังฆวรรณานัยที่กล่าวมาข้างต้น คือ ปทสังฆวรรณนา, อรรถสังฆวรรณนา, ปทัตถสังฆวรรณนา หรือปกิณกสังฆวรรณนา ที่ประกอบ อิติ ศัพท์ไว้ที่บทตั้งเป็นอุลลึงคณัยทั้งหมด ในคัมภีร์สังฆทศารัตถชาลินี คาถาที่ ๒๐-๑ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถา เพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

อุทฺธํ ลิงฺเคตติยฺลฺลึงค์ อิตินา สหิตํ มตํ

อุทฺทลฺลึงค์นตฺยฺลฺลึงค์- มิตติ อาจริยาปเร.

วิธีใดยังบุคคลให้ความรู้ความเป็นบทตั้งของบทขยายที่เป็นเบื้องต้น เหตุนั้น วิธีนั้น เรียกว่า อุลลึงคะ [อุลลึงคณัยนั้น] ท่านทราบว่าเป็นวิธีที่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าวิธีที่เป็นเครื่องสังเกตอันท่านแสดงโดยย่อ เรียกว่า อุลลึงคณัย

ตามมตินี้ คำว่า อุลลึงค์ มีรูปวิเคราะห์ ๒ เป็นนัย คือ อุทฺธํ ลิงฺเคตติ อุลลึงค์ (นัยที่ยังบุคคลให้ความรู้ความเป็นบทตั้งของบท ขยายที่เป็นเบื้องต้น ชื่อว่า อุลลึงคะ) [หรือ] อุทฺทลฺลึงค์ อุลลึงค์ (นัยเป็นเครื่องสังเกตอันท่านแสดงโดยย่อ ชื่อว่าอุลลึงคะ)

๒. วุตตินัย

วุตตินัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง วิธีนี้เหมือน วุตติ หรือคำอธิบายสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีสูตรทำตัวรูป เช่น คัมภีร์

กัจจายนะ, คัมภีร์ปทรูปสิทธิ, คัมภีร์นยาสะ เป็นต้น โดยทั่วไปบทตั้งมักมี อิติ ศัพท์เป็นเครื่องสังเกตตามอุลลึงคนัย แต่ก็มีบทตั้งในบางที่ไม่มี อิติ ศัพท์เป็นเครื่องสังเกต วิธีนี้เหมือนคำอธิบายสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีที่ท่านไม่นิยมใช้ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง

คำว่า วุตติ สำเร็จรูปมาจาก ว จ ฐาตุ + ติ ปัจจัย ว จ ฐาตุเป็นไปในความหมายว่า กล่าว, ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ คัมภีร์ครุพปักขันทนะ (อธิบายสูตร ๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สุตตสฺส อตฺถํ วจติ วิวรตฺติ วุตติ (คำที่แสดงความหมาย[ของสูตร] ชื่อว่า วุตติ) วุตติ วียาติ วุตติ, วุตติ จ สา นโย จาติ วุตตินโย (วิธีที่เหมือน คำอธิบายสูตร ชื่อว่า วุตตินัย)

ในคัมภีร์สังกัถสาธิตชาลีนี้ คาถาที่ ๒๒ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ลกุขเณ สติ วุตติว วุตตินโยว คมฺยเต.

บัณฑิตย่อมทราบวุตตินัยว่าเป็นนัยที่เหมือน
วุตติในฐานะที่มีสูตรอยู่

ตัวอย่างวุตตินัย มีดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๑

อถสฺส ภควา เอตทโวจ เอตํ อโวจ. (สมังคลวิลาสินี ๑/๑๕๖)

ในกาลนั้นพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้แก่เขา

คำว่า เอตํ อโวจ บ่งถึงคำว่า เอตทโวจ ดัตถบทเป็น เอตํ และ อโวจ การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

สุเมธ สุนฺทรปณฺณ. (สารัตถทีปนี ๓/๑๙๐)

ข้าแต่พระองค์ผู้มีปัญญาดี

คำว่า **สุนทรปณฺณ** บ่งถึงคำว่า **สุเมธ** ในที่นี้ มีความหมายว่า ผู้มีปัญญาดี การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

คำว่า **สุนทร** อธิบายความหมายของ **สุ** อุปสัค, คำว่า **ปณฺณ** อธิบายความหมายของ **เมธา** ศัพท์, คำว่า **สุนทรปณฺณ** แสดงรูปวิเคราะห์พหูพหิสมาสว่า **สุนฺทรา เมธา อสุสาติ สุเมโธ** (ปัญญาดีแห่งบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุฉะนั้นบุคคลนั้น เรียกว่า **สุเมธะ**)

การอธิบายความหมายของอุปสัคบท เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังฆวรรณนา, การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิชานัตถสังฆวรรณนา

สังฆวรรณนาที่กล่าวมาข้างต้น คือ ปทสังฆวรรณนา, อรรถสังฆวรรณนา, ปทัตถสังฆวรรณนา หรือปกิณกสังฆวรรณนา ที่ไม่ประกอบ อิติ ศัพท์ไว้ที่บทตั้งเป็นวุตตินัยทั้งหมด

หมายเหตุ:- ในบางที่ วุตตินัยแสดงคำแปล บางที่ก็แสดงคำอธิบาย ถ้าประสงค์แสดงคำแปล พม่าไม่แปลทุกคำอย่างของไทย แต่แปลเพียงคำเดียว เพราะถือว่าอีกคำหนึ่งมีความหมายเหมือนกัน เช่น

สุเมธ สุนทรปณฺณ พม่าแปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีปัญญาดี ส่วนไทยแปลว่า ข้าแต่พระองค์ ผู้มีเมธาดี คือ ผู้มีปัญญาดี หรือในปทรูปสิทธิฎีกา คันถารัมภวรรณนา คำว่า **สนฺโต วา ปสตุโธ...ธมฺโม สทฺธมฺโม** พม่าแปลว่า อีกนัยหนึ่ง ธรรมอันประเสริฐ...ชื่อว่า พระสัทธรรม ส่วนไทยแปลว่า ธรรม อันดี คือ อันประเสริฐ ชื่อว่า พระสัทธรรม

ตัวอย่างที่ ๓

ธมฺมมยํ ปญฺญามยํ ปาสาทมารุญฺห... (สารัตถทีปนี ๓/๑๙๐)

เสด็จขึ้นแล้วสู่ปราสาทที่สำเร็จด้วยปัญญา...

คำว่า ปญฺญามยํ บ่งถึงคำว่า ธมฺม ในที่นี้ มีความหมายว่า ปัญญา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา คำว่า ธมฺม เป็นศัพท์ที่มีความหมายมาก พระภิกษุจารย์ จึงอธิบายว่า ปญฺญามยํ เพื่อบ่งถึงคำว่า ธมฺม ในที่นี้ มีความหมายว่า ปัญญา

ปญฺญาปริยาโย วา อิธ ธมฺมสทฺโท. (สารัตถทีปนี ๓/๑๙๐)

อีกนัยหนึ่ง ธมฺม ศัพท์ในที่นี้ เป็นคำไวพจน์ของปัญญา

ตัวอย่างที่ ๔

สรนฺติ คจฺจนฺติ ปวตฺตนฺตํ สรา. (คัมภีร์นยาสะ อธิบายสูตร ๓)

อักษรเหล่านี้ ย่อมเป็นไป[เอง] เหตุนั้น อักษรเหล่านั้น ชื่อว่า สระ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า คจฺจนฺติ บ่งถึง สรุ ชาติในคำว่า สรา มีความหมายว่า คติ ที่เป็นความหมายของ คม ชาติ เพราะ สรุ ชาติมีความหมาย ๒ อย่าง คือ คติ และคิด คำว่า ปวตฺตนฺติ บ่งถึง คม ชาติในคำว่า คจฺจนฺติ มีความหมายว่า เป็นไป เพราะ คม ชาติมีความหมาย ๔ อย่าง คือ ไป, รู้, เป็นไป, ถึง (สัททนีติธาตุมาลา ๑) การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตตินัย การอธิบายความหมายของธาตุ เรียกว่า อาขยาตธาตุวัตถสังฆวรรณนา

หมายเหตุ:- คำอธิบายที่มีหลาย ๆ คำ พจนานุกรมแปลควบทั้งสามคำ เช่น สรนฺติ คจฺจนฺติ ปวตฺตนฺติ แปลว่า ย่อมเป็นไป

ตัวอย่างที่ ๕

อาทกฺขมานาติ อิจฺจมานา ปญฺญายมานา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๑)

คำว่า อากงขมานา มีความหมายว่า ประารถนาอยู่

คำว่า อิจจมานา ป่งถึง อา บทหน้า กงขุ ชาติ มีความหมายว่า ประารถนา เพราะ กงขุ ชาติมีความหมาย ๒ อย่าง คือ ประารถนา, สงสัย
คำว่า ปฏุจยมานา ป่งถึงคำว่า อิสฺ ชาติ ในคำว่า อิจจมานา มีความหมายว่า ประารถนา เพราะ อิสฺ ชาติมีความหมาย ๒ อย่าง คือ ประารถนา, ใคร่ การอธิบายความหมายของกิตกัจฉัย เรียกว่า กิตกชาติวัตถุสังฆวรรณนา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อากงขมานาติ อิจจมานา เรียกว่า อุลลึงคณัย
คำว่า ปฏุจยมานา เรียกว่า วุตติณัย ลักษณะดังกล่าวเป็นที่นิยมใช้ในคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อภิวนุทีย อภิวนุทิตวา (ปทรูปสัทธิฎีกา คั่นถารัมภวรรณนา)

อภิวาทแล้ว

ตัวอย่างที่ ๒

กริสฺสํ กริสฺสามิ. (ปทรูปสัทธิฎีกา คั่นถารัมภวรรณนา)

จักกระทำ

ตัวอย่างที่ ๓

วิราชเต ทิปฺปติ. (สุโพธาลังการฎีกาเก่า อธิบายคาถา ๒๒)

ย่อมรุ่งโรจน์

โบราณจารย์พม่าถือว่า ศัพท์หลังเป็นคำแปลของศัพท์หน้า แต่ไทยถือว่าศัพท์หลังเป็นคำอธิบายที่ต้องแปลต่อจากศัพท์หน้า แท้ที่จริง ในฐานะที่อธิบายรูปศัพท์ตามแนวปทสังฆวรรณนา หรืออธิบายความหมายตามแนวอรรถสังฆวรรณนา ศัพท์หลังเป็นคำแปลของศัพท์หน้าโดยแท้ในคัมภีร์มูลฎีกา

(ฉบับมูลนิธิภูมิพล ๑/๔๓) กล่าวว่า **ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ ปุริมํสุส ปุริมํสุส**
อตฺตวจนํ (คำหลังๆ แสดงความหมายของคำหน้าๆ) ส่วนในกรณีทีอธิบาย
ความหมายตามภาวัตถสังฆวรรณนา จะต้องแปลที่ละศัพท์ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อสฺสึสึติ สฺฐนิ อุปฺลภิ โสตทวารสมฺปตฺตวจนนิคฺโขเมสํสาณฺสาเรณ อญฺเณสึ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๑)

คำว่า **อสฺสึสึ** มีความหมายว่า สดับแล้ว คือ ได้แล้ว กล่าวคือ รู้แล้ว
โดยคล้อยตามเสียงพูดที่เข้าถึงโสตทวาร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สฺฐนิ** ป่งถึงคำว่า **อสฺสึสึ** สำเร็จรูปมาจาก **สุ ชาติ**
+ **อี วิภัตติ** การอธิบายธาตุในอาขยาตบท เรียกว่า อาขยาตธาตุสังฆวรรณนา,
คำว่า **อุปฺลภิ** ขยายความว่า การสดับ คือการได้[รับเสียง] คำว่า **โสตทวาร-**
สมฺปตฺตวจนนิคฺโขเมสํสาณฺสาเรณ อญฺเณสึ ขยายความว่า การได้[รับเสียง] คือ
การรู้โดยคล้อยตามเสียงพูดที่เข้าถึงโสตทวาร การขยายความของศัพท์ให้
ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณนา คำว่า **อสฺสึสึติ สฺฐนิ** เรียกว่า อุลลึงคนัย
คำว่า **อุปฺลภิ...อญฺเณสึ** เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

อเวกฺขสฺสุ อุปฺচারย อุปฺปริกฺข. (สารัตถทีปนี ๓/๑๙๐)

โปรตฺตฺตุ คือ โปรตโคร์ครวญ กล่าวคือ โปรตพิจารณา

คำว่า **อุปฺচারย** ขยายความว่า การดู คือการโคร์ครวญด้วยจิต มิใช่ดู
ด้วยตา คำว่า **อุปฺปริกฺข** ขยายความว่า การโคร์ครวญ คือการพิจารณาเหตุผล
ที่เหมาะสม การขยายความของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณนา
การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตตินัย

วุดตินัยกับ นาม ศัพท์

หนึ่งในประโยคภาษาบาลีบางประโยคมี นาม ศัพท์ร่วมกับบทตั้งแทน
อิตติ ศัพท์ วิธีนี้จัดว่าเป็นวุดตินัยเช่นกัน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

วินโย นาม อนาการิยาการิยวเสน ทูวิโธ. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๖๙)

ชื่อว่าวินัย มี ๒ ประเภท คือ อนาการิยวินัย และอาการิยวินัย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อนาการิยาการิยวเสน ทูวิโธ บ่งถึงวินัยมี ๒
ประเภท คือ อนาการิยวินัย และอาการิยวินัย การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่ง
แสดงถึง เรียกว่า อภิเชยัตถสังวรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิตติ ศัพท์
ประกอบรวมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า วุดตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

ผลกปิจํ นาม ผลกมยํ ปิจํ (สมันตปาสาทิกา ๒/๓๐๑)

ตั้งที่สำเร็จด้วยแผ่นกระดาน ชื่อว่า ผลกปิฐะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ผลกมยํ ปิจํ บ่งถึงคำว่า ผลกปิฐ หมายถึง ตั้งที่
สำเร็จด้วยแผ่นกระดาน การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า
อภิเชยัตถสังวรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิตติ ศัพท์ประกอบรวมใน
ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า วุดตินัย

วุดตินัยกับ เหตุ ศัพท์

ในประโยคภาษาบาลี บางที่ท่านใช้เหตุบทเป็นเครื่องอธิบายบทตั้งที่
ไม่มี อิตติ ศัพท์ ทั้งนี้เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์บทตั้ง เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปชาตตดา ปชา. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๘)

ชื่อว่า ปชา เพราะเป็นผู้เกิดแล้ว[ด้วยกรรมและกิเลส]

คำว่า ปชาตตดา บ่งถึงคำว่า ปชา = ป บทหน้า + ชน ธาตุ + กุวิ
ปัจจัย (สัตว์ผู้เกิด) มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมกิเลสเห ชาตาติ ปชา (สัตว์ใด
เกิดเพราะกรรม และกิเลส เหตุนั้น สัตว์นั้น เรียกว่า ปชา) การแสดงรูป
วิเคราะห์ เรียกว่า อภินันตถสังวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์
ประกอบรวมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

เอเตสฺ มชฺฌเม ภวตฺตา มชฺฌิมา. (สารัตถทีปนี ๓/๒๐๖)

ชื่อว่า มชฺฌิม เพราะมีในท่ามกลาง[แห่งอรรถกิลมถานุโยคและกาม-
สุขัลลิกานุโยค] เหล่านั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เอเตสฺ มชฺฌเม ภวตฺตา บ่งถึงคำว่า มชฺฌิมา =
มชฺฌ ศัพท์ + อิม ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มชฺฌเม กวา มชฺฌิมา ([ปฏิปทา]
อันมีในท่ามกลาง เรียกว่า มชฺฌิมะ) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภินันตถ-
สังวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๓

อุคฺคตตมตฺตา วา อุตฺตโม. (อภินันตฎีกา อธิบายคาถา ๖๙๔)

อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า อุตตมะ เพราะเป็นผู้ปรากฏยิ่ง

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุคฺคตตมตฺตา บ่งถึงคำว่า อุตฺตโม = อุ อุปสรรค
+ ตม ปัจจัย (ผู้สูงสุด) มีรูปวิเคราะห์ว่า อติสเยน อุคฺคโตติ อุตฺตโม (บุคคลผู้
ปรากฏยิ่ง เรียกว่า อุตตมะ) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภินันตถสัง-
วรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

วุดตินัยกับบทขยาย

ในภาษาบาลีบางประโยคก็มีบทขยายอยู่หน้าบทตั้งบ้างซึ่งมีอยู่ในวุดตินัยเท่านั้น วิธีดังกล่าวนี้มีใช้น้อยมากในวรรณกรรมบาลี

ตัวอย่างเช่น

เอกํ อารมฺมณํ อคฺคํ อิมสฺสชาติ เอกคฺคํ. (อภิ. วิภาวินี หน้า ๘๖)

อารมณฺ์เดียวแห่งจิตนี้ มีอยู่ เหตุนั้น จิตนั้น เรียกว่า เอกัคคะ

ประโยคนี้ไปถึง เอกคฺค ศัพท์ว่ามีรูปวิเคราะห์ว่า เอกํ อคฺคํ อิมสฺสชาติ เอกคฺคํ [อารมณฺ์] คำว่า อารมณฺ์ ไปถึงคำว่า อคฺคํ ในที่นี้ มีความหมายว่า อารมณฺ์ เพราะ อคฺค มีความหมาย ๕ อย่าง คือ เบื้องต้น, ปลาย, ประเสริฐ, ส่วน และอารมณฺ์ การแสดงรูปวิเคราะห์สมาส เรียกว่า สมาสปัตถสังวรรณนา การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่านามปัตถสังวรรณนา การอธิบาย บทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุดตินัย

ในตัวอย่างของประโยคนี้ จะเห็นได้ว่า บทตั้งคือ อคฺคํ อยู่หลังบทขยายคือ อารมณฺ์ ในคัมภีร์มณิสารมัญจุสา ๑/๒๔๔ ได้กล่าวว่า

อคฺคสทฺโท อาทิจ-โกฏฺฐิ-เสฏฺฐจ-โกฏฺฐจาส-อารมณฺวเสน ปญฺจสุ อตฺถสฺส วุดตติ. อิธ ปน อารมณฺเณติ ทสฺเสนโต “อารมณฺ อคฺคณฺติ อาห.

อคฺค ศัพท์เป็นไปในความหมาย ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งเบื้องต้น, ปลาย, ประเสริฐ, ส่วน และอารมณฺ์ เมื่อประสงค์จะแสดงว่า อคฺค ศัพท์ในที่นี้เป็นไปในความหมายว่า อารมณฺ์ จึงกล่าวว่า อารมณฺ์ อคฺคํ

ข้อสังเกต:-บางท่านได้กำหนดการแปลบทชนิดนี้เป็นสัญญาสัญญาว่า อารมณฺ์ชื่อว่า อัคคะ อันเป็นอารมณฺ์เดียว แห่งจิตนี้ มีอยู่... แต่ในคัมภีร์ มณิสารมัญจุสากล่าวว่า ควรแปลร่วมกันทั้งสองบทตั้งที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

๓. สัมพันธนัย

สัมพันธนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง แต่ท่านประกอบใช้คำว่า สมฺพนฺโธ ในที่สุดของประโยค เพื่อแสดงความเกี่ยวเนื่องกันของบทในประโยคที่ไม่บริบูรณ์เพราะไม่มีกัตตา, กรรม และกิริยาเป็นต้นบ้าง ในประโยคที่มีบทเกี่ยวเนื่องกันแต่ถูกบทอื่นคั่นอยู่บ้าง หรือในประโยคที่มีวิเสสนะอยู่หลังวิเสสยะ

คำว่า สมฺพนฺธ สำเร็จรูปมาจาก สัม บทหน้า+พธฺ ธาตุ+ณ ปัจจัย พธฺ ธาตุที่เป็นทิวาทิคณะมีความหมายว่า ผูก, ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺพชฺฌตฺติติ สมฺพนฺโธ, สมฺพนฺโธ จ โส นโย จาติ สมฺพนฺธนโย (นัยที่สัมพันธ์[บทหรือความหมายในประโยค] ชื่อว่า สัมพันธนัย) ในคัมภีร์สหสสารัตถชาลินี คาถาที่ ๒๒ ได้กล่าวว่า

อชฺฌมาหริตฺวา สมฺพนฺโธ สมฺพนฺโธติวียเต.

การนำ[บทอื่น]เข้ามาสัมพันธ์ ท่านกล่าวว่า
สัมพันธนัย

สัมพันธนัย ๓ ฐานะ

การแสดงสัมพันธนัยมีในฐานะ ๓ อย่าง คือ

๑. ฐานะที่โยกบทอื่น (ปาฐเสสยะ)คือ ฐานะที่โยกกัตตา, กรรม หรือ กิริยาเป็นต้นเพื่อให้ข้อความในประโยคชัดเจน

๒. ฐานะที่บทเกี่ยวเนื่องกันมีความห่างกัน คือ ฐานะที่บทเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นกัตตาและกิริยาเป็นต้น มีความห่างกันในประโยคเนื่องจากมีบทอื่นคั่นอยู่

๓. ฐานะที่วิเสสนะอยู่หลังวิเสสยะ คือ ฐานะที่ท้าววางวิเสสนะ และวิเสสยะสลับที่กันโดยวางวิเสสนะอยู่หลังและวิเสสยะอยู่หน้า

ฐานะที่โยกบพอื่น (ปาฐเสส)

ตัวอย่างเช่น

[บทตั้ง] **ปรสมณญา ปโยเค.** (กัจจายนะ สูตร ๙)

ครั้นเมื่อการประกอบใช้[มีอยู่] ชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤตอื่น อันบุคคลย่อมประกอบ

[บทขยาย] **ตสฺมี ปโยเค สติติ สมฺพนุโร.** (นยาสะ อธิบายสูตร ๙)

มีสัมพันธว่า ครั้นเมื่อการประกอบนั้นมิอยู่

คัมภีร์กัจจายนะตั้งสูตรว่า **ปรสมณญา ปโยเค** (เมื่อการประกอบใช้[มีอยู่]บุคคลประกอบชื่ออื่นได้) คัมภีร์นยาสะได้อธิบายว่า คำว่า **ปโยเค** สัมพันธ์กับคำว่า **สติ** ที่โยกเข้ามา โดยลงสัตตมีวิภัตติในอรรถลักษณะ

คำว่า **ปโยเค** เรียกว่า ลักษณะกัตตา (กัตตาเป็นเครื่องสังเกต), คำว่า **สติ** เรียกว่า ลักษณะกิริยา (กิริยาเป็นเครื่องสังเกต) ฉะนั้น คัมภีร์นยาสะ จึงอธิบายประโยคนี้โดยประกอบใช้คำว่า **สมฺพนุโร** ท้ายประโยค การอธิบายบทตั้งโดยมีคำว่า **สมฺพนุโร** ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธนัย

ฐานะที่บทเกี่ยวเนื่องห่างกัน

ตัวอย่างเช่น

[บทตั้งพระบาลี]

วโรเต โมฆปุริส อาสีวิสสุส โฆรวิสสุส มุเข องฺคชาตํ ปกฺขิตุตํ.

(วิ. มหา. ๑/๓๙/๒๕)

ดูกรโมฆบุรุษ การใส่องคชาติของเธอในปากของอสรพิษมีพิษกล้ำ
ประเสริฐกว่าการใส่ในองคชาติของมาตุคาม]

[บทขยาย]

ปกุชิตุนฺติ เอตสฺส วรฺนฺติ อิมินา สมฺพนฺโร. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๓๐)
มีสัมพันธบทนี้ว่า ปกุชิตฺตํ กับบทนี้ว่า วรํ

คำว่า วรํ...ปกุชิตฺตํ เป็นบทที่มีความหมายสัมพันธ์กันว่า การใส่ ...
ประเสริฐ บทสองบทนี้อยู่ห่างกันมากเพราะมีบท ๖ บทคั่นอยู่ ฉะนั้น พระอรรถ-
กถาจารย์ จึงอธิบายประโยคนี้โดยประกอบใช้คำว่า สมฺพนฺโร ท้ายประโยค
การอธิบายบทตั้งโดยมีคำว่า สมฺพนฺโร ในลักษณะนี้ เรียกว่า สัมพันธนัย

บางท่านถือว่า คำว่า องฺคชาตํ เป็นประธานในประโยคนี้ แปลว่า ดูกร
โมฆบุรุษ องคชาติของเธอที่ใส่ในปากของอสรพิษมีพิษกล้ำ ประเสริฐกว่า
องคชาติของเธอที่ใส่ในองคชาติของมาตุคาม] แท้ที่จริง คำว่า ปกุชิตฺตํ เป็น
ประธานในประโยคนี้ เพราะบทที่ลง ต บัจจยในภาวสาธนะเป็นประธานได้
เหมือนบทว่า คตํ (การไป), จิตํ (การยืน) ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าว
ว่า ปกุชิตุนฺติ เอตสฺส วรฺนฺติ อิมินา สมฺพนฺโร (คำว่า ปกุชิตฺตํ นั้น สัมพันธ
(มีความเกี่ยวเนื่อง) กับคำว่า วรํ นี้)

ถ้าท่านประสงค์ให้คำว่า องฺคชาตํ เป็นประธานในประโยค ท่านก็จะ
ต้องกล่าวว่า องฺคชาตุนฺติ เอตสฺส วรฺนฺติ อิมินา สมฺพนฺโร (คำว่า องฺคชาตํ
นั้นสัมพันธ (มีความเกี่ยวเนื่อง) กับคำว่า วรํ นี้)

ในภาษาบาลีมีบางประโยคที่มีบทห่างกันเหมือนในประโยคนี้ แต่ท่าน
ถือว่าไม่เป็นโทษที่เป็นเหตุให้เข้าใจความได้ยาก เพราะมีสัมพันธชัดเจน
ไม่สับสน ในคัมภีร์นยาสะ อธิบายสูตร ๓๑๖ ได้กล่าวว่า

เยน ยสฺส หิ สมฺพนฺโธ   ทูรญฺจมฺปิ จ ตสฺส ตํ
 อตฺถโต หุยฺสมานํ   อาสนฺนตฺตมการณํ.

การสัมพันธ์แห่งบทใดกับบท[ที่ถูกสัมพันธ์]ใดมีอยู่
 บทนั้นจะอยู่ไกลกับบท[ที่ถูกสัมพันธ์]นั้นได้ ทั้งนี้
 เพราะความไกลแห่งบทที่ไม่มีความหมายสัมพันธ์กัน
 มิใช่เป็นสิ่งสำคัญ[ในการเข้าใจความหมาย]

ฐานะที่วิเสสนะอยู่หลังวิเสสยะ

ตัวอย่างเช่น

[บทตั้ง]

เสฏฺฐํ ติโลกมฺหิตํ อภิวนฺทียคํ

พุทฺธญฺจ ธมฺมมลํ คณมฺตฺตมญฺจ.

(กัจจายนะ คัมภีร์มัคคาถา)

ข้าพเจ้าขออภิวาทพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ
 สูงสุด อันโลกสามบุชาแล้ว พร้อมด้วย
 พระธรรมอันปราศจากมลทิน และหมู่พระ
 อริยสงฆ์ผู้อุดม [จักกล่าวสนธิกัณฑ์ที่ดี...]

[บทขยาย]

อุตฺตมํ คณนฺติ สมฺพนฺโธ. (นยาสะ อธิบายคัมภีร์มัคคาถา)

การสัมพันธ์ว่า ซึ่งหมู่พระอริยสงฆ์ผู้อุดม[ย่อมมี]

คำว่า คณมุตฺตมํ จัดบทเป็น คณ และ อุตฺตมํ คำว่า คณ เป็นวิเสสยะ
 ส่วนคำว่า อุตฺตมํ เป็นวิเสสนะ โดยปกติวิเสสนะอยู่หน้าวิเสสยะ ทั้งนี้เพราะชาว
 มคธรับรู้ลักษณะพิเศษที่คำขยายได้กล่าวก่อน แล้วจึงรับรู้สิ่งที่ผู้กล่าวต้องการ

จะมุ่งแสดงถึงต่อมา เหมือนในภาษาอังกฤษว่า White House (ทำเนียบขาว) [แต่]ในที่นี้ท่านกล่าวสลับที่กันเพื่อรักษาฉันทลักษณ์ ฉะนั้น คัมภีร์นยาสะ จึงอธิบายคำนี้โดยประกอบใช้คำว่า สมฺพนุโร ท้ายประโยค การอธิบายบทตั้ง โดยมีคำว่า สมฺพนุโร ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธ์นัย

สังวรรณนานัย จบ

สังวรรณนาทั้งหมดที่กล่าวมาในคัมภีร์นี้ เป็นการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ทั้งหลาย ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจความหมายได้ชัดเจนตามมติของโบราณจารย์ทั้งหลายเหล่านั้น และวินิจฉัยความได้อย่างถูกต้อง หากไม่เข้าใจสังวรรณนาเหล่านี้เพียงแต่แปลคัมภีร์บาลีได้ ก็ไม่สามารถเข้าใจความหมายได้ชัดเจน ด้วยเหตุดังกล่าว ขอให้นักศึกษาควรหมั่นศึกษาสังวรรณนาที่มีอุปการคุณมาก

ปาฬิยา ปณฺทิตโต โหตุ   โย อิจฺเจยฺย นโรธิ
เอส สงฺวณฺณนาเภท-   นยณฺณ มติมา ภเว.

ชนใดในโลกนี้พึงประสงค์เป็นบัณฑิตในภาษาบาลี
ชนนั้นพึงเป็นผู้มีปัญญาเข้าใจวิธีสังวรรณนาต่างๆ

สังวรรณนามัญชรี

จบ

บรรณานุกรม

กัจจายนมหาเถรณ. กัจจายนพุยากรณ์. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.
"ครูปักขันทนะ"ใน สุตตนิเทศ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ซัมพู มิตสเวปิฎกัต, 1935.
คันธสารากวีวงศ์, พระ. สังวัณณนาเนียนาม. กรุงเทพมหานคร: ธีระการพิมพ์,
๒๕๓๘.

จักกपालะ, พระ. พาลาวตารคัณฐิปัตตวินิจจนยสาระ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์
กรมการศาสนา, ๒๕๑๖.

จาริตตะ, พระ. "สังวรรณนาวิจารณ์"ใน วิสุทธารามปทวิจารณ์. ย่างกุ้ง:
โรงพิมพ์มหินทะ, 1930

ชนกาภิวงศ์, พระ. กัจจายนภาษาฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา,
๒๕๒๘.

ชนกาภิวงศ์, พระ. เกทจินตนาภาษาฎีกา. อมรปุระ: โรงพิมพ์นะยูภามา,
๒๕๐๔.

ชาคราภิวงศ์, พระ. ปาจิตฺยาทีโยชนา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา,
๒๕๑๖.

ชาคราภิวงศ์, พระ. "คันถาภรณ์ฎีกาใหม่" ใน สัททาแงฎีกาปาฐะ. ย่างกุ้ง:
โรงพิมพ์สุขัมมวดี, ๑๙๒๙

ญาณธชะ (แลตียายาดอ), พระ. นิรุติที่ปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา,
๒๕๑๓.

ญาณวระ, พระ. "สังวรรณนาวิจารณ์"ใน ปทวิจารณ์. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุขัมมวดี,
๒๕๒๓.

ตันปะยั้น, อำมาตย์. ตันปะยั้นฎีกา (นยาสปทีปิกา). ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์
กวิมะยัตมัน, ๒๔๕๖.

ธรรมเสนาบดี, พระ. “การิกา” ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์-
อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

ธรรมกิตติ, พระ. พาลาวตาโร. ลำปาง: จิตวัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๑.

พุทธปปิยมหาเถเรน. ปทรูปสิทธิ. กรุงเทพมหานคร: วัดท่ามะโอ. ๒๕๒๖.

ภทนต์พุทธปปิยาจริยตุเถเรน. ปทรูปสิทธิฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรรม-
การศาสนา, ๒๕๐๗.

มหานาคิตะ, พระ. “สัททสารัตถชาลินี” ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุ้ง:
โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

มหาวิชิตาวิ, พระ. กจายนนวนณณา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ซัมพูมิตสเวปิฎกัต,
1916.

โมคคูลลาเนน. โมคคูลลานพยากรณ์. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรรมการศาสนา,
๒๕๒๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕.
พิมพ์ครั้งที่ ๕ กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

วชิรพุทธิ, พระ. นุยาส. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ซัมพูมิตสเวปิฎกัต, 1929.

สัทธัมมคฺรุ, พระ. “สทฺทวุตฺติ” ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์-
อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. สุตตนิทฺเทส. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ซัมพูมิตสเวปิฎกัต,
1935.

สัทธัมมสิริ, พระ. “สทฺทตฺถเภทจินฺดา” ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุ้ง:

โรงพิมพ์อิจนาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

สัทธัมมสิริ, พระ. นิรุตติสารมณฺฑสาฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมันไท,
๒๔๒๐.

สิริธัมมกิตติรัตนปัทมโชตะ, พระ. สุโพธาลงการฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรม-
การศาสนา, ๒๕๐๗.

สิริมหาจตุรคพลเน มหามจฺเจน. อภิธานปฎิปปิกาฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์
กรมการศาสนา, ๒๕๐๘.

สิริมังคลาจารย์, พระ. มงคลตฤทธีปนี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา-
มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

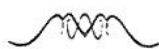
สมังคผลมหาสามี, พระ. อภิธมฺมตถสงฺคหปาเลีย สห อภิธมฺมตถวิภาวินี นาม
อภิธมฺมตถสงฺคหฎีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา-
มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

อภยะ, พระ. “สัททตถเกทจินฺดาฎีกา” ใน สัททตถเกทจินฺดา ๓ จัน. มัณฑเล:
โรงพิมพ์ปัญญาพละ, ม.ป.ป.

อริยวงศ์, พระ. มณิสารมณฺฑสาฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา,
๒๕๐๗.

อัคควงศ์, พระ. สัททนีติปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพล
ภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อาทิจจวงศ์, พระ. ปทสงฺคหปาโจ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมันไท, 1917.

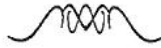
สังวรณานิยาม

พระคัมภีร์สาราณียวงศ์
เรียบเรียง

คำนำ

ไวยากรณ์ เป็นศาสตร์แขนงหนึ่งที่มีความสำคัญยิ่งนัก เพราะนับ
เข้าในศิลปศาสตร์ ๑๘ ประเภท^๑ ที่ควรศึกษาเล่าเรียน ทั้งยังเป็นส่วนหนึ่งของ
ศาสตร์อันเกี่ยวเนื่องกับพระเวท (เวทาคะ) ๖ ประเภท^๒ บุคคลผู้ขาด
ความรู้ในไวยากรณ์เปรียบเหมือนคนใบ้ที่ไม่สามารถชี้แจงความประสงค์
ของตนได้ ด้วยเหตุที่ไวยากรณ์ประจักษ์ดังอวัยวะสำคัญยิ่ง^๓ แม้โบราณา-
จารย์ผู้แตกฉานเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมก็กล่าวไวยากรณ์ว่าเป็นวิชาพื้น
ฐานของพระไตรปิฎกอีกด้วย^๔ ดังนั้น ไวยากรณ์จึงเป็นศาสตร์อันทรง
คุณค่าในการเป็นนักภาษาหรือผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรม

ด้วยเหตุดังกล่าว โบราณจารย์ทั้งหลายจึงรจนาคัมภีร์ไวยากรณ์
ขึ้นมากมายเพื่อความเข้าใจถึงรากศัพท์ในภาษาอย่างถูกต้อง แต่ถึงแม้จะ
เข้าใจรากศัพท์ดังกล่าวแล้วก็ตาม ความเข้าใจเจตจำนงในการขยายความ
ของคัมภีรณายจารย์ก็เป็นสภาพสุขุมคัมภีรภาพ ยากแก่การตีความให้ถูก
ต้องตามประสงค์ของผู้เขียน ดังนั้น พระสังฆรักษ์ขิตะซึ่งเป็นพระเถระชาว

---

^๑ มิลินทปัญห, น. ๔ ; สัททนีติ ชาติุมาลา, น. ๓๔๖ ; โลกนีติ, คาทา ๑๒.

^๒ ศัพทกัลปทรมะ, ๔/๕๐๑ ; อภิธานปิปปิกา, คาทา ๑๑๐.

^๓ มุขี วैयाกรณ สมฤตม (คัมภีร์ศึกษา)

^๔ สุโพธาลังการ, คาทา ๑๖๓

[๗]

ลังกาในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการฎีกา
(อธิบายคาถา ๑๑๙) ว่า

เอตถ สุปสิทฺโธ นาม สหฺตฺตฺโต, อธิปฺปายตฺโต ปน ปกฺติคฺมภีโร
วุตฺตํ หิ

"กวีนิ'ธิปฺปาย'มสฺหฺตฺตฺโคจโร
ปเท ผุรฺนฺตํ มฺหฺตฺกมฺหิ เกวลํ
วิสนฺติ ภาวาวคฺมา กตฺสฺสฺมา
ปกาสนฺตฺยา'กตฺติโย ตฺว ตาทิสฺสา'ติ

เนื้อความของศัพท์ เป็นสภาพชัดเจนในที่นี้ แต่เนื้อความอันเป็น
เจตจำนงของนักกวีนั้น มีความสุขุมคัมภีรภาพเสมอ สมดังที่พระ
โบราณจารย์ กล่าวว่า

บัณฑิตผู้ศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดี ย่อมเข้าใจ
ใจ ความประสงค์ของนักกวีอันมิใช่ฐานะ
แห่งศัพท์และมีอยู่ในบทที่ละเอียดลึกซึ้ง
โดยเข้าใจเนื้อ ความอย่างถ่องแท้ วิธีการใช้
ศัพท์และอรรถเช่นนั้นมักแสดงจุดมุ่งหมาย
ของนักกวีได้

ดังนั้น เพื่อให้เข้าใจเจตจำนงของคณฺธรจนจารย์อันเป็นเหตุให้
เข้าถึงแก่นแท้ของภาษา พระเถระชาวพม่าผู้แตกฉานเชี่ยวชาญพระปริยัติ
ธรรมจึงบัญญัติหลักเกณฑ์ในการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาขึ้น โดยอาศัย
ประสบการณ์จากการศึกษาค้นคว้าและสอนคัมภีร์ต่าง ๆ ตลอดชั่วอายุขัย

หลักเกณฑ์ดังกล่าวเรียกว่า สังวัณณนา (ขยายหลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกา) มี ๒ ประเภท คือ

๑. สังวัณณนานิยาม หลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาชั้นพื้นฐาน
๒. สังวัณณนาวิจารณ์ หลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาชั้นสูง โดยวินิจฉัยอย่างละเอียด

อีกหนึ่งหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ที่โบราณจารย์เหล่านั้นบัญญัติขึ้น ส่วนมากมักหาหลักฐานจากอรรถกถาที่ขยายพระบาฬีและฎีกาที่ขยายอรรถกถา ส่วนบางฐานะที่พระอรรถกถาจารย์หรือพระฎีกาจารย์ไม่ได้ขยายไว้โดยตรงเพราะง่ายต่อความเข้าใจ ท่านเหล่านั้นได้อาศัยกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤตเป็นเครื่องตัดสิน เพราะเหตุนี้ หลักเกณฑ์ดังกล่าวแม้เป็นอัตโนมัตยาธิบายของผู้เขียนก็ตาม แต่เป็นสิ่งที่บัณฑิตรุ่นหลังยอมรับ เพราะคล้อยตามกฎไวยากรณ์^๑

คัมภีร์สังวัณณนานิยามที่ออกสู่สายตาวงการบาฬีในครั้งนี้ ได้แปลจากสังวัณณนานิยามต่าง ๆ พร้อมทั้งคำอธิบายที่นักปราชญ์ชาวพม่ารจนาไว้และยังเป็นหลักสูตรในการศึกษาพระไตรปิฎกชั้นธรรมาจริยะของ

---

^๑ อตฺตโนมติ กิณฺจาปี   กถิตา สพุพพุพลา
 ตถาปี นยมาทาย   กถิตตฺตา อโกปิยา. (นิตฺติ. ปท. ๔๒)
 อัตโนมัตติ แม้ไม่น่าเชื่อถือกว่ามติทั้งปวง แต่ก็เป็น
 มติมั่นคงได้ เพราะอาศัยกฎเกณฑ์.

ประเทศสหภาพพม่า ส่วนคำอธิบายในเชิงไวยากรณ์รวมทั้งสาธกจาก คัมภีร์ไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤต ผู้เขียนพยายามอธิบายโดยสังเขป เพื่อความเข้าใจของนักศึกษาผู้ประสงค์จะทราบรายละเอียดของศัพท์วิชาการต่าง ๆ สังวัณณหานิยามอันเป็นที่อิงอาศัยของคัมภีร์นี้มีดังต่อไปนี้ คือ

๑. สังวัณณหานิยาม (ฉบับเก่า) รจนาโดยพระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๒. อธิบายสังวัณณหานิยาม (ฉบับเก่า) รจนาโดยพระวิสุทธาจารย์ ชาวเมืองอมรปุระ
๓. อธิบายสังวัณณหานิยาม (ฉบับใหม่) รจนาโดยพระอัครธัมมาภิวังศ์ (อัครมหาบัณฑิต) วัดอภัยาราม จ. มณฑล
๔. สังวัณณหานิยาม (ฉบับวิสุทธาราม) รจนาโดยพระโกศลลาภิวังศ์ (อัครมหาบัณฑิต) วัดวิสุทธาราม จ.มณฑล
๕. สังวัณณหานิยาม (ฉบับปรับปรุง) รจนาโดยพระกุมาระ (อัครมหาบัณฑิต) วัดปัทมธาราม จ.มณฑล
๖. สังวัณณหานิยามใหม่ รจนาโดยพระเมธยาภิวังศ์ (อัครมหาบัณฑิตอภิธรรมหารัฐครู) วัดบะยาจี จ.มณฑล

ผู้เขียนขอขอบวาทของพระคณกรจนจารย์ผู้ทรงพระปริยัติธรรมและดำรงรักษาพระพุทธศาสนาจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งพระอาจารย์ภักทันธัมมานันทมหาเถระ (อัครมหาบัณฑิต) วัดท่ามะโอ จ.ลำปาง ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ในด้านภาษาบาลี, พระอัครญาณภิวังศ์ (อัครมหาบัณฑิต)

[จ]

จากบัณฑิต) วัดชเวโกงวุน จ.มณฑลเล ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ในด้าน
ภาษาสันสกฤต ด้วยคัมภีร์นี้อันเป็นประดุษุมชาติเป็นที่ร่ำรรมย์แห่ง
หมู่ภมรคือนักศึกษา

อนึ่ง ผู้เขียนขอภัยในความผิดพลาดซึ่งจากเกิดความพลั้งเผลอ
หรือความเขลาของตน และพร้อมที่จะน้อมรับคำท้วงติงจากนักปราชญ์
ผู้ทรงวิทยาคุณทุกท่าน ขอให้นักศึกษาจงสละข้อผิดพลาดดังกล่าว รับเอา
แต่สาระจากคัมภีร์ สมดังที่นักปราชญ์ในโบราณกาลกล่าวว่า

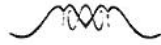
อนนุตปาริ กิล ศพทศาสูตริ
สวลปิ ตถายुरुพหุสจ วิฆนะ
สาริ ตโต คราหุยมปาสย ผลค
กुरुญใจรุธา กุษีรมิวามพุมธยาต.

ลัทธศาสตร์ ประดุจฝั่งมหาสมุทรอันไร้ขอบเขต แต่
ช่วงอายุคนสั้นนัก ทั้งยังมีอุปสรรคในการศึกษามาก
มาย ดังนั้น บัณฑิตพึงสละข้อผิดพลาด รับเอา
แต่สาระจากลัทธศาสตร์นั้น เปรียบเสมือนนกกระเรียน
ดุดนํานมอย่างเดียวจากน้ำผสมนมฉะนั้นแล ฯ

พระคันธสาราภิงค์
วัดท่ามะโอ จ.ลำปาง

สารบัญ

หน้า

คำนำ	[ก - จ]
อักษรย่อ	[ท - ณ]
คันถรัมภ	[ธ - ฮ]

สมาสปริจเฉท

๑. อัพยयीภาวสมาส	[๑]
๑.๑ ความหมายอัพยयीภาวสมาส	[๑]
๑.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอัพยयीภาวสมาส	[๒]
๒. กัมมธารยสมาส	[๑๓]
๒.๑ ความหมายกัมมธารยสมาส	[๑๓]
๒.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมธารยสมาส	[๑๓]
๒.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นสัมภวานาบุพพบท	[๑๔]
๒.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอนุमानุตตรบท	[๑๘]
๓. ตัปปริสสมาส	[๒๑]
๓.๑ ความหมายตัปปริสสมาส	[๒๑]
๓.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นตัปปริสสมาส	[๒๑]
๓.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นหุติยาตัปปริสสมาส	[๒๕]

[ญ]

๓.๔	ลักษณะบทตั้งที่เป็นตติยัตปปริสสมาส	[๒๗]
๓.๕	ลักษณะบทตั้งที่เป็นฉฐัตปปริสสมาส	[๒๘]
๓.๖	ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมฉฐฉฐัตปปริสสมาส	[๓๐]
๓.๗	ลักษณะบทตั้งที่เป็นทุราชานมคคตปปริสสมาส	[๓๑]
๔.	พหูพพีหิสมาส	[๓๕]
๔.๑	ความหมายพหูพพีหิสมาส	[๓๕]
๔.๒	ลักษณะบทตั้งที่เป็นพหูพพีหิสมาส	[๓๕]
๔.๓	ลักษณะบทตั้งที่เป็นสังขโยภยปทพหูพพีหิสมาส	[๔๒]
๔.๔	ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมาบุพพบทพหูพพีหิสมาส	[๔๓]
๔.๕	ลักษณะบทตั้งที่เป็นนินิบาดบุพพบทพหูพพีหิสมาส	[๔๕]
๔.๖	ลักษณะบทตั้งที่เป็นสหบุพพบทพหูพพีหิสมาส	[๔๗]
๔.๗	ลักษณะบทตั้งที่เป็นพหูพพีหิสมาส หรือ อพยยิภาวสมาส	[๔๙]
๕.	ทวันทสมาส	[๕๑]
๕.๑	ความหมายทวันทสมาส	[๕๑]
๕.๒	ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวันทสมาส	[๕๒]
๕.๓	ลักษณะบทตั้งที่เป็นโลปสมาส	[๕๓]
๕.๔	ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวันทสมาสเข้าสมาสกับบทหน้า เป็นกัมมธารยสมาส	[๕๕]
๕.๕	ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวันทสมาสเข้าสมาสกับบทหลัง เป็นกัมมธารยสมาส หรือ ตปปริสสมาส	[๕๗]

ตัทธิตปริจเฉท

๑. อัสนัตถิตตัทธิต	[๕๙]
- ลักษณะบทตั้งที่เป็นอัสนัตถิตตัทธิต	[๕๙]
๒. ภาวตัทธิต	[๖๖]
- ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวตัทธิต	[๖๖]
๓. อุปมาตัทธิต	[๖๙]
- ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมาตัทธิต	[๖๙]
๔. สัญชาติสสตัทธิต	[๗๒]
- ลักษณะบทตั้งที่เป็นสัญชาติสสตัทธิต	[๗๒]

กิตปริจเฉท

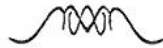
๑. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัตตุสาธนะ	[๗๕]
๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็นตัสสีล/ตัทธัมม/ตัสสาธุกาโรกิต.....	[๘๖]
๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมสาธนะ.....	[๘๘]
๔. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวสาธนะ.....	[๙๙]
๕. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภวนสาธนะ	[๑๐๔]
๖. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภวนสาธนะหรืออธิภวนสาธนะ	[๑๐๙]
๗. ลักษณะบทตั้งที่เป็นนอปาทานสาธนะ.....	[๑๑๑]
๘. ลักษณะบทตั้งที่เป็นนอปาทานสาธนะหรืออธิภวนสาธนะ.....	[๑๑๒]
๙. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวโลปหรือภาวปธาน	[๑๑๓]

ปกิณณกปริจเฉท

๑. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกิริยาวิเสสณะ ..... [๑๑๗]
๒. ลักษณะบทตั้งที่ลงในอรรถ อจารติ ฯลฯ ..... [๑๑๙]
๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัตตุสาธนะ ..... [๑๒๑]
๔. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอนัตปัจจัยนตบท ..... [๑๒๒]
๕. ลักษณะบทตั้งที่เป็นมานปัจจัยนตบท ..... [๑๒๔]
๖. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอิตถัมภูตะ ..... [๑๒๕]
๗. ลักษณะบทตั้งที่ลงวิภัตตินามในอรรถเหตุ ..... [๑๒๖]
๘. ลักษณะการแสดงขยายไวพจน์ของบทตั้ง ..... [๑๒๗]
๙. ลักษณะบทตั้งที่เป็นการแสดงวิภัตติที่แท้จริงของบทตั้ง ..... [๑๒๘]
๑๐. ลักษณะที่เป็นการขยายเนื้อความของปัจจัย ..... [๑๒๙]
๑๑. ลักษณะ อตถาย บทขยายอรรถที่ตถสัมปทาน
ของจตุตถีวิภัตติในบทตั้ง ..... [๑๓๐]
๑๒. ลักษณะของ อธิวจน์/นาม/วุจฺจติ ศัพท์ ขยาย อภิเชยยัตถะ
(ตัว, องค์ธรรม) ของบทตั้ง ..... [๑๓๒]
๑๓. ลักษณะของ ยถา, เหว่ ศัพท์ ขยายบทตั้งว่าลงวิภัตติ
ในอรรถกิริยาวิเสสณะ ..... [๑๓๔]
- บรรณานุกรม ..... [๑๓๗]

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

อนฺ.ที.	อนฺ.ที.ปนี
อภ.อญ.	อภิธมฺมปิฎก อญฺจกถา
อ.	องฺคฺตุตฺตรนิกาย
อ.อญ.	องฺคฺตุตฺตรนิกาย อญฺจกถา
กส.	กัจจายนสูตร
กจ.สาร.	กัจจายนสาร
กงฺขา.	กงฺขาวิตฺตธนี อญฺจกถา
กงฺขา. นวฎี	กงฺขาวิตฺตธนี อภินวฎีกา
กงฺขา. โย. มหาฎี	กงฺขาวิตฺตธนี โยชนามหาฎีกา
จุพฺนิ. อญ.	จุพฺนิทฺทเทส อญฺจกถา
ฉนฺโท. ฎี.	ฉนฺโทสารตฺถมณฺชฺฐสาฎีกา
เถร.อญ.	เถรคาถา อญฺจกถา
ที.	ทีฆนิกาย
ที.อญ.	ทีฆนิกาย อญฺจกถา
ที.ฎี	ทีฆนิกายฎีกา
ธาน.ฎี	อภิธานปฺปทีปิกาฎีกา
นिरฺตฺติ.	นिरฺตฺติทีปนี
นิตฺติ. ธาตุ	สทฺทนิตฺติ ธาตุมาลา
นิตฺติ. ปท	สทฺทนิตฺติ ปทมมาลา

[๓]

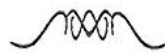
นิตติ. สุตต	สททนิตติ สุตตมาลา
ปร.ที.	ปรมตถทีปนี
ปา.	ปาณินีย (อักษราธยายี)
ปา.นวกณฺธิ	ปาราชิกกณฺทอฏฺฐกถา นวกณฺธิ
ปาจิตฺ.โย.	ปาจิตฺยาทีโยชนา
เปต.อฏฺ.	เปตวตฺต อฏฺฐกถา
พา.	พาลาวตาร
เภท.	สททตฺตเภทจินฺดา
เภท.ที.	สททตฺตเภทจินฺดาทีปนี
ม.	มชฺฌิมนิกาย
ม.อฏฺ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
ม.ฎี	มชฺฌิมนิกายฎีกา
มณฺทีป.	มณฺทีปฎีกา
มณฺนิมณฺชฺ.	มณฺนิสารมณฺชฺสาฎีกา
มรฺฎี.	มรฺฎีกา
มหานิ. อฏฺ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
มฺกฺฐ.	มฺกฺฐโพธ
มฺกฺฐ.ฎี.	มฺกฺฐฎีกา
มฺลฎี.	มฺลฎีกา
โมค.	โมคคฺคฺลลนพฺยาकरण
โมค.นิ.	โมคคฺคฺลลนนิสฺสย
รูป.	ปทฺฐปฺลิตฺติ
วิ.	วินยปิฎก
วิ.อฏฺ.	วินยปิฎก อฏฺฐกถา
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฎีกา

[ณ]

วิสุทธิ.	วิสุทธิมคค
สุโตม.	ศพุทธสุโตมมหานิธิ
ส.	สยุตตนิกาย
ส.อฏ.	สยุตตนิกาย อฏจกถา
ส.ฎ.	สยุตตนิกายฎีกา
สัง.ปรับปรุง	สังวัณณนานิยาม ฉบับปรับปรุง
สารตถ.	สารตถทีปนีฎีกา
สี.นวฎ.	สีลขนฺทวคค อภินวฎีกา
สี.ภาสา.	สีลขนฺทวคค ภาสาฎีกา

หมายเหตุ

คัมภีร์อ้างอิงต่าง ๆ ที่เป็นพระไตรปิฎกและอรรถกถา-ฎีกานั้น ทั้งหมดเป็นฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์อื่นจากนั้น ที่ไม่มีฉบับอักษรไทยได้อ้างอิงฉบับพม่าในตำราภาษาบาฬี และอ้างอิงฉบับเทวนาครีในตำราภาษาสันสกฤต ฉ. หมายถึง ฉบับฉันทะสังคายนาของพม่า.

[๓]

ผลเสียที่ไม่ศึกษาไวยากรณ์

โย นีรุตตี น สิกฺขเขยฺย
ปเท ปเท วิกฺกเขยฺย

นีรุตตีบิขิตฺเตน
ทุกฺกบทย่อมสงฺสย

สิกฺขนฺโต ปิฎกตฺตยํ
วเน อนฺธคฺโช ยถา.

(โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา น.๑๖)

แต่ไปเพียรเรียนพระไตร
ตั้งคชไปไร้ดวงตา.

คันทารัมภกถา

เสฏฐาภิเสฏฐมุนิจนุทิม'มปปเมยฺย
กนฺตาทิกนฺตวธมฺมปภาสเมตํ
เนกาภิเนกสฺสคณฺตตมตารกณฺจ
วกฺขามิ วนฺทีย มนีสี^๑ปสฺตถเมตํ.

ข้าพเจ้าขอน้อมกราบพระมุนี ผู้ประดุจดวงเดือน
อันประเสริฐสุด หาผู้เสมอเหมือนมิได้ ทรงประกอบ
ด้วยพระธรรมอันเลอเลิศน่าพิงใจยิ่ง ดุจดั่งแสงเดือน
และทรงมีคณะสงฆ์ที่ดีเลิศเปรียบดังดาราล้อมเดือน
จักรจนาคัมภีร์ที่บัณฑิตสรรเสริญขึ้น

---

* มนีสี ศัพท์มาจากศัพท์สันสกฤต คือ มนินฺ (มนี+อิน) แปลว่า บัณฑิต ศัพท์ในภาษา
บาลีที่ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎกและนักปราชญ์รุ่นหลังนิยมใช้โดยแปลงจากภาษาสันสกฤต
มีมากมาย เช่น ครุ (ครุ) = ครู, มุนินฺท (มุนี+นท) = พระพรหม, วาณี (วาณ) = สรรสดิ
(สรสวดี) = พระสรสวดี, อมฺโฆช (อมฺ+โฆช) = ดอกบัว, ปตฺถาวนา (ปฺรตฺถาวนา) = คำนำ,
ถวิร (สฺถวิร) = พระเถระ, ปุกฺขล (ปุชฺชกฺล) = ผู้ประเสริฐ (ปุชฺชวิปุชฺชเล ในปฐพีอันประเสริฐ)

[๗]

ไปราณเกหิ วิญญูหิ   พหุ นิยามกา ปุเร
สงฺขตา เทสิภาสาย   ประมุปราย จาภตา.

เหล่าโบราณบัณฑิตได้รจนาคัมภีร์สังวัณณานานิยามขึ้น
มากมายด้วยภาษาท้องถิ่นและสืบทอดต่อ ๆ กันมา
จนถึงปัจจุบัน

เต คนฺธา สารสญฺญตฺตา   ฌาณมฺพฺโสธิตา ตโต
ลสฺนฺติ สาสเน เขว   ปุณฺณมา มลนฺิสฺสโฏ.

คัมภีร์เหล่านั้นมีสาระยิ่ง ได้รับการชำระล้างด้วยวารี กล่าว
คือปรีชาญาณของท่านเหล่านั้น จึงรุ่งโรจน์ในพระศาสนา
ดั่งเช่นจันทร์ราไรราคิน

หิตกฺกรา น เต ยสฺมา   สฺยามรฏฺจนฺิवासินํ
โสตุํ ปาฏวตฺถินํ   โสคเต ชินภาสิตะ.

คัมภีร์ดังกล่าวไม่อำนวยประโยชน์แก่นักศึกษาชาวไทย
ที่ปรารถนาเป็นผู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกอันพระชินเจ้า
ทรงตรัสไว้

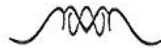
ภาสฺนฺตรํ ตโต หิตฺวา   ปาฬิยํ สกฺกมฺเฏปิ จ
คนฺธิตฺวา อาคตํ ญายํ   กยฺยเต นฺุตโน สฺโก.

[๕]

ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงรจนาคัมภีร์สังวัณณานิยามใหม่ที่รู้ง่าย
โดยถอดความจากคัมภีร์เหล่านั้น ทั้งยังรวบรวมกฎเกณฑ์
ในไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤต

ไสย วัตตตุ อตถาย   หิตาย จ หิตะสิน
วิชชตถิกานํ สมพุทฺธ-   สาสนสฺส จ วุฑฺธิยา

หวังว่าคัมภีร์ที่เขียนขึ้นคงจะอำนวยประโยชน์แก่นักศึกษา
ผู้แสวงหาความก้าวหน้า และเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้
เจริญรุ่งเรืองสืบไป.

สมาสปริจเฉท

๑. อัพยयीภาวสมาส

๑.๑. ความหมายอัพยयीภาวสมาส

หมายถึง สมาสที่มีอัพยยบท (อุปสัค นิบาต) อยู่หน้าและเป็นประธาน เพราะระบุถึงเนื้อความของอัพยยบทเท่านั้นในรูปอัพยयीภาวสมาส เช่น อุปนคร (ที่ใกล้แห่งพระนคร) อุป ศัพท์อยู่หน้า นคร ศัพท์ และอรรถของ อุป ศัพท์เป็นประธานในที่นี้ เพราะกล่าวถึงที่ใกล้แห่งนคร หาได้กล่าวถึงนครไม่ ดังนั้น อัพยयीภาวสมาส จึงเป็นสมาสที่มีอัพยยบทอยู่หน้าและเป็นประธานเท่านั้น และด้วยอำนาจของอัพยยบทเหล่านั้น จึงทำให้เป็นสมาสที่ไม่มีรูปเปลี่ยนแปลงในเพราะลิงค์พจน์และวิภัติทั้งหมด อนึ่ง รูปวิเคราะห์ของสมาสนี้แตกต่างจากสมาสอื่นๆ คือมีการวิเคราะห์ด้วยบทอื่น (อัญญบท) โดยใช้บทที่แสดงอรรถของอุปสัคหรือนิบาตเป็นตัวแทน ด้วยเหตุที่เป็นนิจจสมาส (สมาสที่ถูกย่ออย่างแน่นอน) เช่น รูปวิเคราะห์ว่า “นครสุส อุปอุปนคร” ไม่ถูกต้องเพราะ อุป ศัพท์และ นคร ศัพท์ต้องเข้าสมาสกันอย่างแน่นอนจึงต้องใช้อัญญบทที่แสดงอรรถของ อุป อุปสัคโดยวิเคราะห์ว่า “นครสุส สมิป อุปนคร.”

อุปสคฺคฺคฺนิปาตปฺพุพโก อพฺยयीภาโว. (กส. ๓๑๙)

ตตถ อพฺยยมิตฺติ อปฺสัคคณิปาตานิ สญฺญา, ลิงฺควจฺจนภาทฺเพปิ
 พฺยยรหิตตฺตา อพฺยยานํ อตฺถํ วิภาวยตีติ อพฺยयीภาโว อพฺยยตฺถ-
 ปฺพุพฺพจฺคมตฺตา, อนพฺยยํ อพฺยยํ ภวตีติ วา อพฺยयीภาโว. ปฺพุพฺพทตฺถปฺปชาโน
 หิ อพฺยयीภาโว. (รूप. ๓๓๐)

๑.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอภัยยิภาวสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมมติที่ประกอบด้วยอุปสัค หรือ นิบาต ส่วนบทขยายเป็นบทสลับกัน แสดงว่าบทตั้งเป็น อพยยิภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อุปสฺสุตินุติ สุตีสมีป. (กฐา. ๒๘๔)

บทว่า อุปสฺสตุติ คือ ซึ่งที่ใกล้แห่งเสียง

ในที่นี้พบว่า อุปสสุติ ท่านขยายว่า สุตีสมีป โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สุติยา สมีป อุปสสุติ.” (อุป + สุตติ)

อธิบาย

บทว่า อุปสฺสฺติ มาจาก อุป + สฺติ อุป ศัพท์กล่าวอรรถคือ สมี่ปะ (ใกล้) ดังนั้น เพื่อแสดงอรรถสมี่ปะของ อุป ศัพท์และแสดงว่าบทตั้งเป็น อพยยิภาวสมาส จึงขยายบทตั้งนั้นว่า สฺติสมี่ป โดยสลับบทหน้า / หลัง

แห่งบทตั้งนั้น ด้วยเหตุว่าในรูปวิเคราะห์อัพยयीภาวสมาส ต้องแสดงรูปวิเคราะห์ โดยวางบทที่แสดงอรรถของอุปสรรคและนิบาตไว้ในเบื้องหลัง เช่น “นครสุส สมี่ปึ อุปนคร.” (อุป + นคร)

สุยยตีติ สุตติ, สทฺโท. สุตติยา สมี่ปึ อุปสุยยตีติ อาห “สุตติสมี่ปึ”ติ
อตุโธ. (กฺษา. นวฎี. ๔๔๑)

ตัวอย่างที่ ๒

อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาติ อชฺฌตฺตา.(อภิ.อฏฺ.๑ / ๙๓)

ธรรมเหล่าใด เป็นไปกระทำการอาศัยซึ่งตน เพราะเหตุนั้น
ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อชฌัตตะ

ในที่นี้บทว่า อชฌตฺตา ท่านขยายว่า อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตา โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยयीภาวสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “อตฺตานํ อธิ อชฺฌตฺตา.” (หรือ) “อตฺตานํ อธิกิจฺจา ปวตฺตา อชฺฌตฺตา.” (อธิ + อตฺต)

หมายเหตุ

ในที่นี้ อธิ ศัพท์กล่าวอรรถสองประการ คือ อธิการ (อาศัย) และ ปวตฺติ (เป็นไป) ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงไขอรรถของ อธิ อุปสรรคว่า “อธิการํ กตฺวา ปวตฺตา” อนึ่ง ตามมติของนักไวยากรณ์บาฬีและสันสกฤต อัพยयीภาวสมาสเป็นนิจจสมาส (สมาสที่ต้องเชื่อมกันแน่นอน) ซึ่งต้องวิเคราะห์ด้วยบทอื่นที่แสดงอรรถของอุปสรรคและนิบาตแต่พระมูลฎีกาจารย์มีความเห็นว่าวิเคราะห์ด้วยบทเดิมได้โดยไม่ต้องใช้บทอื่นแทน จึงแสดงวิเคราะห์ว่า “อตฺตานํ อธิ อชฺฌตฺตา.”

อตฺตานํ อธิ อชฺฌตฺตาติ อธิสทฺโท สมาสวิสเย อธิการตุถํ
ปวตฺตือตฺถณฺจ คเหตุวา ปวตฺตตีติ อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตา
อชฺฌตฺตา. (มุลฎี. ๑/๕๗-๕๘)

ตัวอย่างที่ ๓

อโธนาภีติ นาภียา อโธ. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อโธนาภี คือ เบื้องล่างแห่งสะดือ

ในที่นี้บทว่า อโธนาภี ทำนขยายว่า นาภียา อโธ โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยयीภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “นาภียา อโธ อโธนาภี.” (อโธ + นาภี)

อธิบาย

ในบทขยายว่า นาภียา อโธ มีการสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงความเป็นอัพยयीภาวสมาสของบทตั้ง ด้วยเหตุว่าในรูปวิเคราะห์ อัพยयीภาวสมาส ต้องแสดงรูปวิเคราะห์โดยวางบทที่แสดงอรรถของอุปสัคและนิบาตไว้ในเบื้องหลัง

ตัวอย่างที่ ๔

ยถารตฺตุนฺติ รตฺติปริมาณานูรูป. (วิ.อฎ. ๓/๕๒๓)

บทว่า ยถารตฺตํ คือ ตามสมควรแก่ประมาณราตรี

ในที่นี้บทว่า ยถารตฺตํ ทำนขยายว่า รตฺติปริมาณานูรูป โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยयीภาวสมาส โดยวิเคราะห์ว่า

“รตฺติยา อนุรูป ยถารตฺตํ.” (ยถา + รตฺติ)

อิมินา “รตฺติยา อนุรูป ยถารตฺตํ”ติ นิพฺพจนํ ทสฺเสติ. (ปาจิต. โย. ๖๒๒) จ.

หมายเหตุ

ยถารตฺต ศัพท์ มาจาก ยถา + รตฺติ อาเทศ อิ สระใน รตฺติ เป็น อ เหมือน อุ. ว่า ‘ที่ฆรตฺตํ, อโหรรตฺตํ, ปุพฺพรตฺตํ’ ฯลฯ ด้วยสูตร “กฺวจิ สมาสนฺตคตानมฺการนฺโต.” (กส. ๓๓๗) หรือสูตร “ทีฆาโหวสฺสเสกเทเสหิ จ รตฺยา.” (โมค. ๓/๔๕)

ตัวอย่างที่ ๕

อุปริปาสาทวรคโตติ ปาสาทวรสฺส อุปริคโต. (วิ.อฏ. ๓/๔๓๔, ที.อฏ. ๑/๑๒๘)

บทว่า อุปริปาสาทวรคโต คือ ผู้ถึงเบื้องบนของปราสาท อันประเสริฐ

ในที่นี้บทว่า อุปริปาสาทวรคโต ท่านขยายว่า ปาสาทวรสฺส อุปริคโต โดยสลับบทหน้า/หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปาสาทวรสฺส อุปริ อุปริปาสาทวร.” (อุปริ + ปาสาทวร)

ตัวอย่างที่ ๖

ปจฺจามตฺตนฺติ ฆตฺตสฺส ปจฺจนโต. (ที.อฏ. ๑/๒๗๒, อ.อฏ. ๒/๔๓๒)

บทว่า ปจฺจนาภตฺตํ คือ ในภายหลังแห่งภัต

ในที่นี้บทว่า ปจฺจนาภตฺตํ ท่านขยายว่า ภตฺตสฺส ปจฺจโต โดยสลับ
บทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“ภตฺตสฺส ปจฺจนา ปจฺจนาภตฺตํ.” (ปจฺจนา + ภตฺต)

๒. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
อภัยยศัพท์ที่แสดงอรรถวิจนา แสดงว่าบทตั้งเป็น
อภัยยิภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อนฺุ อนฺุ อหฺมมาสํ อนฺุหฺมมาสํ, อหฺมมาเส อหฺมมาเสติ
อตฺถ. (กฺษา. นวฎฺ. ๑๕๕)

ทุกฺก กิงฺเดอน ชีอว่า อันวฺหฺมมาสะ หมายความว่า ทุกฺก
กิงฺเดอน

ในที่นี้บทว่า อนฺุหฺมมาสํ ท่านขยายว่า อนฺุ อนฺุ อหฺมมาสํ โดยใช้
อภัยยศัพท์ที่แสดงอรรถวิจนา คือ อนฺุ อนฺุ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้ง
เป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อนฺุ อนฺุ อหฺมมาสํ อนฺุหฺมมาสํ.”
(อรรถกถาณัย) “อหฺมมาสํ อหฺมมาสํ อนฺุ อนฺุหฺมมาสํ.” (นัยไวยากรณ์)

หมายเหตุ

วิจนา ศัพท์ คือศัพท์ที่กล่าวซ้ำแต่มีฐานะที่ตั้ง (สิ่งที่กล่าวถึง)
มากมายต่างกันดังมีวิเคราะห์ว่า “พฺยาปิตฺตุมิจฺจนา วิจนา.” ความปรารถนา

เพื่อแผ่ไป ชื่อว่า วิจฺฉา (วิ + อฺสฺ + อ) ในที่นี้ อนุ อนุ ศัพท์เป็น วิจฺฉา เพราะระบุถึงทุกๆ กิ่งเดือนโดยไม่มีกำหนดตายตัว

นหานาธิกรณานํ ตฺว วตฺตฺเมกฺกฺขณมฺหิ ยา
อิจฺฉโต พฺยาปิตฺ อิจฺฉา सा विज्ञाति पकितिता.

(นิตฺติ. ปท. ๗๐)

ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปในขณะเดียวของบุคคลผู้
ประสงค์จะกล่าวฐานะที่แตกต่างกัน เรียกว่า วิจฺฉา

ตัวอย่างที่ ๒

ปติ ปติ อตฺตํ ปจฺจตฺตํ. (ม. ๑/๙๖)

เฉพาะตนๆ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปัจจตฺต

ในที่นี้บทว่า ปจฺจตฺตํ ท่านขยายว่า ปติ ปติ อตฺตํ โดยใช้
อํพยศัพท์ที่แสดงอรรถวิจฺฉาคือ ปติ ปติ ขยาย เพื่อแสดงว่าบท
ตั้งเป็นอํพยยัภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปติ ปติ อตฺตํ ปจฺจตฺตํ.”
(อรรถกถาจารย์) “อตฺตํ อตฺตํ ปติ ปจฺจตฺตํ.” (นัยไวยากรณ์) (ปติ +
อตฺต)

วิจฺฉายํ อตฺตํ อตฺตํ ปติ ปจฺจตฺตํ. อทฺธมาสํ อทฺธมาสํ อนุ
อนุทฺธมาสํ, เอวํ อนุทฺธมาสํ. อิทํ อทฺธมาสํ จินฺตํ. อทฺธมาสํ จินฺตํ. มตฺตํ. อทฺธมาสํ จินฺตํ. มตฺตํ. เอวํ
เวทิตพฺพํ. ปติ ปติ อตฺตํ ปจฺจตฺตํ. อนุ อนุ อทฺธมาสํ
อนุทฺธมาสํ. อนุ อนุ ทฺธมาสํ. (นิตฺติ. สุตฺต. ๒๒๔)

๓. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเป็นวิฉาบทแสดง
ว่าบทตั้งเป็นอพยयीภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อนฺวตฺตมฺมาสนฺติ อตฺตมฺมาเส อตฺตมฺมาเส. (วิ.อฎ. ๒/๓๒๓, กงฺขา.
๔๓๖)

บทว่า อนฺวตฺตมฺมาสนฺติ คือ ทุกๆ กึ่งเดือน

ในที่นี้บทว่า อนฺวตฺตมฺมาสนฺติ ท่านขยายว่า อตฺตมฺมาเส อตฺตมฺมาเส
อันเป็นวิฉาบท เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอพยयीภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อนฺ
อนฺ อตฺตมฺมาสนฺติ อนฺวตฺตมฺมาสนฺติ.” (อรรถกถาจารย์) “อตฺตมฺมาสนฺติ อตฺตมฺมาสนฺติ อนฺ
อนฺวตฺตมฺมาสนฺติ.” (นัยไวยากรณ์) (อนฺ + อตฺตมฺมาสน)

ตัวอย่างที่ ๒

ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิติ วิญญูหิ อตฺตนิ อตฺตนิ
เวทิตพฺโพ. (วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๘)

ปาฐะว่า ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ คือ อันเหล่าวิญญูชน
พึงทราบเฉพาะตนๆ

ในที่นี้บทว่า ปจฺจตฺตํ ท่านขยายว่า อตฺตนิ อตฺตนิ อันเป็นวิฉาบท
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอพยयीภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปติ ปติ อตฺตนิ
ปจฺจตฺตํ.” (อรรถกถาจารย์) “อตฺตนิ อตฺตนิ ปติ ปจฺจตฺตํ.” (นัยไวยากรณ์)
(ปติ + อตฺต)

หมายเหตุ

อนวตฺตุมมาสํ ศัพท์ ประกอบด้วย สฺมี วิภัตติแล้วอาเทศเป็น อํ เพราะบทขยายเป็นสัตตัมยันตบท ส่วน ปจฺจตฺตํ ศัพท์ ประกอบด้วย หิ วิภัตติแล้วอาเทศเป็น อํ เพราะบทขยายเป็นตติยันตบท อพยยิภาวสมาส ที่เป็นอาการันต์มักอาเทศวิภัตติต่างๆ เป็น อํ โดยมีกฎเกณฑ์ ดังนี้

๑. ปัญจมีวิภัตติ อาเทศเป็น อํ ไม่ได้ เช่น อุปนครา, อุปนครมฺหา, อุปนครสุมา, อุปนครเรหิ.
๒. ตติยา/ฉฺฉฐี/สัตตมีวิภัตติ อาเทศเป็น อํ บ้าง เช่น อุปนกรํ (นา) อุปนกรณ, อุปนกรํ (หิ) อุปนกรเรหิ, อุปนกรํ (ส) อุปนกรสุส, อุปนกรํ (น) อุปนกรานํ, อุปนกรํ (สฺมี) อุปนกรมฺหิ อุปนกรสฺมี, อุปนกรํ (สุ) อุปนกรเรสุ
๓. ปฐมมา/ทุติยา/จตุตถีวิภัตติ อาเทศเป็น อํ แน่นนอน เช่น อุปนกรํ (สิ) อุปนกรํ (โย), อุปนกรํ (อ) อุปนกรํ (โย), อุปนกรํ (ส) อุปนกรํ (น)

น ปญฺจมฺยา' ยมฺภาโว   กฺวจิตี อธิการโต

ตติยาสตฺตมีฉฺฉฐี-   นนฺตุ โหติ วิกปฺปโต.

(รูป. ๓๓๖)

การอาเทศเป็น อํ นี้ ไม่มีในปัญจมีวิภัตติ ส่วนตติยา / สัตตมี / ฉฺฉฐีวิภัตติ อาเทศเป็น อํ ได้บ้าง เพราะการตามมาของ กฺวจิ ศัพท์ (จากสูตร “กฺวจิ สมาสนนฺต-คตฺตานมการนฺโต”. (กส. ๓๓๗)

กฎเกณฑ์ดังกล่าวอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตต่างๆ คือ ปา. ๒/๔/๘๓, กา.๒/๒๐๗-๘, มุคฺฐ. ๓๗๔-๕ นักศึกษาผู้ประสงค์ความพิสดารพึงศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์เหล่านั้นเถิด

๔. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสที่มีอพยาศัพท์อยู่หน้า ส่วนบทขยายแสดงอรรถวิภัตติของอพยาศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นอพยयीภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อชฺมุตฺตํ เจโตสมณฺณยฺตุโตติ อตฺตโน จิตฺตสมเถ ยฺตุโต.

(ม.อฏฺ. ๑/๑๖๙, อ.อฏฺ. ๓/๓๕๗)

ปาฐะว่า อชฺมุตฺตํ เจโตสมณฺณยฺตุโต ความว่า ผู้ประกอบในความสงบแห่งจิตของตน

ในที่นี้บทว่า อชฺมุตฺตํ (ของตน) ท่านขยายว่า อตฺตโน โดยแสดงอรรถบัญญัติของ อธิ ศัพท์เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอพยयीภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อตฺตโนติ อชฺมุตฺตํ.” (อธิ + อตฺต)

อธิบาย

พระอรรถกถาจารย์ขยาย อชฺมุตฺตํ ว่า อตฺตโน ขยาย เจโตสมณฺณยฺตุโต ว่า จิตฺตสมเถ ขยาย อนฺยฺตุโต ว่า ยฺตุโต การขยาย อชฺมุตฺตํ ว่า อตฺตโน เป็นการแสดงว่า อธิ ศัพท์ใน อชฺมุตฺต ลงในอรรถบัญญัติ การขยาย เจโตสมณฺณยฺตุโต ว่า จิตฺตสมเถ เป็นการแสดงว่า เจต ศัพท์กล่าวอรรถคือจิต และลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี (ตติยาสตุตมีนญจ. กส. ๓๐๗) เหมือน

ปาฐะว่า “เอกํ สมยํ” ฯลฯ การขยาย อนุยุโตโต ว่า ยุโตโต เป็นการแสดง อนุ อุปสัคใน อนุยุโตโต ว่าไม่มีอรรถพิเศษเป็นชาติวัตถุนัตตกะ (คล้าย ตามอรรถของธาตุ)

อหฺมตฺตุนฺติ วา อตฺตโนติ วา เอกํ เอกตฺถํ. พุณฺณชนเมว นานํ. ภูมฺมตฺเต ปเนตํ สมณฺติ อุปฺปโยควจฺนํ. อหฺนฺติ อิมินา อุปฺสคฺเคน โยเค สิหฺรํ. (ม.อฏฺ. ๑/๑๖๙, อ.ฎี. ๓/๔๒๒)

อหฺมตฺต ศัพท์ มาจาก อธิ + อตฺต อธิ ศัพท์กล่าวอรรถคืออัญญูวิภัตติ เพราะขยายว่า อตฺตโน จึงต้องวิเคราะห์ว่า “อตฺตโนติ อหฺมตฺตํ” บางแห่ง กล่าวอรรถสัตตมี เช่น “ยถา โลเก อิตฺถิสฺส กถา อธิตฺถิตฺติ วุจฺจติ, เอวํ อตฺตนิ ปวตฺตตฺตา อหฺมตฺตํ.” (วิสุทฺธิ. ๒/๑๖๖) ดังนั้น ในปาฐะดังกล่าว จึงวิเคราะห์ว่า “อตฺตโนติ อหฺมตฺตํ. อิตฺถิสฺสติ อธิตฺถิ.” (โมค. นิ. ๓/๒, น. ๓๖๙-๗๐)

ตัวอย่างที่ ๒

อปฺรามสโต จสฺส ปจฺจตฺตมฺเมว นิพฺพุติ วิทิตาติ สยเมว
อตฺตนาเยว เตสํ ปฺรามาสกิเลสํ นิพฺพุติ วิทิตา. (ที.อฏฺ.
๑/๑๐๐)

ปาฐะว่า อปฺรามาสโต...วิทิตา ความว่า พระองค์ทรงทราบ
ความดับแห่งปฺรามาสกิเลสเหล่านั้นด้วยพระองค์เองนั่นเทียว

ในที่นี้บทว่า ปจฺจตฺตมฺเมว (ด้วยพระองค์เองนั่นเทียว) ท่านขยายว่า
สยเมว อตฺตนาเยว โดยแสดงอรรถตติยาวิภัตติของ ปติ อพยยศัพท์
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอพยยภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อตฺตนาติ ปจฺจตฺตํ.”
(ปติ + อตฺต)

ตัวอย่างที่ ๓

ปัจจุตติ เวทิตพฺโพติ อตฺตนาเวทิตพฺโพ! (ที.อฏ. ๒/๓๒๓)

ปาฐะว่า ปัจจุตติ เวทิตพฺโพ ความว่า พึงทราบด้วยตนเอง
นั้นเทียว

ในที่นี้บทว่า ปัจจุตติ (ด้วยตนเองนั้นเทียว) ท่านขยายว่า อตฺตนา
โดยแสดงอรรถตติยาวิภัตติของ ปติ อพยยศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น
อภยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อตฺตนาติ ปัจจุตติ.” (ปติ + อตฺต)

หมายเหตุ

อรรถของอภยยศัพท์ในอภยยิภาวสมาสมากมาย เช่น อรรถการก
(วิภัตติ), ความใกล้เคียง, ความเหมือนกัน, ทั้งหมด, ลำดับ, บริบูรณ์, วิชา,
เขตแดน, เหมาะสม, เบื้องหลัง, ไม่ล่วงลำดับ, ความ ปราบกฏแห่งศัพท์,
ความไม่มีและความมีกาลอันเดียวกัน

วะ กสามิปฺยสาทศฺย - สากุลยานุกรรมรฺหุ
วิปฺสาปรยฺยนฺตโยคฺยตว - ปศฺจาทรุณฺณติกรฺเม
ศพฺทปฺราทรุณฺณาวา - เยคปฺทเยชฺวเนกธา.

(มฺคฺฐ. ๓๗/๓)

อนึ่ง ในภาษาสันสกฤตมีการแสดงอรรถวิภัตติเพียง
สองประเภท เท่านั้น คือ ทุตติยา / สัตตมีวิภัตติ แต่ใน
ภาษาบาลีมีอุทาหรณ์ที่แสดงอรรถวิภัตติสามประเภท
คือ ตติยา / ฉัญฐี / สัตตมีวิภัตติ (ดู ปา. ๒/๑/๖, มฺคฺฐ. ฎี.
๓๗/๓, โมคฺ. ๓/๒, โมคฺ.นิ. ๓/๒ น. ๓๗๐-๑. พ. น. ๑๘๔)

๒. กัมมธารยสมาส

๒.๑ ความหมายกัมมธารยสมาส

หมายถึง สมาสที่มีบททั้งสองมีเนื้อความเดียวกัน เช่น “มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส.” (บุรุษผู้ประเสริฐ) ในที่นี้ มหนฺต ศัพท์และ ปุริส ศัพท์ ระบุถึงมหาบุรุษ ดังนั้น กัมมธารยสมาสจึงเป็นสมาสที่บททั้งสองมีเนื้อความเดียวกัน อนึ่ง ด้วยอำนาจเนื้อความของบทหลังที่เป็นประธาน จึงทำให้เป็นสมาสที่มีลิงค์และพจน์คล้อยตามลิงค์และพจน์ของบทหลัง

กมฺมมิว ทวํ ธารยตีติ กมฺมธารโย. ยถา हि कमम् गुरियञ्ज
पियोऽन्नञ्ज त्वम् धारयति, कममे सति गुरियाय पियोऽन्नस्य ज समुपादौ.
तथा अयं समासो ऐकस्य अद्वयस्य त्वेव नामामि धारयति, तस्मिन् समासे सति
ऐकतद्योऽद्वयस्य नामत्वयस्य समुपादौ. (รูป. ๓๓๙)

๒.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมธารยสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติเดียวกัน
แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมธารยสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อจฺจริยมนุสฺสโสติ อจฺจริโย มนุสฺสโส. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อจฺจริยมนุสฺสโส ความว่า มนุषยผู้อัศจรรย์

ในที่นี้บอกว่า อจฺฉริยมนุสฺโส ท่านขยายว่า อจฺฉริโย มนุสฺโส โดยใช้บทที่มีวิภัตติเดียวกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “อจฺฉริโย จ โส มนุสฺโส จาติ อจฺฉริยมนุสฺโส.”

อธิบาย

ในบทขยายว่า อจฺฉริโย มนุสฺโส อจฺฉริย ศัพท์มีวิภัตติเดียวกันกับบทหลังคือ มนุสฺส ศัพท์ เพื่อแสดงว่าเป็นบทขยายของ มนุสฺโส จึงสามารถแสดงความเป็นกัมมธารยสมาสของบทตั้งคือ อจฺฉริยมนุสฺโส ได้ด้วยเหตุว่ากัมมธารยสมาสเป็นสมาสที่บทหน้าเป็นวิเศษนะของบทหลัง

๒.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส

สัมภาวนา

หมายถึง การยกขึ้นกล่าวศัพท์ทั้งสองศัพท์ที่แตกต่างกันให้เป็นสิ่งเดียวกัน มีองค์ธรรมเหมือนกัน โดยประสงค์จะย้ำเนื้อความของบทหลัง มีวิเคราะห์ว่า “สมฺภาวียเต สมฺภาวนา.” (สั + ภู + เณ + ยุ) เช่น “อนิจฺจา อิติ สญฺญา อนิจฺจสญฺญา.” (ความรู้ว่าไม่เที่ยง) อันที่จริง อนิจฺจ ศัพท์กล่าวถึงขั้นห้า ส่วน สญฺญา ศัพท์กล่าวถึงสัญญาขั้น เมื่อประกอบเป็นสัมภาวนาบุพพบท กัมมธารยสมาส อนิจฺจ ศัพท์หมายถึง สัญญาขั้น เพียงอย่างเดียว ในรูปวิเคราะห์ว่า “เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย เหตุปจฺจโย.” ปจฺจย ศัพท์โดยปกติหมายถึง ปฏฺฐาน ๒๔ ประเภท แต่เมื่อประกอบเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส ปจฺจย ศัพท์ หมายถึง เหตุปัจจัย อย่างเดียว

เอตถ จ สมภูาวนา นาม สามณญญุตสฺส อุตฺตรปทตฺถสฺส ทพฺพหํ
กตฺวา โถมนา สรูปวิเสสทีปนา, น คุณมตฺตทีปนาติ อธิปฺปาโย. (นิรุตติ.
๓๔๖) ฉ.

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์
เหล่านี้ คือ สงฺขาท, หุตฺวา, ภูต, อิติ, เอว แสดงว่า
บทตั้งเป็นสัมภูาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อภิขฺฌาวิสฺมโลภนฺติ อภิขฺฌาสงฺขาทํ วิสฺมโลภํ. (อ.อญ. ๒/
๓๕๒)

บทว่า อภิขฺฌาวิสฺมโลภํ คือ วิสฺมโลภะกล่าวคืออภิขฺฌา

ในที่นี้บทว่า อภิขฺฌาวิสฺมโลภํ ท่านขยายว่า อภิขฺฌาสงฺขาทํ วิสฺมโลภํ
โดยใช้ สงฺขาท ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภูาวนาบุพพบท
กัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อภิขฺฌาสงฺขาทํ วิสฺมโลภํ อภิขฺฌาวิสฺม -
โลภํ.” (อภิขฺฌา + วิสฺมโลภ)

ตัวอย่างที่ ๒

ปฏิสงฺขานสงฺขาทํ พลํ ปฏิสงฺขานพลํ. (อภิ.อญ. ๑/๑๐๐)

กำลังกล่าวคือการพิจารณา ชื่อว่า ปฏิสงฺขานพละ

ในที่นี้บทว่า ปฏิสงฺขานพลํ ท่านขยายว่า ปฏิสงฺขานสงฺขาทํ พลํ.
โดยใช้ สงฺขาท ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภูาวนาบุพพบท

กัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปฏิสงฺขานสงฺขาตํ พลํ ปฏิสงฺขานพลํ.”
(ปฏิสงฺขาน + พล)

อธิบาย

บางแห่งพระคัมภีร์จนจารย์ขยายบทตั้งที่เป็นสมาสด้วย สงฺขาต ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส (กัมมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็นสัมภาวนา) ด้วยเหตุที่บทเหล่านั้นสามารถแสดงอรรถสัมภาวนาได้

ตัวอย่างที่ ๓

อนิจฺจานุสฺสนาติ อนิจฺจนฺติ อนุสฺสนา. (วิ.อฏฺ. ๑/๔๗๒,
วิสุทฺธิ, ๒/๙๗)

บทว่า อนิจฺจานุสฺสนา คือ การพิจารณาว่าเป็นของไม่เที่ยง

ในที่นี้บทว่า อนิจฺจานุสฺสนา ท่านขยายว่า อนิจฺจนฺติ อนุสฺสนา โดยใช้ อิติ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “อนิจฺจนฺติ อนุสฺสนา อนิจฺจานุสฺสนา.”
(อนิจฺจา + อนุสฺสนา)

ตัวอย่างที่ ๔

อคุณฺหาปี คุณฺหา หุตฺวา ภาวนฺตฺติ คุณฺนิฏฺฐตา. (มณฺธิมณฺฑ. ๑/๑๐๖) ฉ.

ศัพท์เหล่านี้ แม้ไม่เป็นวิเสสนะ (ในกาลก่อน) แต่เป็นวิเสสนะได้ (ในภายหลัง) เพราะเหตุนี้ ศัพท์เหล่านั้น ชื่อว่า

คุณิภูตะ

ในที่นี้บอกว่า คุณิภูตา ท่านขยายว่า อคุณาปิ คุณา หุตฺวา ภวนฺติ โดยใช้ หุตฺวา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “คุณา หุตฺวา ภูตา คุณิภูตา.” (คุณ + ภูต)

หมายเหตุ

ในฐานะที่ประกอบด้วย กร / อส / ภู ชาติ และแสดงสภาพที่ไม่เคยมีให้มีขึ้นในภายหลัง ต้องลง จี ปัจจัยด้วยสูตร “อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี” (โมค. ๔/๑๑๙) หรือลง อี ปัจจัยด้วยสูตร “ปัจจุยาทนิฏฺฏจานิปาตนา สิขุณฺณติ” (กส. ๓๗๑)

อพฺยยีภาโวติ เอตฺถ อภูตตพฺภาเว กรภูธาตฺโยเค สมฺปชฺชมาเน กตฺตริ “ปัจจุยาทนิฏฺฏจานิปาตนา สิขุณฺณติ”ติ อีปัจจุยํ กตฺวา รูปสิทธิเวทิตพฺพา. (รูป. ฎี. ๓๓๐) ฉ.

ตัวอย่างที่ ๕

เอกปฺตฺตโกติ เอโกว ปฺตฺตโก. (วิ.อฏ. ๑/๒๑๑)

บพว่า เอกปฺตฺตโก คือ บุตรผู้เดียวเท่านั้น

ในที่นี้บอกว่า เอกปฺตฺตโก ท่านขยายว่า เอโกว ปฺตฺตโก โดยใช้ เอว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “เอโกว ปฺตฺตโก เอกปฺตฺตโก.” (เอก + ปฺตฺตก)

ตัวอย่างที่ ๖

ปธานภูตา สงฺขารา ปธานสงฺขารา. (ที.อฎ. ๓/๒๐๒, วิสุทฺธิ.
๒/๒๕๖)

สังขารทั้งหลายอันเป็นประธาน ชื่อว่า ปธานสังขาร

ในที่นี้บอกว่า ปธานสงฺขารา ท่านขยายว่า ปธานภูตา สงฺขารา โดยใช้ ภูต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภาวนาบุพพบท กัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “ปธานา หุตฺวา ภูตา สงฺขารา ปธาน-สงฺขารา.” (ปธาน + สงฺขาร)

๒.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปमानุตตรกัมมธารยสมาส

อุปमानุตตรกัมมธารยสมาส

คือ กัมมธารยสมาสที่มีบทหลัง เป็นอุปมาศัพท์ เช่น มุนิสีโห พระมุนีผู้เป็นประดุจสีหะ ในที่นี้ สีห ศัพท์เป็นอุปมาโดยเปรียบเทียบ พระมุนีว่าเหมือนสีหะเพราะความเป็นผู้อาจหาญ

อภิธานานุปโรธโต อุปมานภูตํ วิเสสนํ ปรี ภาวติ. ยถา สีโห วีย สีโห. มุนิ จ โส สีโห จาติ มุนิสีโห. (รฎ. ๓๔๓)

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย สทิส ศัพท์ ฯลฯ แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปमानุตตรกัมม-ธารยสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

สมณปุณฺธุรีโกติ ปุณฺธุรีกสทิสो สมโณ. (อ.อ. ๒/๓๖๔)

บทว่า สมณปุณฺธุรีโก คือ พระสมณะผู้เหมือนดอกบุณฑริก

ตัวอย่างที่ ๒

สมณปทุมโณติ ปทุมสทิสो สมโณ. (อ.อ. ๒/๓๖๔)

บทว่า ปทุมโณ คือ พระสมณะผู้เหมือนดอกบัว

ในที่นี้บทว่า สมณปุณฺธุรีโก, สมณปทุมโณ ท่านขยายว่า ปุณฺธุรีกสทิสो สมโณ, ปทุมสทิสो สมโณ โดยใช้ สทิส ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอนุமானุตตรกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “(ปุณฺธุรีกมिव ปุณฺธุรีโก.) สมโณ จ โส ปุณฺธุรีโก จาติ สมณปุณฺธุรีโก.” (สมณ + ปุณฺธุรีก) “(ปทุมมिव ปทุมโณ.) สมโณ จ โส ปทุมโณ จาติ สมณปทุมโณ.” (สมณ + ปทุม)

ปุณฺธุรีกมिव ปุณฺธุรีโก. สมโณ จ โส ปุณฺธุรีโก จาติ สมณปุณฺธุรีโก, สมณปทุมโณ. (รูป. ๓๔๓)

๓. ตัปปริสสมาส

๓.๑ ความหมายตัปปริสสมาส

หมายถึง สมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน เพราะระบุถึงเนื้อความของบทหลังเท่านั้น เช่น “ภูมึ คโต ภูมิกโต.” (ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน) ระบุถึงบุคคลผู้ไปอันเป็นอรรถของ คต ศัพท์ ไม่ระบุถึงแผ่นดินอันเป็นอรรถของภูมิตัพท์ ในประโยคว่า “ภูมิกเตน กตัม กมัม” (กรรมอันผู้ไปแล้วสู่แผ่นดินกระทำแล้ว) กล่าวถึงบุคคลเช่นนั้นว่า กระทำกรรม ไม่กล่าวถึงแผ่นดินว่า กระทำกรรม ดังนั้น ตัปปริสสมาส จึงเป็นสมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธานเท่านั้น อนึ่ง ด้วยอำนาจเนื้อความของบทหลังที่เป็นประธาน จึงทำให้เป็นสมาสที่มีลิงค์และพจน์คล้อยตามลิงค์และพจน์ของบทหลัง

ตสฺส ปุริโส ตปฺปุริโส. ตปฺปุริสสทิสตฺตา อยมฺปิ สมาสเ
อนฺหวตฺตสณฺณาย ตปฺปุริโสติ วุตฺโต. ยถา हि ตปฺปุริสสทฺโท คุณฺมตฺวตฺโต,
ตถา อयํ สมาสปิ. อุตฺตรปทตฺถปฺปธานิ हि ตปฺปุริโสติ. (รูป. ๓๔๑)

อฺยญจ ตปฺปุริโส อภิเชยฺยวจนฺลิङ्โก. (รูป. ๓๕๑)

๓.๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็นตัปปริสสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติต่างกัน แสดงว่าบทตั้งเป็นตัปปริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ภูมิกโตติ ภูมิ คโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า ภูมิกโต คือ ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน

ในที่นี้บทว่า ภูมิกโต ท่านขยายว่า ภูมิ คโต โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นตัพริสสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “ภูมิ คโต ภูมิกโต.” (ภูมิ + คต)

อธิบาย

บทขยายว่า ภูมิ คโต ประกอบด้วยบทที่มีวิภัตติต่างกันคือ ปฐมา วิภัตติและทุติยวิภัตติ เพื่อแสดงบทตั้งเป็นตัพริสสมาส ด้วยเหตุว่า ตัพริสสมาสเป็นสมาสที่มีบททั้งสองมีวิภัตติต่างกัน

ตัวอย่างที่ ๒

โสตาปนุโนติ โสตํ อาปนุโน. (วิ.อฎ. ๑/๒๐๒)

บทว่า โสตาปนุโน คือ ผู้ถึงกระแสน (พระนิพพาน)

ในที่นี้บทว่า โสตาปนุโน ท่านขยายว่า โสตํ อาปนุโน โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงบทตั้งเป็น ทุ.ตัพ. โดยวิเคราะห์ว่า “โสตํ อาปนุโน โสตาปนุโน.” (โสต + อาปนุ)

ตัวอย่างที่ ๓

ทุพฺพโจติ ทุกฺเขน กิจฺเณ วทิตฺตํ. (วิ.อฎ. ๒/๑๑๔)

บทว่า ทุพฺพโจ ความว่า ผู้อันบุคคลอื่นว่ากล่าวได้โดยลำบาก

ในที่นี้บอกว่า ทุพฺพโจ ท่านขยายว่า ทุกฺเขน กิจฺเณ วทิตฺตํโพ โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ต.ตป. โดยวิเคราะห์ว่า “ทุกฺเขน วทิตฺตํโพติ ทุพฺพโจ” (ท + วจ + อ)

ตัวอย่างที่ ๔

โมเจตุ โมจนาย วา อสฺสาโท โมจนสฺสาโท. (วิ.อฏ. ๒/๑๒)

ความยินดีเพื่อหลัง (อสุจิ) หรือเพื่อการหลัง (อสุจิ) ชื่อว่า
โมจนสฺสาทะ

ในที่นี้บอกว่า โมจนสฺสาโท ท่านขยายว่า โมเจตุ โมจนาย วา อสฺสาโท โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นตุ้มัตถะ จตุ. ตป. โดยวิเคราะห์ว่า “โมจนาย อสฺสาโท โมจนสฺสาโท.” (โมจน + อสฺสาท)

หมายเหตุ

โมเจตุ ศัพท์ แสดงว่า โมจน ศัพท์ เป็นภาวสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “โมจียเต โมจน.” ทั้งยังแสดงว่าแปลง ส วิภัตติที่ลงในอรรถตุ้มัตถะสัมปทาน เป็น อาย ในรูปนั้น

ตัวอย่างที่ ๕

ปชฺชนตุถาย ปธานํ ปหานปฺปธานํ. (อง. อฏ. ๒/๓๕๗)

ความพยายามเพื่อประโยชน์ต่อการกำจัด ชื่อว่า ปหานป-
ปธานะ

ในที่นี้บอกว่า ปหานปฺปธานํ ท่านขยายว่า ปชฺชนตุถาย ปธานํ

โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นตัทธิตะ. จตุ.ตป.
โดยวิเคราะห์ว่า “ปหานาย ปธานํ ปหานปฺปธานํ” (ปหาน + ปธาน)

หมายเหตุ

อุตฺถาย ศัพท์ ใน ปชหนตฺถาย แสดงว่าลง ส วิภัตติในอรรถตัทธิตะ
สัมปทาน

ตัวอย่างที่ ๖

รตฺตฺอุปรโตติ รตฺติโต อุปรโต. (สัง.ใหม่)

บทว่า รตฺตฺอุปรโต ความว่า งดเว้นจากการฉันอาหารในราตรี

ในที่นี้บทว่า รตฺตฺอุปรโต ท่านขยายว่า รตฺติโต อุปรโต โดยใช้บทที่มี
วิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ปัญ.ตป. โดยวิเคราะห์ว่า
“รตฺติโต อุปรโต รตฺตฺอุปรโต” (รตฺติ + อุปรโต)

รตฺติยา โภชนํ รตฺติ. ตโต อุปรโตติ รตฺตฺอุปรโต. (ที.อฎ. ๑/๗๕)

ตัวอย่างที่ ๗

กฺมฺภการปฺตฺโตติ กฺมฺภการสฺส ปฺตฺโต. (วิ.อฎ. ๑/๓๐๘)

บทว่า กฺมฺภการปฺตฺโต ความว่า ผู้เป็นบุตรของนายช่างหม้อ

ในที่นี้บทว่า กฺมฺภการปฺตฺโต ท่านขยายว่า กฺมฺภการสฺส ปฺตฺโต
โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น จ.ตป. โดย
วิเคราะห์ว่า “กฺมฺภการสฺส ปฺตฺโต กฺมฺภการปฺตฺโต” (กฺมฺภการ + ปฺตฺต)

ตัวอย่างที่ ๘

มคธมหามตฺโตติ มคธรรฏฺเจ มหามตฺโต. (วิ.อฏฺ. ๑/๓๑๗)

บทว่า มคธมหามตฺโต ความว่า มหาอำมาตย์ในแคว้นมคธ

ในที่นี้บทว่า มคธมหามตฺโต ท่านขยายว่า มคธรรฏฺเจ มหามตฺโต โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ส.ตฺป. โดยวิเคราะห์ว่า “มคธสฺส มหามตฺโต มคธมหามตฺโต” (มคธ + มหามตฺต)

หมายเหตุ

ชื่อแคว้นต่าง ๆ ๒๗ แคว้น เช่นแคว้นมคธ ต้องใช้เป็นบุพบทและพหูพจน์เท่านั้น

ปุมฺพหุตฺเต กุรุ สกฺกา โกสลา มคธา สีวี.

(ชาน. คาถา ๑๘๔)

๓.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นทุตียาตปฺปริสสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นทุตียาตปฺปริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อรณฺณํ คโต อรณฺณคโต. (รฺ. ๓๕๑)

ผู้ไปแล้ว สู่ป่า ชื่อว่า อรณฺณคตะ

สุขํ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต. (รูป. ๓๕๑)

ผู้ถึงแล้ว ซึ่งความสุข ชื่อว่า สุขปฺปตฺตะ

ในที่นี้ศัพท์หลังของบทตั้งคือ คโต, ปตฺโต เป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อคฺฉนฺติ คโต.” (คมุ + ต) , “ปาปฺณนฺติ ปตฺโต.” (ปท + ต) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็น พุ.ตฺป. ว่า “อรรถณํ คโต อรรถณคโต.” (อรรถณ + คต) “สุขํ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต.” (สุข + ปตฺต)

อธิบาย

กัตตุวาจกที่เป็นอาชยาตหรือกิตจะกล่าวอรรถกัตตา (บุคคลผู้กระทำกริยา) โดยตรง ดังนั้น เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกรรมของกริยา จึงต้องลงหุติยาวิภัตติเพื่อกกล่าวอรรถนั้นๆ ให้ปรากฏใน อ. ว่า “อรรถณคโต” คต ศัพท์เป็นกัตตุวาจกที่กล่าวอรรถกัตตาคือบุคคลผู้ไป เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกรรมของกริยาการไปใน คมฺ ฐาตุ จึงต้องลงหุติยาวิภัตติ (กมฺมตฺเถ หุติยา. กส. ๒๙๗) เพื่อกกล่าวอรรถกรรม เพราะเหตุนี้ ศัพท์หลังที่เป็นกัตตุสาธนะ จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็น พุ.ตฺป. อย่างแน่นอน

อนึ่ง พึงทราบว่ รูปวาจกต่างๆ สามารถกล่าวอรรถได้เพียงประการเดียวเท่านั้น อรรถที่ถูกกล่าวเหล่านั้นต้องประกอบด้วยปฐมาวิภัตติแน่นอน (ลึงคตฺเถ ปจฺมา. กส. ๒๘๔) ส่วนอรรถที่ไม่ถูกกล่าว (เช่น กรรม, ภาระ ฯลฯ) ต้องประกอบด้วยนามวิภัตติต่างๆ ตามสมควรแก่เนื้อความของตนเพราะนามวิภัตติสามารถกล่าวเนื้อความเหล่านั้นได้

กตฺตุ, กมฺมสงฺขาเต ยสฺมี นามตฺเถ ตฺยาทวิภตฺติโย ภวนฺติ. โส นามตฺโต ตฺยาทิวาจกานํ เอว วาจจฺญโต วุตฺตตฺโต นาม โหติ, น สฺยาทวิภตฺตินํ... อมาทโย จ อตฺถวาจกวิภตฺติโย เอตสฺมี โอกาเส น

ลภณฺติ. ลิงฺคตฺถมตฺตโชติกา ปจฺมาวิภตฺติ เอว โสกาสิ ลภติ. (นिरุตฺติ. ๕๖๓) ฉ.

กตฺตาโท ยตฺถ มาชฺยาตํ กิตฺสมาสสฺสุ ตทฺธิตํ
ส วุตฺโต ตตฺถ ปจฺมา อตฺถมตฺตวิวจนยา.

(กจ. สาร. ๓)

๓.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นตติยาตปปริสสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้งเป็น
กัมมสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นตติยาตปปริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

พุทฺธเชน ภาสิโต พุทฺธภาสิโต, ฌโม. (รูป. ๓๕๑)

พระธรรมใด อันพระพุทธรเจ้า ทรงตรัสแล้ว พระธรรม
นั้นชื่อว่า พุทธรภาสิตะ

ตัวอย่างที่ ๒

วิญญฺหิ ครหิโต วิญญฺครหิโต. (รูป. ๓๕๑)

บุคคลใด อันวิญญูชนทั้งหลาย ดำหนิแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่า
วิญญูครหิตะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ ภาสิโต, ครหิโต เป็นกัมมสาธนะ

โดยวิเคราะห์ว่า “ภาสียิตฺถาติ ภาสโต.” (ภาส + ต), “ครหียิตฺถาติ ครหโต.” (ครห + ต) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นตติยาตปฺปริสสมาสว่า “พุทฺธเณ ภาสโต พุทฺธภาสโต.” (พุทฺธ + ภาสิต) “วิมฺญฺหิ ครหโต วิมฺญฺหฺครหโต.” (วิมฺญฺ + ครหิต)

อธิบาย

กัมมวาจกที่เป็นอาชยาตหรือกิตจะกล่าวอรรถกรรม (สิ่งที่ถูกกัฏตากระทำ) โดยตรง ดังนั้น เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกัฏตาของกิริยา จึงต้องลงตติยาวิภัตติเพื่อกกล่าวอรรถเช่นนั้นให้ปรากฏ ใน อ.ว่า “พุทฺธภาสโต” ภาสิต ศัพท์เป็นกัมมวาจกที่กล่าวอรรถกรรมคือพระธรรมที่ทรงตรัสไว้ เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกัฏตาของกิริยาการกล่าวใน ภาส ธาตุ จึงต้องลงตติยาวิภัตติ (กตฺตริ จ. กส. ๒๘๘) เพื่อกกล่าวอรรถกัฏตา เพราะเหตุนี้ ศัพท์หลังที่เป็นกัมมสาธนะ จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็น ตติยาตปฺปริสสมาส อย่างแน่นอน

๓.๕ ลักษณะบทตั้งที่เป็นฉฐฐิตปฺปริสสมาส

๑. ถาบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้ง เป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นฉฐฐิตปฺปริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ธมฺมสุส สัณฺณนา ธมฺมสัณฺณนา. (สัง. ปรับปรุง)

คัมภีร์เป็นเครื่องพรรณนาซึ่งธรรม ชื่อว่า ธมฺมสังวัณณนา

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ สัณณนา เป็นกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อตฺโต สัณณียติ เอตยาติ สัณณนา.” (ส + วนฺณ + ยุ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นฉัญฐิตูปปริสสมาสว่า “ธมฺมสฺส สัณณนา ธมฺมสัณณนา.” (ธมฺม + สัณณนา)

ธมฺโม สัณณียติ สมฺมา สทฺทตฺถาธิปฺปายตฺเถหิ อญฺโญ ปริปุณฺณํ กตฺวา วิวริยติ เอตยาติ ธมฺมสัณณนา. (มณิทีป. ๑/๑๔)

อตฺโต สัณณียติ เอตยาติ สัณณนา. ธมฺมสฺส สัณณนา ธมฺมสัณณนา. (มรฺฐฎี. ๑/๔)

ตัวอย่างที่ ๒

อภิธมฺมตฺถานํ สงฺคหํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ. (สัง. ปรับปรุง)

คัมภีร์เป็นเครื่อง / ที่รวบรวม ซึ่งเนื้อความของพระอภิธรรม
ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ สงฺคหํ เป็นกรณ / อธิกรณสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา สงฺคหํ.” (ส + คห + อ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นฉัญฐิตูปปริสสมาสว่า “อภิธมฺมตฺถานํ สงฺคหํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ.” (อภิธมฺมตฺถ + สงฺคห)

เต สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ. (วิภาวินี. ๗/๓) ฉ.

เต (เป) เอเตนาติ อิมินา อภิธมฺมตฺถานํ สงฺคหํ อภิธมฺมตฺถสงฺคยฺหนฺติ ฉญฺฐิตูปปริสํ ทสฺเสติ. (มณิณฺฑชฺ. ๑/๑๑๘) ฉ.

๓.๖ ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมัฏฐฉัญฐิตุปปฐิสสมาส

๑. ถ่าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้งเป็น
ภาวสาธนะแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมัฏฐฉัญฐิตุปปฐิส
สมาส

ตัวอย่างที่ ๑

รตนตฺตยสฺส ปณฺาโม รตนตฺตยปฺปณฺาโม.

การนอบน้อมซึ่งพระรัตนตรัย ชื่อว่า รตนัตตยปฺปณามะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ ปณฺาโม เป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์
ว่า “ปณฺมณํ ปณฺาโม.” (ป + นมฺ + ณ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้า
เป็นกัมมัฏฐฉัญฐิตุปปฐิสสมาส (ฉัญฐิตุปปฐิสสมาสที่มีอรรถกรรม) โดย
วิเคราะห์ว่า “รตนตฺตยสฺส ปณฺาโม รตนตฺตยปฺปณฺาโม.” (รตนตฺตย + ปณาม)

ปณฺมณํ ปณฺาโม. กายวาจาจิตฺเตหิ รตนตฺตยคุณนินฺนตา....
รตนตฺตยสฺส ปณฺาโม ตถา. (มณฺิมณฺชฺ. ๑/๓๒) ฉ.

ตัวอย่างที่ ๒

หตฺถสฺส คาโห หตฺถคฺคาโห. เวณฺีย คาโห เวณฺิคฺคาโห.

การจับมือ ชื่อว่า หัตถัคคาหะ การจับมวยผม ชื่อว่า
เวณิกคาหะ

ในที่นี้ศัพท์หลังของบทตั้งคือ คาโห เป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“คหณํ คาโห.” (คห + ณ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นกัมมัฏฐฉัญฐิ

ตัปปริสสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “หตุถสฺส คาโห หตุถคฺคาโห.” (หตุถ + คาห)
 “เวณียา คาโห เวณิคฺคาโห.” (เวณิ + คาห)

อิติวุตตลกฺขณสฺส หตุถสฺส คหณํ หตุถคฺคาโห. เวณียา คหณํ
 เวณิคฺคาโห. (กงฺขา. ๗/๓)

๓.๖ ลักษณะบทตั้งที่เป็นทุราชานมคคตปปริสสมาส

ความหมายทุราชานมคคตปปริสสมาส

ตัปปริสสมาสเป็นสมาสที่มีบทหน้าและบทหลังมีวิภัตติต่างกัน
 บทหน้าประกอบด้วยหุตฺยาวิภัตติ ฯลฯ ส่วนบทหลังประกอบด้วย ปฐฺมา
 วิภัตติแน่นอน แต่ทุราชานมคคตปปริสสมาสเป็นสมาสที่สลับบทหน้า /
 หลังของบทตั้ง โดยบทหลังประกอบด้วยวิภัตติอื่นจากปฐฺมาวิภัตติ ส่วน
 บทหน้าประกอบด้วยปฐฺมาวิภัตติ ในฐานะที่ขยายบทหน้าโดยสลับบทหน้า
 /หลังเช่นนี้ เรียกว่า ทุราชานมคคตปปริสสมาส (ตัปปริสสมาสที่มีหนทาง
 อันรู้ได้ยาก) ดังมีวิเคราะห์ว่า “ทุกฺเขน อาณายตฺติ ทุราชาโน.” (ทุ + อา
 + ณ + ยุ) ‘หนทางใดอันบุคคลรู้ได้โดยยาก เพราะเหตุนั้น หนทางนั้น
 จึงชื่อว่า ทุราชานะ’ “ทุราชาโน มคฺโค อสฺสาติ ทุราชานมคฺโค, สฺมาโส.”
 (สมาสอันมีหนทางที่รู้ได้ยาก)

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายสลับบทหน้า/หลัง
 แสดงว่าบทตั้งเป็นทุราชานมคคตปปริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อคฺคทกฺขิณฺเอยโยติ ทกฺขิณฺเอยยานํ อคฺโค. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อคฺคทกฺขิณฺเอยโย คือ ผู้เลิศกว่าบุคคลผู้ควรรับ
ทักษิณาทาน

ในที่นี้บทว่า อคฺคทกฺขิณฺเอยโย ท่านขยายว่า ทกฺขิณฺเอยยานํ อคฺโค
โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทุราชานมคคตปฺปฺริสสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “ทกฺขิณฺเอยยานํ อคฺโค อคฺคทกฺขิณฺเอยโย.” (อคฺค +
ทกฺขิณฺเอย)

ตัวอย่างที่ ๒

กายสฺส ปุพฺพํ (ปุริโม ภาโค) ปุพฺพกาโย. (นีติ. สุตต. ๗๐๔)

ส่วนเบื้องหน้าแห่งกาย ชื่อว่าปุพพกายะ

ในที่นี้บทว่า ปุพฺพกาโย ท่านขยายว่า กายสฺส ปุพฺพํ (ปุริโม
ภาโค) โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทุราชานมคค
ตปฺปฺริสสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “กายสฺส ปุพฺพํ ปุพฺพกาโย.” (กาย +
ปุพฺพ)

หมายเหตุ

ตามมติของพระอัครควังสาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์สัททนีติ ทุราชานมคค
สมาส เป็นตปฺปฺริสสมาสเท่านั้น แต่ตามมติของคณิศรจนาจารย์รุ่นหลัง สมาส
อื่นจากนั้น คือวิเสสนปรปทกัมมธารยสมาสและพหุพพีหิสมาส ก็เป็น
ตุราชานมคคสมาสได้ ด้วยเหตุว่ามีการสลับหน้า / หลังเช่นกัน

กายสส ปุพฺพํ ปุริโม ภาโค ปุพฺพกาโย. เอวํ ปจฺจกาโย. อยํ
 อุตฺตรปทสส ปุพฺพนิปาตภาเวน วุตฺโต ทูราชานคฺโค นาม จณฺฐิตปฺปฺริโสติ
 เวทิตพฺโพ. (นิตฺติ. สุตฺต. ๗๐๔)

ตัวอย่างที่ ๓

สตฺตวิเสโสติ วิเสสสตฺโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า สตฺตวิเสโส คือสัตฺตวิเสส

ในที่นี้บทว่า สตฺตวิเสโส ท่านขยายว่า วิเสสสตฺโต โดยสลับบท
 หน้า / หลัง เพื่อแสดงบทตั้งเป็นทูราชานคฺคสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “วิเสโส
 จ โส สตฺโต จาติ สตฺตวิเสโส.” (วิเสส + สตฺต)

ตัวอย่างที่ ๔

อฺตุตฺโตโม จ โส คณฺเ จาติ คณฺตุตฺโตโม. (ปร. ที.)

ประเสริฐด้วย ประเสริฐนั้น เป็นหมู่ด้วย เพราะเหตุนี้
 ชื่อว่า คณฺตุตฺตมะ

ในที่นี้บทว่า คณฺตุตฺโตโม ท่านขยายว่า อฺตุตฺโตโม จ โส คณฺเ จ
 โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทูราชานคฺคสมาสโดย
 วิเคราะห์ว่า “อฺตุตฺโตโม จ โส คณฺเ จาติ คณฺตุตฺโตโม.” (อฺตุตฺตม + คณ)

อฺตุตฺโตโม จ โส คณฺเ จาติ อตฺถน อฺตุตฺตมคณฺเ นาม. โสเยว อธิ
 คณฺตุตฺโตมิติ วุจฺจติ ยถา มฺนิเสฏฺโฐ มฺนิวโรติ. (ปร. ที. น. ๑๓)

โสเยว อธิ คณฺตุตฺโตมิติ วุจฺจติ วิเสสนปรนิปาตวเสนาติ อธิปฺปาโย.

(อนุที. น. ๒๕)

สุสุ ตรุโณ ภูชโคติ ภูชคสุสุ. วิเสสนปรนิปาโตยฺ “อคุยาหิโต”
จุจาทิสฺ วิย. (ฉนโท. ฎี. ๓๘)

ตัวอย่างที่ ๕

อาหิโต อคุติ เยน โส อคุยาหิโต.

ไฟอันบุคคลใด บุกาแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่า อัคยาหิตะ

ในที่นี้ บทว่า อคุยาหิโต ท่านขยายว่า อาหิโต อคุติ เยน โส
โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้ง เป็นทุราชานมคคสมาส โดย
วิเคราะห์ว่า “อาหิโต อคุติ เยน โส อคุยาหิโต.” (อาหิต + อคุติ)

วา’ หิตาคุนฺยาหิษฺ. (ปา. ๒/๒/๓๗)

อาหิโต อคุติ เยน โส อาหิตคุติ. “อคุยาหิโต วา” ตฺยาโท
ยเถจจํ วิเสสนสุส ปรตฺตา. (พา. น. ๑๖๘)

๔. พหุพพีหิสมาส

๔.๑ ความหมายพหุพพีหิสมาส

หมายถึง สมาสที่ระบุถึงเนื้อความของอัญญบท (บทอื่นจากบทที่ถูกย่อ) เช่น มหนตฺ ฐนฺ เอตสฺสาติ มหฺทฺธโน ในที่นี้ มหฺทฺธน ศัพท์มาจาก มหนตฺ + ฐนฺ มหนตฺ ศัพท์กล่าวอรรถคือสภาพอันยิ่งใหญ่ ฐนฺ ศัพท์กล่าวอรรถคือทรัพย์ แต่เมื่อประกอบทั้งสองศัพท์เป็นพหุพพีหิสมาสตามรูปวิเคราะห์ว่า “มหนตฺ ฐนฺ เอตสฺสาติ มหฺทฺธโน” บทสมาสที่สำเร็จแล้วนี้กล่าวถึงบุคคลผู้มีทรัพย์มากหาได้กล่าวถึงอรรถคือทรัพย์ หรือความมากมายไม่

พหฺว วิหิโย ยสฺส โส พหุพพีหิ. พหุพพีหิสทิสตฺตา อยมฺปิ
สมาโส อนฺวตฺถสณฺณาวเสน พหุพพีหิติ วุตฺโต. อณฺณปทตฺถปฺปชาโน หิ
พหุพพีหิ. (รูป. ๓๕๒)

๔.๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็นพหุพพีหิสมาส

๑. ถ้ายกตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย ศัพท์เหล่านี้คือ สมฺนฺหาคต, สมฺปนฺน, ปริปุณฺณ, สมฺปุณฺณ, สมํคี, อุปฺปนฺน แสดงว่าบทตั้งเป็น พหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

มหทุธโนติ มหตา ธเนน สมนุภาคโต. (ที. อฏ. ๑/๒๕๓)

บทว่า มหทุธโน ความว่า ผู้ประกอบด้วยทรัพย์มากมาย

ในที่นี้บทว่า มหทุธโน (ผู้มีทรัพย์มากมาย) ท่านขยายว่า มหตา ธเนน สมนุภาคโต โดยใช้ สมนุภาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “มหนุตฺ ธนํ เอตสฺสาติ มหทุธโน.” (มหนุต + ธน)

อธิบาย

ในการขยายบทตั้งในพระบาฬีและอรรถกถา บางแห่งพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ขยายบทตั้งที่เป็นสมาสด้วย สมนุภาคต ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงบทตั้งเป็นพหูพหิสมาส ด้วยเหตุว่า สมนุภาคต ศัพท์ ฯลฯ กล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบ (ด้วยทรัพย์มากมาย) ฯลฯ เหมือนพหูพหิสมาสคือ มหทุธโน ที่กล่าวถึงบุคคลผู้มีทรัพย์มาก

ตัวอย่างที่ ๒

มหามตฺโตติ มหติยา อิสฺสริยมตฺตาย สมนุภาคโต. (ที.

อฏ. ๑/๓๑๗)

บทว่า มหามตฺโต ได้แก่ บุคคลผู้ประกอบด้วยประมาณ คือ ความเป็นอิสระอันยิ่งใหญ่

ในที่นี้บทว่า มหามตฺโต (ผู้มีประมาณอันยิ่งใหญ่) ท่านขยายว่า มหติยา อิสฺสริยมตฺตาย สมนุภาคโต โดยใช้ สมนุภาคต ศัพท์ขยาย

เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นพหูพจน์สมาสโดยวิเคราะห์ว่า “มหดี มตฺตา
อสุสาติ มหามตฺโต.” (มหา + มตฺต)

ตัวอย่างที่ ๓

อนลสาติ อุฏฺฐานวิริยสมฺปนฺนา. (วิ.อฏ. ๒/๔๓)

หญิงสาวผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรอันเป็นเหตุลุกขึ้น (ไม่ย่อ
หย่อน) ชื่อว่า อนลสา (ผู้ไม่เกียจคร้าน)

ในที่นี้บทว่า อนลสา (ผู้ไม่เกียจคร้าน) ท่านขยายว่า อุฏฺฐานวิริย-
สมฺปนฺนา โดยใช้ สมฺปนฺน ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพจน์
สมาส โดยวิเคราะห์ว่า “นตฺถิ อลฺลส เอตฺติสฺสาติ อนลสา, กุมาริกา.” (น +
อลส)

ตัวอย่างที่ ๔

สุปฺปติตฺถิ สุนฺทเรหิ ติตฺถิ อุปฺปนฺโน. (วิ.อฏ. ๑/๕๕๕)

บทว่า สุปฺปติตฺถิ ความว่า ประกอบด้วยทำน้ำอ้นงดงาม

ในที่นี้บทว่า สุปฺปติตฺถิ (มีทำน้ำอ้นงดงาม) ท่านขยายว่า สุนฺทเรหิ
ติตฺถิ อุปฺปนฺโน โดยใช้ อุปฺปนฺน ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบท
ตั้งเป็นพหูพจน์สมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สุนฺทริ ปติตฺถิ อสุสาติ สุปฺปติตฺถิ.”
(สุ + ปติตฺถ)

๒. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเป็นกัตตุสาธนะ
แสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพฬิหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

สจฺจิกตนิโรธติ นิโรธํ นิพฺพานํ สจฺจิกตฺวา จิโต. (มหาน.
อฏ. ๘๒)

บทว่า สจฺจิกตนิโรธ ความว่า ผู้ดำรงอยู่โดยรู้แจ้ง
พระนิพพาน

ในที่นี้บทว่า สจฺจิกตนิโรธ (ผู้มีพระนิพพานอันตนกระทำให้แจ้ง
แล้ว) ท่านขยายว่า นิโรธํ นิพฺพานํ สจฺจิกตฺวา จิโต โดยใช้กัตตุสาธนศัพท์
ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพฬิหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สจฺจิกโต
นิโรธ เยนาคติ สจฺจิกตนิโรธ, อรหา.” (สจฺจิกต + นิโรธ)

อธิบาย

กัตตุสาธนศัพท์ คือ สจฺจิกตฺวา จิโต ขยายสมาสคือ สจฺจิกตนิโรธ
ศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพฬิหิสมาส ด้วยเหตุว่า กัตตุสาธนศัพท์นั้น
กล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบกิจการรู้เหมือนพหูพฬิหิสมาส คือ สจฺจิกตนิโรธ
ศัพท์ที่กล่าวถึงบุคคลผู้แทงตลอดสัจจะสี่

๓. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเป็นอัสสัถิตัทธิต
แสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพฬิหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อภีรูปาติ อภีรูปวดี. (อ. อนุ. ๓/๓๗)

บทว่า อภีรูปา คือ หญิงผู้มีรูปงาม

ในที่นี้บทว่า อภีรูปา (ผู้มีรูปงาม) ท่านขยายว่า อภีรูปวดี โดยใช้
อัสสัดถิตัทธิตขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“อภี รุป อสสาติ อภีรูปา, อติถี.” (อภี + รูป)

อธิบาย

อัสสัดถิตัทธิตคือ อภีรูปวดี (อภีรูป อสสา อติถีติ อภีรูปวดี)
ขยายสมาสคือ อภีรูป ศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาส ด้วย
เหตุว่าอัสสัดถิตัทธิตนั้นกล่าวถึงหญิงผู้มีรูปงามเหมือนพหูพหิสมาสคือ
อภีรูป ศัพท์ที่กล่าวถึงหญิงดังกล่าว

ตัวอย่างที่ ๒

สสสยนฺติ....สสยวณฺติ. (เปต.อนุ. ๒๐๙)

บทว่า สสสย คือ ผู้มีความสงสัย

ในที่นี้บทว่า สสสย (ผู้มีความสงสัย) ท่านขยายว่า สสยวณฺติ
โดยใช้อัสสัดถิตัทธิตขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาสโดย
วิเคราะห์ว่า “สสฺวิชฺชติ สสโย อสสาติ สสสโย, เปโต.” (สส + สสย)

หมายเหตุ

สส ศัพท์ใน สสสย กล่าวอรรถคือ วิชฺชมาน (มีอยู่) จึงวิเคราะห์ว่า
“สสฺวิชฺชติ สสโย อสสาติ สสสโย” หรือ “สสโย อสส อติถีติ สสสโย.”

อาเทศ สห เป็น ส หรือลป ห อักษรใน สห ศัพท์ด้วยสูตร "สหสฺส หสฺส จ โลโป วา." (นีติ. สุตต. ๗๔๖)

สงฺขาโร อสฺส อตฺถิติ สสงฺขาริกํ "สโลมโก สปกฺโข" ตฺยาทีสุ วย สหสฺสทสฺส วิชฺชมานตฺถปริทีปโนโต. (วิภาวินี. ๗๘) ฉ.

๔. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
อัญญบท (บทอื่นจากสมาส) คือ ย/ต/เอต/อิม ศัพท์
แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อาคตา สมณา อิมํ สงฺฆารามนฺติ อาคตสมฺโณ, สงฺฆาราโม.

สมณะทั้งหลายมาแล้ว สู้สงฆารามนี้ เพราะเหตุนั้น
สงฆารามนั้น ชื่อว่า อาคตสมณะ

ในที่นี้บทว่า อาคตสมโณ ท่านขยายว่า อาคตา สมณา อิมํ
โดยใช้ อิม ศัพท์ขยาย เพื่อว่าแสดงบทตั้งเป็นพหุพหิสมาส โดย
วิเคราะห์ว่า "อาคตา สมณา อิมํ สงฆารามนฺติ อาคตสมโณ, สงฆาราโม."
(อาคต + สมณ)

อธิบาย

บทขยายว่า อาคตา สมณา อิมํ ประกอบด้วยอัญญบท คือ อิม
ศัพท์ จึงสามารถแสดงความเป็นพหุพหิสมาสของบทตั้งได้ ด้วยเหตุว่า
พหุพหิสมาสเป็นสมาสที่มีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน ในที่นี้
อัญญบทคือ อิม ศัพท์ ส่วนเนื้อความของอัญญบทคือ สงฆาราม

๕. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีคณะต่างกัน
แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

มหาปณฺโณติ ปณฺทิตฺโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า มหาปณฺโณติ คือ ปณฺทิต

ในที่นี้บทว่า มหาปณฺโณติ (ผู้มีปัญญามาก) ท่านขยายว่า ปณฺทิตโต โดยเปลี่ยนคณะจากคณะเดิม เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “มหตี ปณฺณา อสฺสาติ มหาปณฺโณติ.” (มหนฺต + ปณฺณา)

อธิบาย

บทตั้งคือ มหาปณฺโณติ มาจาก มหา + ปณฺณา ปณฺณา ศัพท์ เป็นอาการันต์อิตถิลิงค์ (กัญญาทิกณะ) ส่วน ปณฺทิต ศัพท์ เป็นอาการันต์ปุงลิงค์ (ปฺริสาทิกณะ) ในที่นี้ ประกอบใช้ ปณฺทิต ศัพท์เป็นบทขยาย มหาปณฺณา ศัพท์ โดยเปลี่ยนจากลิงค์เดิม (อิตถิลิงค์) เป็นลิงค์ใหม่ (ปุงลิงค์) เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส ด้วยเหตุว่าพหุพพีหิสมาสมีลิงค์คล้ายตามลิงค์ของเนื้อความที่กล่าวถึง ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นปุงลิงค์ ก็มีรูปเป็นปุงลิงค์ เช่น “มหาปณฺโณติ ปฺริโส” ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นอิตถิลิงค์ ก็มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ เช่น “มหาปณฺณา อิตฺถิ” ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นนปุงสกลิงค์ ก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น “มหาปณฺณํ กุลํ”

๔.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นสังขโยกยปทพหุพพีหิสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติต่างกัน และมี วา สองศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นสังขโยกย-ปทพหุพพีหิสมาส

สังขโยกยปทพหุพพีหิสมาส

หมายถึง พหุพพีหิสมาสที่ประกอบด้วยบททั้งสองเป็นสังขยาศัพท์ และมีลักษณะพิเศษที่ในรูปวิเคราะห์โดยประกอบด้วย วา สองศัพท์ เพื่อแสดงวิภัตติ (เนื้อความไม่แน่นอน) ของบท ดังนั้น ทวตฺตโย ศัพท์ จึงหมายถึง บาทสองใบหรือสามใบ ไม่เจาะจงว่าเป็นสองใบหรือสามใบ อย่างแน่นอน

อิมสฺมี จาเน วาสทฺตโตเยว อณฺณปทฺโต นาม. ตสฺมา อยฺย สมาสเ อณฺณปทฺตปฺปธานตฺตา พหุพฺพีหิ นาม ภาวติ. (นีติ. สุตต. ๗๐๘)

ตัวอย่างที่ ๑

ทวตฺตปฺตฺตาติ เทว วา ตโย วา ปตฺตา. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า ทวตฺตปฺตฺตา คือ บาทสอง หรือสามใบ

ในที่นี้บทว่า ทวตฺตปฺตฺตา ท่านขยายว่า เทว วา ตโย วา ปตฺตา โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกัน และ วา สองศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบท

ตั้งเป็นสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “เทว วา ตโย วา ทวตตโย.” (ทวิ + ติ) (ทวตตโย ปตฺตา ทวตติปตฺตา.)

อธิบาย

ในบทขยายว่า “เทว วา ตโย วา ปตฺตา” ทวิ ศัพท์และ ติ ศัพท์มีวิภัตติเดียวกันและประกอบด้วย วา สองศัพท์ จึงสามารถแสดงความเป็นสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาสของบทตั้งคือ ทวตติปตฺตา โดยแสดงวิเคราะห์ว่า “เทว วา ตโย วา ทวตตโย.” หมายถึง บาทรองหรือสามใบแล้ววิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสต่อไปว่า “ทวตตโย ปตฺตา ทวตติปตฺตา.”

๔.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ วีย, อิว, สทิส, สปปฎิภาค ฯลฯ และมีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

นิโครธปริมณฑโลติ นิโครธ วีย ปริมณฑโล. (ที. อฎ. ๒/
๔๔ , ม.อฎ. ๓/๒๗๔)

บทว่า นิโครธปริมณฑโล ความว่า ผู้มีปริมณฑลประดุจดั่งนไทร

ในที่นี้บอกว่า นิโครธปริมณฑล ท่านขยายว่า นิโครธ วีย ปริมณฑล โดยใช้ วีย ศัพท์ขยาย และมีเนื้อความของอัญญบท (พระราชกุมาร) เป็นประธาน เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “นิโครธ วีย ปริมณฑล โยติ นิโครธปริมณฑล, ราชกุมาร,” (นิโครธ + ปริมณฑล)

นิโครธ อิว ปริมณฑล โย ราชกุมาร โสย นิโครธปริมณฑล, ราชกุมาร. (รูป. ๓๕๖)

ตัวอย่างที่ ๑

จกขุ วีย ภูโต จกขุภูโต. (ม.อภ. ๒/๑๐๑, มหานิ. อภ. ๒๙๓)

ผู้เป็นประดุจจักขุ ชื่อว่า จักขุภูตะ

ในที่นี้บอกว่า จกขุภูโต ท่านขยายว่า จกขุ วีย ภูโต โดยใช้ วีย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “จกขุ วีย ภูโต จกขุภูโต, ภควา.” (จกขุ + ภูต)

จกขุ อิว ภูโต อยัม ปรมตถทสฺสนโตติ จกขุภูโต, ภควา. (รูป. ๓๕๖)

ตัวอย่างที่ ๒

โอปานมิว ภูโตติ โอปานภูโต. (ส. นวฎี. ๒/๓๘๗)

ผู้เป็นประดุจบ่อน้ำ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าโอปานภูตะ

ในที่นี้บอกว่า โอปานภูโต ท่านขยายว่า โอปานมิว ภูโต โดยใช้ อิว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาส โดย

วิเคราะห์ว่า “โอปาน อิว ภูโต โย ราชชาติ โอปานภูโต.” (โอปาน + ภูโต)

ตัวอย่างที่ ๓

สงขลิตํ ลิตตสทิสํ โธตสงขสปปฎิกาคํ จริตพพ. (วิ. อฏ.
๑/๒๑๐)

พึงประพฤติให้เป็นสิ่งที่ถูกขัดเกลาเหมือนสังข์ คือ เหมือน
กับสังข์ที่ถูกขัดเกลาคือมีส่วนเปรียบกับสังข์ ที่ถูกขัดเกลา

ในที่นี้พบว่า สงขลิตํ ท่านขยายว่า ลิตตสทิสํ และ โธตสงข-
สปปฎิกาคํ โดยใช้ สทิส / สปปฎิกาค ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น
อุปมาบุพพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สงขํ วีย ลิตตํ ยนฺติ
สงขลิตํ, พุรหมจริยํ.” (สงข + ลิต)

โต เอว สงขํ วีย ลิตตํ สงขลิตํ. เตนาห “ลิตตสงขสทิสน”ติ.
(ม. ฎี. ๓/๑๖๖, ส. ฎี. ๒/๑๙๗)

๔.๕ ลักษณะบทตั้งที่เป็นนินิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย น/
นิ / รหิต ศัพท์ ฯลฯ แสดงว่าบทตั้งเป็นนินิบาต
บุพพบทพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ทุสฺสึโลติ อสึโล นิสฺสึโล. (ที. อฎ. ๒/๑๓๙, อ. อฎ. ๓ ๘๗)

บทว่า ทุสฺสึโล คือผู้ไม่มีศีล

ในที่นี้บทว่า ทุสฺสึโล ท่านขยายว่า นิสฺสึโล โดยใช้ น (แปลงเป็น
อ) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพพทพหุพพีหิสมาส โดย
วิเคราะห์ว่า “นตฺถิ สึลฺลํ เอตฺตสฺสาติ ทุสฺสึโล.” (ท + สึล)

ตัวอย่างที่ ๒

อนึมาติ นิตฺตุกฺขา. (ม. อฎ. ๓/๙๑, วิสุทฺธิ. ๒/๑๓๓)

บทว่า อนึมา คือ ผู้ไม่มีทุกข์

ในที่นี้บทว่า อนึมา ท่านขยายว่า นิตฺตุกฺขา โดยใช้ นิ อุปสัค
ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพพทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“นตฺถิ นึมฺ เอเตสฺนตฺติ อนึมา.” (น + นึม)

ตัวอย่างที่ ๓

วิเรเตติ รากโอสโมหฺรชฺวิเรเต. (อ. อฎ. ๒/๑๖๑)

บทว่า วิเรเต คือ ปราศจากมลทินคือราคะ โทสะ โมหะ

ในที่นี้บทว่า วิเรเต ท่านขยายว่า รากโอสโมหฺรชฺวิเรเต โดยใช้
วิเรต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพพทพหุพพีหิสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “นตฺถิ รชฺ เอตฺตสฺสาติ วิเรโ.” (วิ + รช)

ตัวอย่างที่ ๔

อนุตฺตรนฺติ อุตฺตรวิริหิตํ สพฺพเสฏฺฐํ. (วิ. อฏฺ. ๑/๑๓๓, ม. อฏฺ. ๑/๖๐)

บทว่า อนุตฺตรํ คือ อันปราศจากกรรมอันยอดเยี่ยมกว่า
ตนคืออันประเสริฐกว่ากรรมทั้งปวง

ในที่นี้บทว่า อนุตฺตรํ ท่านขยายว่า อุตฺตรวิริหิตํ โดยใช้ วิริหิต
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนินิบาตบุพพบทพหุพพีหิสมาส โดย
วิเคราะห์ว่า “นตฺถิ อุตฺตรํ เอติสฺสาติ อนุตฺตรา, สมฺมาสมฺโพธิ.” (น +
อุตฺตร)

นตฺถิ อุตฺตรํ อตฺตโน อุตฺตริตฺรํ อสฺสาติ อนุตฺตรํ. (ปา. นวคณฺธิ. ๒/
๑๔๓)

๔.๖ ลักษณะบทตั้งที่เป็นสหบุพพบทพหุพพีหิสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
สมฺปตฺติ / สมายอก ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น สห -
บุพพบทพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อตฺถสมฺปตฺติยา สาตถํ, พุณฺณชนสมฺปตฺติยา สพุณฺณชนํ.
(วิ. อฏฺ. ๑/๑๒๐, วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๓)

ชื่อว่า สาตถะ เพราะความบริบูรณ์ด้วยเนื้อความ, ชื่อว่า
สพฺยญฺชนะ เพราะบริบูรณ์ด้วยพญฺญชนะ

ในที่นี้บทว่า สาตถํ (เป็นไปกับด้วยเนื้อความ), สพฺยญฺชนํ (เป็นไป
กับด้วยพญฺญชนะ) ท่านขยายว่า อตฺถสมฺปตฺติยา, พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา
โดยใช้ สมฺปตฺติ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสหบุพพบทพหุพฬิ
สมาส โดยวิเคราะห์ว่า “สห อตฺถเณ โย วตฺตตฺติติ สาตฺถโธ.” (สห + อตฺถ)
“สห พฺยญฺชนเณ โย วตฺตตฺติติ สพฺยญฺชนโน, ฐมฺโม.” (สห + พฺยญฺชน)

อธิบาย

บทขยาย คือ อตฺถสมฺปตฺติยา, พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา ประกอบด้วย
สมฺปตฺติ ศัพท์ (ความบริบูรณ์) จึงสามารถแสดงอรรถของ สห ศัพท์
ในสาตถ และ สพฺยญฺชน ด้วยเหตุว่า สมฺปตฺติ ศัพท์มีเนื้อความคล้าย
คลึงกับ สห ศัพท์ที่แสดงอรรถพร้อมกัน

ตัวอย่างที่ ๒

อตฺถปทสฺมาโยคโต สาตฺถํ. (วิ. อฎ. ๑/๑๒๐, วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๓)

ชื่อว่าสาตถะ เพราะประกอบด้วยอรรถบท

ในที่นี้บทว่า สาตถํ ท่านขยายว่า อตฺถปทสฺมาโยคโต โดยใช้
สฺมาโยค ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสหบุพพบทพหุพฬิสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “สห อตฺถเณ โย วตฺตตฺติติ สาตฺถโธ, ฐมฺโม.” (สห + อตฺถ)

๔.๗ ลักษณะบทตั้งที่เป็นพหูพหีสมาสหรืออภัยยิภาวสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
อภาว ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหีสมาส หรือ
อภัยยิภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

สพฺเพปิ เต วุฑฺฒิสงฺขาตสฺส อยสฺส อภาวโต อปายาติ
วุจฺจนฺติ. (ที. อฏ. ๒/๙๔)

สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นแม้ทั้งปวงท่านเรียกว่า อปายะ เพราะ
ความไม่มีความเจริญคือความรุ่งเรือง

ในที่นี้บทว่า อปาโย ท่านขยายว่า สพฺเพปิ เต ฯลฯ โดยใช้
อภาว ศัพท์ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหีสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“นตฺถิ เอตฺถ อโยติ อปายา.” (อป + อย)

ตัวอย่างที่ ๒

ทรถานํ อภาโว นิทฺทรณํ. (รฐ. ๓๓๖)

ความไม่มีแห่งความเร่าร้อนทั้งหลาย ชื่อว่า นิททระ

ในที่นี้บทว่า นิทฺทรณํ ท่านขยายว่า ทรถานํ อภาโว โดยใช้
อภาว ศัพท์ ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“ทรถานํ อภาโว นิทฺทรณํ.” (นิ + ทรณ)

หมายเหตุ

ในฐานะที่อรรถของอัพยยศัพท์เป็นประธาน บทสำเร็จเป็นอัพยย
ภาวสมาส ส่วนในฐานะที่อรรถของอัญญบทเป็นประธานบท สำเร็จเป็น
พหุพพีหิสมาส เช่นใน นิทุทธ บท ความไม่มี (อรรถภาวะ) เป็นประธาน
ในบทนี้ ส่วนความเร่าร้อนเป็นศัพท์ขยาย โดยขยายว่าเป็นความไม่มีแห่ง
ความเร่าร้อน ไม่ใช่ความไม่มีแห่งทรัพย์ ฯลฯ ดังนั้นบทดังกล่าวจึงเป็น
อัพยยภาวสมาส ส่วน อปาย บทเป็นพหุพพีหิสมาส เพราะอรรถของ
อัญญบทคือสัตว์เป็นประธานในที่นี้ ด้วยเหตุที่ไม่กล่าวอรรถของ อย ศัพท์
(ความเจริญ) หรือ อป ศัพท์ (ความไม่มี)

บุพพปทตฺถปฺปธานํ หิ อพฺยयीภาโว. (รูป. ๓๓๐)

อญฺญปทตฺถปฺปธานํ หิ พหุพฺพีหิ. (รูป. ๓๕๒)

๕. ทวันทสมาส

๕.๑. ความหมายทวันทสมาส

หมายถึง สมาสที่มีบททั้งสองมีเนื้อความแตกต่างกัน โดยมีเนื้อความเฉพาะตัว ไม่เหมือนกันมรรยสมาสและทิสสมาสที่มีบทหน้า เป็นวิเศษนะของบทหลัง นอกจากนั้น ยังเป็นสมาสที่มีเนื้อความทั้งสองประการเป็นประธาน ไม่เหมือนดัตตปุริสสมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน หรือพหุพหิหสมาสที่มีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน เช่น สมณพราหมณา ศัพท์ กล่าวถึง สมณะและพราหมณ์ทั้งสองคน ดังนั้น ประโยคว่า สมณพราหมณา คจฺจนฺติ จึงหมายถึงสมณะและพราหมณ์ทั้งสองคนเดินทางอยู่ ประโยคว่า สมณพราหมเณ ปสฺสติ หมายถึงเห็นสมณะและพราหมณ์ทั้งสองคนในขณะเดียวกัน ส่วนลิงค์และพจน์ในทวันทสมาส พึงทราบว่าเป็น คล้อยตามลิงค์และพจน์ของบทหลังในอสมหาร (อิติปริโยค) ทวันทสมาส หรือเป็นนปุงสกลิงค์, เอกพจน์อย่างเดียวในสมหารทวันทสมาส

เทว เทว ปทานิ ทวนฺทา' ทวนฺทฏฺฐา วา ทวนฺทา. ทวนฺทสทิสตฺตา
อํยํ สมาสปิ อนฺวตฺตสณฺณาย ทวนฺโทติ วุจฺจติ. อุภยปทตฺตปฺปชาโน हि
ทวนฺโท. (รฐ. ๓๕๗)

ตถา ทวนฺเท ปาณิ ตูริย โยคฺค เสนงฺค ชุทฺทชนฺตฺก วิวิธ วิรุทฺธ
วิสภาคตฺถาทินญจ. (กส. ๓๒๒)

วิภาสา รุกฺข ตินฺ ปสฺ ฐน ฐณฺณ ชนปทาที่นญจ. (กส. ๓๒๓)

๕.๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวันทสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติเดียวกัน และมี จ สองศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นทวันทสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

สมณพราหมณาติ สมโน จ พราหมโน จ. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า สมณพราหมณา ได้แก่ สมณะและพราหมณ์

ในที่นี้บทว่า สมณพราหมณา ท่านขยายว่า สมโน จ พราหมโน จ โดยใช้บทที่มีวิภัตติเดียวกัน และ จ สองศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นทวันทสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สมโน จ พราหมโน จ สมณพราหมณา.” (สมณ + พราหมณ)

อธิบาย

ในบทขยายว่า “สมโน จ พราหมโน จ” สมณ ศัพท์และพราหมณ ศัพท์มีวิภัตติเดียวกัน และประกอบด้วย จ สองศัพท์ในรูปวิเคราะห์จึงสามารถแสดงความเป็นทวันทสมาสได้ ด้วยเหตุว่า ทวันทสมาส เป็นสมาสที่มีบททั้งสองมีอรรถเฉพาะตัว

๕.๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นโลปสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเพิ่มศัพท์ในเบื้องต้น /ท่ามกลางที่สุด แสดงว่าบทตั้งเป็นอาทิลोป

สมาส(สมาสลดบทหน้า) มัชฌิมโลปสมาส (สมาส
ลดบทกลาง) อันตโลปสมาส (สมาสลดที่สดุ)

คณกรณาจารย์มักขยายบทตั้งที่มีรูปศัพท์ที่ไม่บริบูรณ์โดยการเพิ่ม
ศัพท์อื่นในเบื้องต้นบ้าง ท่ามกลางบ้าง ที่สุดบ้าง เพื่อแสดงถึงการลด
ศัพท์เหล่านั้นก่อนสำเร็จรูปเป็นสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ทตฺโตติ เทวทตฺโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า ทตฺโต คือ ผู้อันเทวดาประทานให้

ในที่นี้บทว่า ทตฺโต ท่านขยายว่า เทวทตฺโต โดยใช้ เทว ศัพท์
เพิ่มเข้ามาในเบื้องต้น เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอาทิลोปสมาส โดยวิเคราะห์ว่า
“เทเวณ ทตฺโต ทตฺโต.” (เทว + ทตฺต)

ทตฺโตติ อาทิลोโป เทวสทฺทสฺส โลปตฺตา. (เกท. ที. ๒๕๑)

ตัวอย่างที่ ๒

ปณฺธิตโกชนานิติ ปณฺธิตสํสฺสฺสจฺจนิ โกชนานิ. (สารตฺถ. ฎี. ๓/๔๒๐)

ในที่นี้บทว่า ปณฺธิตโกชนานิ ท่านขยายว่า ปณฺธิตสํสฺสฺสจฺจนิ โกชนานิ
โดยใช้ สํสฺสฺสจฺจ ศัพท์เพิ่มเข้ามา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นมัชฌิมโลปสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “ปณฺธิตสํสฺสฺสจฺจนิ โกชนานิ ปณฺธิตโกชนานิ.” (ปณฺธิต +
สํสฺสฺสจฺจ + โกชน)

ตัวอย่างที่ ๓

อสุสรโถติ อสุเสหิ ยุตุโต รโถ. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อสุสรโถ คือ รถเทียมแล้วด้วยม้า

ในที่นี้บทว่า อสุสรโถ ท่านขยายว่า อสุเสหิ ยุตุโต รโถ โดยใช้ ยุตุต ศัพท์เพิ่มเข้ามาในท่ามกลาง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นมัชฌิมโลปสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “อสุเสหิ ยุตุโต รโถ อสุสรโถ.” (อสุส + ยุตุต + รถ)

อสุเสหิ ยุตุโต รโถ อสุสรโถ. มชฺฌ โลโป. (เกท. ที่. ๒๕๑)

ตัวอย่างที่ ๔

รูปนติ รูปภาโว. (อภิ. อฏ. ๒/๑)

บทว่า รูป คือ รูปภาพ

ในที่นี้บทว่า รูป ท่านขยายว่า รูปภาโว โดยใช้ ภาว ศัพท์เพิ่มเข้ามาเพื่อแสดงบทตั้งเป็นอันตโลปสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “รูปสฺส ภาโว รูป.” (รูป + ภาว)

รูปสฺส ภาโว รูป อุตฺตรปทโลโป. (เกท. ที่. ๒๕๑)

อาทิมชฺฌตฺตรานมฺปิ   ปทานํ โลปโต ติธา

ทตฺโต อสุสรโถ รูป -   มิจฺจาติ จ ยถากุณมฺ.

(เกท. คาทา ๒๕๐ - ๑๓๓)

๕.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวันทสมาสที่ต้องเข้าสมาส กับศัพท์หน้าเป็นกัมมธารยสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ปวรา จ เต สุราสุรครุทมนุชภูชคคณฺหพฺพา เจติ ปวร-
สุราสุรครุทมนุชภูชคคณฺหพฺพา. (กส. ๓๐๘)

ผู้ประเสริฐทั้งหลายด้วย ผู้ประเสริฐทั้งหลายเหล่านั้น เป็น
เทวดา อสูร ครุฑ พระราชา นาค และคนธรรพ์ ด้วย
เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปวรา.... คณฺหพฺพา

ในที่นี้ศัพท์หลังอันเป็นทวันทสมาส คือ สุราสุร....คณฺหพฺพา เข้า
สมาสกับศัพท์หน้าคือ ปวร ศัพท์เป็นกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปวรา
จ เต สุราสุรครุทมนุชภูชคคณฺหพฺพา เจติ ปวรสุราสุรครุทมนุชภูชค-
คณฺหพฺพา.” (ปวร + สุราสุร....คณฺหพฺพา)

ในรูปวิเคราะห์กัมมธารยสมาส ควรประกอบด้วย จ สองศัพท์และ
ต ศัพท์ เพื่อให้เนื้อความสมบูรณ์ จ สองศัพท์แสดงความแตกต่าง
ของเนื้อความเฉพาะตน (สกัตถะ) แห่งบทสมาสทั้งสองบท ส่วน ต ศัพท์
แสดงความเหมือนกันของเนื้อความทััพพะ (ตัว, องค์ธรรม) โดยระบุถึง
ความเป็นสิ่งเดียวของบททั้งสองซึ่งแม้มีอรรถเฉพาะแตกต่างกันก็ตาม เช่น
ในรูปวิเคราะห์ว่า “มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส.” มหนฺต ศัพท์
กล่าวอรรถคือคุณอันประเสริฐ ปุริส ศัพท์ กล่าวอรรถคือบุรุษ ส่วน จ
สองศัพท์ ในรูปวิเคราะห์แสดงอรรถเฉพาะของศัพท์เหล่านั้น แต่เมื่อสำเร็จ
รูปเป็นบทสมาสคือ มหาปุริโส หมายถึง บุรุษอันเป็นเนื้อความทััพพะเพียง

สิ่งเดียวที่ ด ศัพท์กล่าวถึง ไม่หมายถึงคุณอันประเสริฐเพราะคุณดังกล่าว เป็นเพียงเครื่องขยาย (วิเสสนะ) เท่านั้น

จ, ตสฺสทเทหิ จ สทฺธิ ปริปุณฺณํ กตฺวา ทสฺเสตฺถุ ยุชฺชติ. (นirutti. ๓๔๖) ฉ.

เอตฺถ จ ทฺวี่หิ จสฺสทเทหิ ทฺวินฺนํ ปทานํ สกตฺถนํทํ ที่เปติ. ตสฺสทเทน สกตฺถนํทตฺเตปี สกตฺถนํ อธิกรณญตฺสส ทพฺพตฺถสฺส เอกตฺตํ ทสฺเสติ. (นirutti. ๓๔๖) ฉ.

อนึ่ง ด ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ดังกล่าว กล่าวเนื้อความของบทหน้า จึงต้องมีลิงค์และพจน์ตามบทหน้าอย่างแน่นอน เช่น

“วินโย จ โส ปิฎกญฺจาติ วินยปิฎกํ.” (วิ. อฏ. ๑/๒๐, ที. อฏ. ๑/๑๘, อภ. อฏ. ๗/๒๒)

“พระวินัยด้วย พระวินัยนั้น เป็นปิฎกด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วินยปิฎก”

“อวิชฺชา จ สฯ ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย.” (อภ. อฏ. ๒/๑๔๕, วิสฺสุตฺติ. ๓/๑๔๔)

“อวิชชาด้วย อวิชชา นั้น เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อวิชชาปัจจัยะ”

วิสทิสฺสลิํค,วจนํปิ สทฺทา เอกตฺถา โหนติ. วินโย จ โส ปริยตฺติ จาติ วินยปริยตฺติ. วินโย จ โส ปิฎกญฺจาติ วินยปิฎกํ. อวิชฺชา จ สฯ ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย. อวิชฺชา จ สฯ นีวรณญฺจาติ อวิชฺชานีวรณ. เอวํ อิตฺถิรตฺนํ. สีสฺสญฺจ ตํ คฺกุณฺณ จาติ สีสฺสคฺกุณฺ. สีสฺสญฺจ ตํ ปติฏฺฐจฺจา จาติ สีสฺสปติฏฺฐจฺจา อิจฺจาที. (นirutti. ๓๔๖) ฉ.

๕.๕ ถ้าศัพท์หน้าเป็นทวันทสมาส ต้องเข้าสมาสกับ ศัพท์หลังเป็นกัมมธารยสมาสหรือตปฺปริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

กรรณา จ เทสนา จ วิปัสสนา จ กรรณาเทสนาวิปัสสนา.
(ทวันทะ) กรรณาเทสนาวิปัสสนาเยว ฌาณานิ กรรณาเทสนา-
วิปัสสนาฌาณานิ. (กัมมธารยะ)

กรรณา เทสนา และวิปัสสนา ชื่อว่า กรรณาเทสนา วิปัสสนา
กรรณาเทสนาและวิปัสสนาทั้งหลายนั้นเทียว เป็นฌาณ ชื่อว่า
กรรณาเทสนาวิปัสสนาฌาณ

ในที่นี้ศัพท์หน้าอันเป็นทวันทสมาสคือ กรรณาเทสนาวิปัสสนา
เข้าสมาสกับศัพท์หลังคือ ฌาณ ศัพท์เป็นกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“กรรณาเทสนาวิปัสสนาเยว ฌาณานิ กรรณาเทสนาวิปัสสนาฌาณานิ.”
(กรรณาเทสนาวิปัสสนา+ฌาณ)

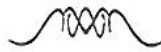
ตัวอย่างที่ ๒

เวทนา จ ฌาณํ จ สงฺขารโร จ เวทนาฌาณสงฺขารรา.
(ทวันทะ) เวทนาฌาณสงฺขารานํ ภะโท เวทนาฌาณ-
สงฺขารภะโท. (ตปฺปริสะ)

ในที่นี้ศัพท์หน้าอันเป็นทวันทสมาสคือ เวทนาฌาณสงฺขารรา
เข้าสมาสกับศัพท์หลังคือ ภะโท ศัพท์เป็นตปฺปริสสมาส โดยวิเคราะห์ว่า
“เวทนาฌาณสงฺขารานํ ภะโท เวทนาฌาณสงฺขารภะโท.” (เวทนาฌาณ-
สงฺขาร+ภะโท)

ตัทธิตปริจเฉท

๑. อัสนัตถิตตัทธิต

ลักษณะบทตั้งที่เป็นอัสนัตถิตตัทธิต

๑. ถ้ามบทตั้งเป็นตัทธิต ส่วนบทขยายประกอบ ด้วย ศัพท์เหล่านี้คือ สมณุนาคต, ยุตต, อุเปต, โยค, ปริปุณณ, สมปุณณ, สมมุติ แสดงว่าบทตั้งเป็น อัสนัตถิตตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

เมธาวิณิตี เมธาย สมณุนาคตา. (วิ.อฎ. ๒/๔๓)

บทว่า เมธาวิณี คือ ผู้ประกอบด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า เมธาวิณี (หญิงผู้มีปัญญา) ท่านขยายว่า เมธาย สมณุนาคตา โดยใช้ สมณุนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น อัสนัตถิตตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า “เมธา อสุสา อตถิติ เมธาวิณี, กุมาริกา.” (เมธา+วิ+อิน)

อธิบาย ในฐานะที่ขยายบทตั้งอันเป็นตัทธิตด้วย สมนุหาคต ศัพท์
ฯลฯ เป็นการแสดงความเป็นอัสสัถิตัทธิตของบทตั้ง ด้วยเหตุว่า สมนุหาคต
ศัพท์ ฯลฯ กล่าวถึงบุคคล (ผู้ประกอบด้วยปัญญา) เหมือน อัสสัถิ-
ตัทธิตคือ เมธาวิเน อันกล่าวถึงบุคคลผู้มีปัญญา

ตัวอย่างที่ ๒

มหติยา เสนาย สมนุหาคตตุดา เสนิโย. (วิ.อญ. ๒/๔๓)

ชื่อว่าเสนียะ เพราะประกอบด้วยเสนาเป็นอันมาก

ในที่นี้บทว่า เสนิโย (ผู้มีเสนามาก) ท่านขยายว่า มหติยา เสนาย
สมนุหาคตตุดา โดยใช้ สมนุหาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น
อัสสัถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “เสนา อสฺส อตฺถิติ เสนิโย, ราชา.”
(เสนา+อีย)

ตัวอย่างที่ ๓

ปกฺขี สกุโณติ ปกฺขยฺตุโต สกุโณ. (ที.อญ. ๑/๑๘๗, ส.อญ. ๒/๑๔๓)

ปาฐะว่า ปกฺขี สกุโณ ได้แก่ นกที่ประกอบด้วยปีก

ในที่นี้บทว่า ปกฺขี (มีปีก) ท่านขยายว่า ปกฺขยฺตุโต สกุโณ โดยใช้
ยฺตุต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า
“ปกฺโข อสฺส อตฺถิติ ปกฺขี.” (ปกฺข+อีย)

ตัวอย่างที่ ๔

ปฏิกาณวาติ ปฏิกาณปฏิสัมภิตาย อุเปโต. (จุพน.อฎ. ๙๒)

บทว่า ปฏิกาณวา คือ ผู้ประกอบด้วยปฏิกาณ ปฏิสัมภิตา

ในที่นี้บทว่า ปฏิกาณวา (ผู้มีปฏิกาณ) ท่านขยายว่า ปฏิกาณ ปฏิสัมภิตาย อุเปโต โดยใช้ อุเปต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้ง เป็น อัสสัถิตัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า “ปฏิกาณํ อสฺส อตุเถติ ปฏิกาณวา, สมพุทฺโธ.” (ปฏิกาณ+วนฺตฺ)

ตัวอย่างที่ ๕

สติมาติ สติยา อุเปโต. (ม.อฎ. ๑/๑๖๐)

บทว่า สติมา คือ ผู้ประกอบด้วยสติ

ในที่นี้บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติยา อุเปโต โดยใช้ อุเปต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า “สติ อสฺส อตุเถติ สติมา.” (สติ+มนฺตฺ)

ตัวอย่างที่ ๖

ธชโยคา ธชินี. (ธาน.ฎี. ๓๘๑)

ชื่อว่า ธชินี เพราะประกอบด้วยธ

ในที่นี้บทว่า ธชินี (มีธ) ท่านขยายว่า ธชโยคา โดยใช้ โยค ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า “ธชฺ อสฺสา อตุเถติ ธชินี.” (ธช+ณ+อนิ)

ตัวอย่างที่ ๗

สมณณิธิ สมณณาสมมกฺกิ. (ม.อฏฺ. ๔/๑๑)

บทว่า สมณณิ คือ ผู้ประกอบด้วยสัญญา

ในที่นี้บทว่า สมณณิ (ผู้มีสัญญา) ท่านขยายว่า สมณณาสมมกฺกิ โดยใช้ สมมกฺกิ ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า “สมณณ เอตสฺส อตฺถิธิ สมณณิ.” (สมณณ+อิ)

สมณณ เอตสฺส อตฺถิธิ สมณณิธิ อาห “สมณณาสมมกฺกิ” ติ. (ม.ฎ. ๓/๒๑๙)

๒. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิตส่วนบทขยายเป็นกัตตุสาธนะ
แสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

สติมาติ สติการโก. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า สติมา คือ บุคคลผู้กระทำ (ตั้ง) สติ

ในที่นี้บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติการโก โดยใช้กัตตุสาธนศัพท์ คือ การโก ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า “สติ อสฺส อตฺถิธิ สติมา.” (สติ+มนตุ)

อธิบาย

กัตตุสาธนศัพท์ คือ สติการโก (กโรตีติ การโก...สติยา การโก สติการโก.) ขยายตัทธิตคือ สติมา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น อัสสัถิตัทธิต

ด้วยเหตุว่ากัตตุสาธนศัพท์ดังกล่าว เป็นศัพท์ที่กล่าวถึงบุคคลผู้กระทำสติ (ตั้งสติ) เหมือนดัตตปริจเฉทคือ สติมา ที่ประกอบด้วย มนุสฺส ปัจจัยอันแสดงถึง บุคคลผู้มีสติ

ตัวอย่างที่ ๒

ฐุตติกาติ สจฺจา. (วิ.อฏฺ. ๒/๓๖)

บทว่า ฐุตติกา คือ หญิงผู้นอโกง

ในที่นี้บทว่า ฐุตติกา (หญิงโกง) ท่านขยายว่า สจฺจา โดยใช้ กัตตุสาธนศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัดถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “ฐุตฺติ อิมาสฺม อตฺถิติ ฐุตติกา, อิตฺถิโย.” (ฐุตฺต+อิก)

ตัวอย่างที่ ๓

เถโรติ ติโร. (ที.อฏฺ. ๓/๙๙)

บทว่า เถโร คือ ผู้มีนกง

ในที่นี้บทว่า เถโร (ผู้มีนกงอันหนักแน่น) ท่านขยายว่า ติรา โดยใช้กัตตุสาธนศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัดถิตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า “ติรา อสฺส อตฺถิติ เถโร.” (ติร+ณ)

ติรา วุจฺจนฺติ ทพฺพีภูตา สีลาทิกุณา. เต เอตสฺส สนฺตติติ เถโร.
(มณิมนฺช. ๑/๑๑) ฉ.

ติรฺนฺติ ทพฺพี ภาวนฺตติติ ติรา,...สีลกฺขนฺธาทิกุณา. เต เอเตสฺมตฺถิติ
เถรา, มหาทสฺสปาทโย. (กฺงฺขา. โย. มหาฏฺ. ๑/๑๖)

๓. ถ้าบทตั้งเป็นทัตถิต ส่วนบทขยายเป็นพหุพพีหิ-
สมาส แสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตทัตถิต

ตัวอย่างที่ ๑

อุปปุจิตตติตยา สติมา. (อภิ.อฏ. ๑/๒๒๘, มหานิ.อฏ. ๑๓๘)

ชื่อว่า สติมา เพราะความเป็นผู้มีสติดำรงมั่น

ในที่นี้บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า อุปปุจิตตติตยา โดยใช้พหุพพีหิสมาสขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตทัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า “สติ อสฺส อตฺถิติ สติมา.” (สติ+มนตุ)

อธิบาย

พหุพพีหิสมาส คือ อุปปุจิตตติ (อุปปุจิตตา สติ ยสฺส โส อุปปุจิตตติ) ขยายทัตถิต คือ สติมา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตทัตถิต ด้วยเหตุว่าพหุพพีหิสมาสดังกล่าว กล่าวถึงบุคคลผู้มีสติดำรงมั่นเหมือนทัตถิต คือ สติมา ที่ประกอบด้วย มนตุ ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคลผู้มีสติ

ตัวอย่างที่ ๒

ฉินฺนิกาติ ฉินฺนโอดตปฺปา. (วิ.อฏ. ๒/๓๕)

บทว่า ฉินฺนิกา คือ ผู้ขาดโอดตปฺปะ

ในที่นี้บทว่า ฉินฺนิกา (ผู้ขาดโอดตปฺปะ) ท่านขยายว่า ฉินฺนโอดตปฺปา โดยใช้พหุพพีหิสมาสขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น อัสสัถิตทัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า “ฉินฺน อิมาสฺ อตฺถิติ ฉินฺนิกา, อิตฺถิโย.” (ฉินฺน+อิก)

ตัวอย่างที่ ๓

วิฆาตวาติ สวิฆาโต สหุโข. (ม.อญ. ๓/๑๙๖)

บทว่า วิฆาตวา ได้แก่ ผู้เป็นไปกับด้วยความทุกข์

ในที่นี้บทว่า วิฆาตวา (ผู้มีทุกข์) ท่านขยายว่า สวิฆาโต สหุโข โดยใช้พหูพจน์วิเศษณ์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถยัตถะ โดยวิเคราะห์ว่า “วิฆาโต อสส อตถิติ วิฆาตวา, ปุณฺณชโน.” (วิฆาต+วนฺตฺ)

สวิฆาต ศัพท์ขยาย วิฆาตวา ส่วน สหุโข ศัพท์ ขยาย วิฆาต ศัพท์ใน สวิฆาต ว่ากล่าวอรรถความทุกข์ เพราะในการพรรณนาบทในภาษาบาลี/สันสกฤตนั้น บทหลังเป็นคำแปลบทหน้าโดยแสดงเนื้อความของบทหน้า ดังที่พระอานันทเถระกล่าวไว้ในมูลฎี. ๑/๓๔ ว่า “ปริมฺสฺส ปริมฺสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวณฺ” บทหลังๆ กล่าวอรรถของบทหน้าๆ

๒. ภาวตัทธิต

ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวตัทธิต

๑. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิต ส่วนบทขยายเป็นภาวสาธน/
อาการ/ภาวศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

สมํ สมนโตโต วา ปกาเรหิ ชานนํ สมุปชฌณํ. (มูลฎี. ๑/๑๑๓)
ความรู้โดยประการต่างๆ โดยสม่าเสมอหรือโดยรอบ (ต่อเนื่อง)
ชื่อว่า สัมปชัญญะ

ในที่นี้บทว่า สมุปชฌณํ ท่านขยายว่า ชานนํ โดยใช้ภาวสาธนศัพท์
คือ ชานนํ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า
“สมุปชานาตีติ สมุปชาโน. สมุปชานสฺส ภาโว สมุปชฌณํ.” (สมุปชาน+
ณฺย)

อธิบาย

ภาวสาธนศัพท์ คือ ชานนํ (ฉายเต ชานนํ) ขยายตัทธิต คือ
สมุปชฌณํ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต ด้วยเหตุว่าภาวสาธนศัพท์ดัง
กล่าว กล่าวถึงอาการ (กิริยา) ความรู้เหมือนภาวตัทธิต คือ สมุปชฌณํ
ที่ประกอบด้วย ณฺย ปัจจัยอันแสดงถึงอาการความรู้

หมายเหตุ

ในรูปวิเคราะห์ที่แสดงไว้นั้น บทว่า สม, สมฺมโต เป็นบทขยาย
 อรรถของ สํ อุปสัคใน สมฺมชณฺณ บท ว่า ศัพท์แสดงว่า มีอรรถได้สอง
 ประการดังกล่าว ส่วนบทว่า ปกาเรหิ แสดงอรรถประการ (ประการต่างๆ)
 ของ ป อุปสัคใน สมฺมชณฺณ ศัพท์

ตัวอย่างที่ ๒

มตฺตการิตาติ มตฺตาย ปมาเณน กรณํ. (วิ.อฏ. ๓/๔๔๗)

บทว่า มตฺตการิตา ได้แก่ การกระทำโดยประมาณ

ในที่นี้บทว่า มตฺตการิตา ท่านขยายว่า มตฺตาย ปมาเณน กรณํ
 โดยใช้ภาวสาธนศัพท์คือ กรณํ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวศัพท์
 โดยวิเคราะห์ว่า “มตฺตการิโน ภาโว มตฺตการิตา.” (มตฺตการิ+ตา)

ตัวอย่างที่ ๓

สรณากาโร สรณตา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๔๗)

อาการคือการระลึกถึง ชื่อว่า สรณตา

ในที่นี้บทว่า สรณตา (การระลึกถึง) ท่านขยายว่า สรณากาโร
 โดยใช้ อาการ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวศัพท์ โดย
 วิเคราะห์ว่า “สรณสุส ภาโว สรณตา.” (สรณ+ตา)

อธิบาย

สรณ ศัพท์ที่ประกอบด้วย อาการ ศัพท์ ขยายศัพท์คือ สรณตา

เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทฐิต ด้วยเหตุว่า อาการ ศัพท์ กล่าวอรรถ
คืออาการอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (กิริยา) ที่เป็นอรรถของภาว
ตัทฐิต

ตัวอย่างที่ ๕

ทุสฺสิตตุนฺติ ทุสฺสิตภาโว. (อภิ.อฎ. ๑/๓๑๕)

บทว่า ทุสฺสิตตุนฺติ ความว่า ความประทุษร้าย

ในที่นี้บทว่า ทุสฺสิตตุนฺติ ท่านขยายว่า ทุสฺสิตภาโว โดยใช้ ภาว
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทฐิตโดยวิเคราะห์ว่า “ทุสฺสิตตุนฺ
ติ ทุสฺสิตตุนฺติ.” (ทุสฺสิต+ตุน)

อธิบาย

ทุสฺสิต ศัพท์ที่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์ ขยายตัทฐิตคือ ทุสฺสิตตุนฺ
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทฐิต ด้วยเหตุว่า ภาว ศัพท์กล่าวอรรถคือ
กิริยาอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (กิริยา) ที่เป็นอรรถของภาวตัทฐิต

ตัวอย่างที่ ๖

สามณฺณนฺติ สมณภาโว. (วิ.อฎ. ๑/๓๑๙)

บทว่า สามณฺณนฺติ คือ ความเป็นสมณะ

ในที่นี้บทว่า สามณฺณนฺติ ท่านขยายว่า สมณภาโว โดยใช้ ภาว
ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทฐิตโดยวิเคราะห์ว่า “สมณนฺ
ติ สามณฺณนฺติ.” (สมณ+ณ)

๓. อุปมาตัทธิต

ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมาตัทธิต

๑. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิต ส่วนบทขยายประกอบด้วย
บทเหล่านี้ คือ สทิส,สม,วีย,อิว,สริกฺข แสดง
ว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

โอฆสทิสตาย โอฆา. (วิภาวินี. ๒๑๙) ฉ.

ชื่อว่า โอฆะ เพราะเป็นประดุจห้วงน้ำ

ในที่นี้บทว่า โอฆา (ประดุจห้วงน้ำ) ท่านขยายว่า โอฆสทิสตาย
โดยใช้ สทิส ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิต โดย
วิเคราะห์ว่า “โอฆา วียาติ โอฆา.” (โอฆ+ณ)

อธิบาย

อุปมาศัพท์คือ โอฆสทิสตา ขยายตัทธิตคือ โอฆา เพื่อแสดงว่าบท
ตั้งเป็นอุปมาตัทธิต ด้วยเหตุว่าศัพท์ที่ประกอบด้วยอุปมา เช่น สทิส ฯลฯ
ดังกล่าว เป็นศัพท์ที่แสดงการลง ณ ปัจจัยในอรรถอุปมา จึงสามารถแสดง
ความเป็นอุปมาตัทธิตของบทตั้งได้

โอฆสทิสตายาติ เอเตน “โอฆา วีย โอฆา”ติ อุปมานตุถิ ทสฺเสติ.

(มณิมณฺช. ๒/๒๓๓)ฉ.

ตัวอย่างที่ ๒

วิตุตติ วิตุตฺ, ธนสฺเสตํ นามํ. อยํ ปน.... วิตุตติสริกฺขตาย วิตุตติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๙๔)

บทว่า วิตุตติ คือทรัพย์ ชื่อว่า วิตุตติ นี้เป็นชื่อของ ทรัพย์ ส่วนว่า
สัทธา ชื่อว่า วิตุตติ เพราะเป็น ประดุจทรัพย์

ในที่นี้บทว่า วิตุตติ (ประดุจทรัพย์) ท่านขยายว่า สริกฺขตาย
โดยใช้ สริกฺข ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาดัทธิต โดย
วิเคราะห์ว่า “วิตุตติ วียาติ วิตุตติ.” (วิตุตติ+ณ)

ตัวอย่างที่ ๓

ภูริติ ปถวิสมา ยปญฺญาเยตํ นามํ. (ธมฺม.อฏ. ๗/๗๓)

บทว่า ภูริ นั้น เป็นชื่อของปัญญาอันประดุจแผ่นดิน

ในที่นี้บทว่า ภูริ (ประดุจแผ่นดิน) ท่านขยายว่า ปถวิสมา
โดยใช้ สม ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาดัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า
“ภูริ วียาติ ภูริ.” (ภูริ+ณ)

ตัวอย่างที่ ๔

ภูริ วียาติ ภูริ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๙๔)

เพียงดังแผ่นดิน เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า ภูริ

ในที่นี้บทว่า ภูริ (ประดุจแผ่นดิน) ท่านขยายว่า ภูริ วีย โดยใช้
วีย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาดัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “ภูริ
วียาติ ภูริ.” (ภูริ+ณ)

ตัวอย่างที่ ๕

สุตฺตสภาคโต จ สุตฺตนฺติ อภฺชาตํ. (วิ.อฏฺ. ๑/๑๘, ที.อฏฺ. ๑/๑๗,
อภฺ.อฏฺ. ๑/๒๐)

ท่านกล่าวว่า สุตร เพราะเหมือนกับเส้นด้าย

ในที่นี้บทว่า สุตฺตํ (ประดุจเส้นด้าย) ท่านขยายว่า สุตฺตสภาคโต
โดยใช้ สภาค ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิตโดยวิเคราะห์
ว่า “สุตฺตํ วิทยาติ สุตฺตํ.” (สุตฺต+ณ)

๔. สัญชาติสสัตถัตถิต

ลักษณะบทตั้งที่เป็นสัญชาติสสัตถัตถิต

๑. ถ้ามบทตั้งเป็นตัทฐิต ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ศัพท์เหล่านี้ คือ สมณุนาคต, สมุปนฺน, ปริปุณฺณ,
สมปุณฺณ, สมงฺคี, สมฺชาต, สมปฺปิต แสดงว่าบท
ตั้งเป็นสัญชาติสสัตถัตถิต

ตัวอย่างที่ ๑

ปณฺธิตาติ ปณฺธิจฺเจน สมณุนาคตา. (วิ.อฏฺ. ๒/๔๓, วิ.อฏฺ. ๓/
๑๖, ที.อฏฺ. ๑/๑๐๘)

บทว่า ปณฺธิตา ความว่า ผู้ประกอบด้วยความเป็นบัณฑิต

ในที่นี้บทว่า ปณฺธิตา ท่านขยายว่า ปณฺธิจฺเจน สมณุนาคตา
โดยใช้ สมณุนาคต ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัญชาติสสัตถัตถิต
โดยวิเคราะห์ว่า “ปณฺหา สมฺชาตา อสฺสาติ ปณฺธิตา.” (ปณฺหา+อิต)

หมายเหตุ

ลง อิต ปัจจัยในอรรถสัญชาติสสัตถัตถิตด้วยสูตร “สมฺชาตํ
ตารกาทิตฺติโต” (โมคฺ. ๔/๔๕) เช่น

“ตารกา สมฺชาตา อสฺส ตารกิตํ, คคณํ. ปุปฺผิตํ รุกฺโข. ปลฺลวิตา
ลตา.” อนึ่ง ปณฺธิต ศัพท์ ยังวิเคราะห์เป็นตติยาตปฺปริสสมาสว่า “ปณฺหา
อิต คโต ปวตฺโตติ ปณฺธิโต.” (ปณฺหา+อิต) หรือวิเคราะห์เป็น กัตตุ-

สาธนะว่า “ปนฺนทติ ฌาณคตียา คจฺจนตฺตีติ ปนฺนทติโต.” (ปท+ต)

ปนฺนทติโตติ ปนฺนทาย อิตฺโต คโต ปวตฺโตติ ปนฺนทติโต, อถ วา
สมฺมชาตา ปนฺนทา เอตฺสสาติ ปนฺนทติโต. ปนฺนทติ ฌาณคตียา คจฺจนตฺตีติ
ปนฺนทติโต. (นีติ. ชาติ. ๗๙)

ตัวอย่างที่ ๒

ปนฺนทิตํ วต มํ สนฺตํ...ปณฺณาสมฺปนฺนํ ปิ นาม มํ สมานํ.
(เถร.อฎ. ๑/๕๗๓)

บาทคาถาว่า ปนฺนทิตํ วต มํ สนฺตํ ความว่า...ซึ่งเรา แม้เป็นผู้ถึง
พร้อมด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า ปนฺนทิตํ ท่านขยายว่า ปณฺณาสมฺปนฺนํ โดยใช้ สมฺปนฺน
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัจจาทสสัททิตโดยวิเคราะห์ “ปนฺนทา
สมฺมชาตา อสฺสาติ ปนฺนทติโต.” (ปนฺนทา+อิต)

ตัวอย่างที่ ๓

วจฺจิตฺโตติ สมฺมชาตวจฺโจ, วจฺจปีฬิตฺโตติ อธิปฺปาโย. (วิ.อฎ. ๓/๓๙๖)

บทว่า วจฺจิตฺโต ความว่า ผู้เกิด (ปวต) อจฺจาระ อธิบายว่า ผู้ถูก
อจฺจาระเบียดเบียน

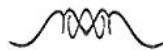
ในที่นี้บทว่า วจฺจิตฺโต ท่านขยายว่า สมฺมชาตวจฺโจ โดยใช้ สมฺมชาต
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัจจาทสสัททิตโดยวิเคราะห์ว่า “วจฺจ
สมฺมชาตํ อสฺสาติ วจฺจิตฺโต.” (วจฺจ+อิต)

ตัวอย่างที่ ๔

สุขิตนฺติ สุขสมปฺปิตํ มหฺทฺธนํ มหาโกคํ. (สํ.อฏฺ. ๒/๑๗๙)

บทว่า สุขิตํ ความว่า ผู้เพียบพร้อมด้วยความสุข คือ ผู้มีทรัพย์
มาก มีโภคะมาก

ในที่นี้บทว่า สุขิตํ ท่านขยายว่า สุขสมปฺปิตํ โดยใช้ สมปฺปิต
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัญญาตัสสตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “สุข
สณฺหาตํ เอตสฺสาติ สุขิตํ.” (สุข+อิต)

กิตติปริจเฉท

๑. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัตตุสาธนะ

๑.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ศัพท์เหล่านี้คือ สมนุหาคโต, ยุตุต, สมุปนฺน,
ปริปุณฺณ, สมปุณฺณ, สมฺมุติ แสดงว่า บทตั้งเป็น
กัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

อุเปกฺขโกติ อุเปกฺขาย สมนุหาคโต. (วิ.อฏ. ๑/๑๔๗)

บทว่า อุเปกฺขโก คือ ผู้ประกอบด้วยอุเบกขา

ในที่นี้บทว่า อุเปกฺขโก (ผู้วางเฉย) ท่านขยายว่า อุเปกฺขาย สมนุหาคโต โดยใช้ สมนุหาคโต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบท ตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “อุเปกฺขตีติ อุเปกฺขโก.” (อุป+อิกฺข+ณว)

อธิบาย

ในการขยายบทตั้งในพระบาฬีและอรรถกถา บางแห่ง พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้ขยายบทตั้งที่เป็นกิตบทด้วย สมนุหาคโต ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่า สมนุหาคโต ศัพท์

ฯลฯ สามารถกล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบ (ด้วยความวางเฉย) ฯลฯ เหมือน
กิตบทที่เป็นกัตตุสาธนะคือ อุเปกฺขโก อันกล่าวถึงบุคคลผู้วางเฉย

ตัวอย่างที่ ๒

ฐตา สลฺเลขวุตฺติโนติ ยา ปฏิปทา กิเลเส ฐนาติ, ตาย สมฺนฺนา-
คตตฺตา ฐตา. (วิ.อฏฺ. ๒/๑๐๗)

ปาฐะว่า ฐตา สลฺเลขวุตฺติโน ได้แก่ ปฏิปทาใด ย่อมกำจัดกิเลส
ทั้งหลาย ชื่อว่า ผู้ขัดเกลา เพราะความถึงพร้อมด้วยปฏิปทานั้น

ในที่นี้บทว่า ฐตา (ผู้ขัดเกลา) ท่านขยายว่า ยา ปฏิปทา กิเลเส
ฐนาติ, ตาย สมฺนฺนาคตตฺตา โดยใช้ สมฺนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า
บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “กิเลเส ฐนาตีติ ฐตา.” (ฐ+ต)

ตัวอย่างที่ ๓

สโต สมฺปชาโนติ สติยา จ ฌาเณน จ สมฺนฺนาคโต (ที.อฏฺ. ๑/
๑๙๐)

ปาฐะว่า สโต สมฺปชาโน ความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยสติและปัญญา

ในที่นี้บทว่า สโต, สมฺปชาโน (ผู้ระลึก, ผู้รู้ทั่ว) ท่านขยายว่า
สติยา จ ฌาเณน จ สมฺนฺนาคโต โดยใช้ สมฺนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดง
ว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สรตีติ สโต, สมฺปชานาตีติ
สมฺปชาโน.” (สร+ต, สัม+ป+ฌา+นา+อ)

สรตีติ สโต, สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโนติ เอวํ ปุคฺคณินฺทฺเทโสติ

ทสฺสเสติ “สตฺติยา จ ฌาเณน จ สมนฺนาคโต” ติ อิมินา (สี.นวกฺ. ๒/๑๕๗)

ตัวอย่างที่ ๔

สโตติ กายานุปัสสนาหิสติยฺตุโต. (มหาน.อฏฺ. ๓๔๖)

บทว่า สโต คือ ผู้ประกอบด้วยสติมีกายานุปัสสนาเป็นต้น

ในที่นี้บทว่า สโต (ผู้ประกอบด้วยสติ) ท่านขยายว่า กายานุปัสสนาหิสติยฺตุโต โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สรตฺติติ สโต.” (สร+ต)

ตัวอย่างที่ ๕

สโต สมฺปชาโนติ....ฌาณสมฺปนฺโน. (มหาน. อฏฺ. ๓๔๗)

ปาฐะว่า สโต สมฺปชาโน คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า สมฺปชาโน (ผู้รู้ทั่ว) ท่านขยายว่า ฌาณสมฺปนฺโน โดยใช้ สมฺปนฺน ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “สมฺปชานาตฺติติ สมฺปชาโน.” (ส+ป+ฌา+นา+อ)

ตัวอย่างที่ ๖

โลภสมฺมจฺจํ ปุคฺคโล ลุพฺภิตอ นาม. (อภิ.อฏฺ. ๑/๒๐๐)

บุคคลผู้พร้อมด้วยความโลภ ชื่อว่า ผู้โลภ

ในที่นี้บทว่า ลุพฺภิตอ (ผู้โลภ) ท่านขยายว่า โลภสมฺมจฺจํ โดยใช้

สมงฺคี ศัพท์ขยายเพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ลพฺพทีติ
ลพฺพโกโต.” (ลพ+ย+ต)

๑.๒ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นพหุพพีหิ-
สมาส แสดงว่า บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

อภิสมเมตาวินีติ ปฏิวิฑฐจตุสจฺจา. (วิ.อญ. ๒/๑๓๕)

บทว่า อภิสมเมตาวินี คือ อุปาสิกาสผู้แทงตลอดสัจจะสี่

ในที่นี้บทว่า อภิสมเมตาวินี (ผู้รู้ยิ่งแล้ว) ท่านขยายว่า ปฏิวิฑฐ-
จตุสจฺจา โดยใช้พหุพพีหิสมาสขยาย เพื่อแสดงบทว่าตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดย
วิเคราะห์ว่า “จตุตาริ สจฺจานิ อภิสมยิ ปฏิวิฑฐทีติ อภิสมเมตาวินี,
อุปาสิกา.” (อภิ+สม+ตาวี+อินิ)

อธิบาย

พหุพพีหิสมาส คือ ปฏิวิฑฐจตุสจฺจา (ปฏิวิฑฐ จตุสจฺจํ ขยาย สา
ปฏิวิฑฐจตุสจฺจา) ขยายกิตบทคือ อภิสมเมตาวินี เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็น
กัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่าพหุพพีหิสมาสดังกล่าวเป็นตติยาพหุพพีหิสมาส
ที่กล่าวถึงบุคคลผู้แทงตลอดสัจจะสี่เหมือนกิตบทที่เป็นกัตตุสาธนะคือ
อภิสมเมตาวินี ที่ประกอบด้วย ตาวี ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคลผู้รู้ยิ่ง

ตัวอย่างที่ ๒

สมิตปาปตฺตา สมโนติ เวทิตฺพุโ. (วิ.อฏ. ๑/๑๐๒, ที.อฏ. ๑/๒๒๑)

พึงทราบว่ ชื่อว่ สมณะ เพราะยังบาปให้สงบได้

ในที่นี้บทว่า สมโน (ผู้ยังบาปให้สงบ) ท่านขยายว่ สมิตปาปตฺตา โดยใช้พหูพหิสมาสขยายเพื่อแสดงว่บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่ “ปาปานิ สมะตีติ สมโน.” (สม+ณ+ยุ)

ตัวอย่างที่ ๓

อริยา ปน พาหิตปาปตฺตา พุราหฺมณาติ วุจฺจนฺติ. (วิ.อฏ. ๑/

๑๐๒, ที.อฏ. ๑/๒๑๙)

ส่วนพระอริยเจ้าทั้งหลาย ท่านเรียกว่า พราหมณ์ เพราะล่อยบาปได้

ในที่นี้บทว่า พุราหฺมณา (ผู้ล่อยบาป) ท่านขยายว่ พาหิตปาปตฺตา โดยใช้พหูพหิสมาส ขยายเพื่อแสดงว่บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่ “พหฺนฺติ ปาเป พหิ กโรนฺตีติ พุราหฺมณา.” (พห+ยุ)

พหฺนฺติ ปาเป พหิ กโรนฺตีติ หิ อริยา พุราหฺมณา นิรุตฺตินเยน.
(สี.นวฎี. ๒/๒๖๐)

หมายเหตุ

พุราหฺมณ ตัฟท์ มาจาก พห ชาติ ยุ ปัจจัย อาเทศ พห เป็น พุราหฺม ด้วยวัณณวิการนัย (นัยการเปลี่ยนตัวอักษร) ในบรรดานิรุตตินัย ห้าประการ ดู ปา. ๖/๓/๑๐๙; รฐ. ๖๘๐; โมคฺ.ปณฺจิกา. ๑/๔๗; นีติ. สุตต. ๑๓๔๓.

๑.๓ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบทส่วนบทขยาย เป็นอัสสัถิ-
 ทัทธิตแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วิฆาโตติ วิฆาตวา. (เปต.อฏ. ๒๗๘)

บทว่า วิฆาโต ความว่า ผู้มีความเหน็ดเหนื่อย

ในที่นี้บทว่า วิฆาโต (ผู้เหน็ดเหนื่อย) ท่านขยายว่า วิฆาตวา โดยใช้อัสสัถิทัทธิตขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “วิหณฺณตฺติ วิฆาโต.” (วิ+หน+ณ)

อธิบาย

อัสสัถิทัทธิต คือ วิฆาตวา (วิฆาโต อสฺส อตฺถิตฺติ วิฆาตวา) ขยายกิตบทคือ วิฆาโต เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่า อัสสัถิทัทธิตดังกล่าว กล่าวถึงบุคคลผู้มีความเหน็ดเหนื่อยเหมือนกิตบทที่เป็นกัตตุสาธนะคือ วิฆาโต ที่ประกอบด้วย ณ ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคลผู้เหน็ดเหนื่อย

ตัวอย่างที่ ๒

สโต สมฺปชาโนติ สติมา. (มหานิ. ๓๐๓)

ปาฐะว่า สโต สมฺปชาโน คือ ผู้มีสติ

ในที่นี้บทว่า สโต (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติมา โดยใช้อัสสัถิ-
 ทัทธิต ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สรตฺติ
 สโต.” (สร+ต)

๑.๕ ถ้างบตั้งเป็นกิตติบท ส่วนบทขยายเป็นอรรถ-
กรรม แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

(โอดิณโณติ) กุปาทินิ วีย สตุตา อสมเวกขิตวา รชนิเย จาเน
รชชนโต สยํ วา รากํ โอดิณโณ. (วิ.อฏ. ๒/๒๐, กงฺขา. ๗๒)

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้กำหนดในฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด
หยั่งลงสู่รากะเองเหมือนเหล่าสัตว์ผู้ไม่มีใครครวญตกลงสู่สถานที่มิบ่อเป็นต้น
ชื่อว่า โอดิณณะ

ในที่นี้บทว่า โอดิณโณ (ผู้หยั่งลง) ท่านขยายว่า รากํ โอดิณโณ
โดยใช้อรรถกรรมบทขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์
ว่า “รากํ โอดริติ โอดิณโณ.” (อว+ตร+ต)

อธิบาย

อรรถกรรมบทคือ รากํ ขยายกิตติบทคือ โอดิณโณ เพื่อแสดงบทตั้ง
ว่าเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุที่เป็นอรรถกรรมของ โอดิณณ ศัพท์อันเป็น
กัตตุสาธนะที่ต้องมีกรรมเป็นอรรถกรรมอย่างแน่นอน

โอดิณโณติ อิํ กมฺมสาธนํ กตฺตุสาธนํ วา โหติติ ตทฺถายวเสน
อตุํ ทสฺเสนโต “ยกฺขาทีหิ วีย สตุตาติอาทิมาห. (กงฺขา. นวฏฺฐิ. ๓๗๖)

ตัวอย่างที่ ๒

ชิจฺจุจฺจมาโนติ อสุจํ วีย ตํ ชิจฺจุจฺจนโต. (วิ.อฏ. ๑/๒๖๓)

บทว่า ชิกฺขุจฺจนฺมาโน คือ รังเกียจอยู่ ซึ่งอัตภาพนั้น ประดุจของอันไม่ สะอาด

ในที่นี้บทว่า ชิกฺขุจฺจนฺมาโน ท่านขยายว่า ตํ ชิกฺขุจฺจนฺโต โดยใช้อุตต กรรมบทขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ชิกฺขุจฺจนฺตํ ชิกฺขุจฺจนฺมาโน.” (คุป+ฉ+มาน)

ตัวอย่างที่ ๓

อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมาตาติ อหํ โลกํ อิสฺสโร, อหํ โลกสฺส กตฺตา จ นิมฺมาตา จ. (ที.อฎ. ๑/๑๐๓)

ปาฐะว่า อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมาตา ความว่า เราเป็นใหญ่ในโลก, เราเป็นผู้กระทำและเนรมิตโลก

ในที่นี้บทว่า กตฺตา นิมฺมาตา ท่านขยายว่า โลกสฺส กตฺตา จ นิมฺมาตา จ โดยใช้ฉัญญีอุตตกรรมขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “กโรตีติ กตฺตา.” (กร+ตุ) “นิมฺมินาตีติ นิมฺมาตา.” (นิ+มา+ตุ) อุตตกรรมบท คือ กรรมบทที่ไม่ถูกอาชยาตวาจกหรือกิตวาจก กล่าวถึงเพราะไม่ลงอาชยาตวิภัตติ, กิตปัจจัยในอรรถกรรม จึงต้องลง ทุตียาวิภัตติหรือฉัญญีวิภัตติ ในอรรถกรรมเพื่อกล่าวอรรถนั้นให้ปรากฏ (กมฺมตฺเต ทุตียา. กส. ๒๙๗, ทุตียาปณฺณมฺนิญจ. กส. ๓๐๙) ทำให้ทราบว่ กริยาบทที่เกี่ยวข้องเป็นกัตตุวาจก/กัตตุสาธนะเพราะถ้าเป็นกัมมสาธนะ จะไม่ประกอบอุตตกรรมบทในประโยค

๑.๕ ถ้าบทตั้งเป็นกิตติบท ส่วนบทขยายเป็นกัตตฺวาจาก
และประกอบด้วย ภาว ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น
กัตตฺสาธนะและลบ ภาว ศัพท์

ตัวอย่างที่ ๑

วินยฺนโตติ วินยฺนภาวโต, ภาวปธานนิตฺเตโสยํ, ภาวโลโป วา.

(สี. นวฎี. ๑๐๗)

บทว่า วินยฺนโต ความว่า เพราะความเป็นสภาพฝึกหัด. ศัพท์นี้
เป็นศัพท์แสดงโดยมีอรรถภาวะเป็นประธาน หรือลบภาวศัพท์

ในที่นี้บทว่า วินยฺนโต ท่านขยายว่า วินยฺนภาวโต โดยใช้กัตตฺ
วาจาก คือ วินยฺน ศัพท์ และ ภาว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้ง
เป็นกัตตฺสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์ในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า “(กาย-
วาจาโย)วินยฺนโตติ วินยฺนโน,” (วิ+นี+ย) “วินยฺนสฺส ภาโว วินยฺนโน.” (อุตฺตร-
โลปสมาส)

ตัวอย่างที่ ๒

ปฐฺวาทวิวชฺชนโตติ ยถาตุตฺตการณํ อชานนฺตานํ ปเรสํ

อาโรปีตอุปฺวาทโต วิวชฺชิตุกามตฺตา. (สี. นวฎี. ๑/๗๐)

บทว่า ปฐฺวาทวิวชฺชนโต ความว่า เพราะประสงค์จะหลีกเลี่ยงคำ
กล่าวโทษ ของบุคคลอื่นผู้ไม่รู้เหตุดังกล่าว

ในที่นี้บทว่า วิวชฺชนโต ท่านขยายว่า วิวชฺชิตุกามตฺตา โดยใช้

กัตตุวาก (วิวชชิตุกาม ศัพท) และ ตต ปัจจัยขยาย เพื่อแสดงว่า
บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ และลบ ภาว ศัพทในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า
“วิวชเชนโต วิวชเชตุ กามะตีสติ วิวชชโน.” (วิ+วชช+ยุ) “วิวชชนสสุ
ภาโว วิวชชโน.” (อุตตรโลปสมาส)

หมายเหตุ

ตต ปัจจัยที่ลงในอรรถภาวะ ใช้แทน ภาว ศัพทได้

- ๑.๖ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ยุ ปัจจัย และ ก อาคม แสดงว่าบทตั้งเป็น
กัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วสลิ วา กิเลสปคฺขรณกัม ฆมม. (วิ.ญ. ๑/๒๓๑)

อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งความประพฤติอันต่ำทราม คือ อันหลังกิเลส

ในที่นี้บทว่า วสลิ (ความประพฤติอันต่ำทราม) ท่านขยายว่า
กิเลสปคฺขรณกัม โดยใช้ ยุ ปัจจัย และ ก อาคมขยาย เพื่อแสดงว่าบท
ตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วสติ กิเลส ปคฺขรตีสติ วสโล.”
(วส+อล)

อธิบาย

ยุ ปัจจัยมักลงในอรรถภาวะสาธนะ แต่เมื่อประกอบกับ ก อาคม
ต่ออีก มักกล่าวอรรถคือกัตตุสาธนะ ดังนั้น บทขยายคือ กิเลสปคฺขรณกัม

ที่ประกอบด้วย ยฺ ยัจจย และ ก อาคม จึงสามารถแสดงความเป็น
กัตตุสาธนะของบทตั้งได้

ตัวอย่างที่ ๑

รุตคุณเฑติ กิเลสนิทุฐนเก คุณเ. (วิ.อฏ. ๑/๒๑๔)

บทว่า รุตคุณเฑ คือ ซึ่งหมู่คุณอันสลัดออกซึ่งกิเลส

ในที่นี้บทว่า รุตคุณเฑ (คุณอันสลัดกิเลส) ท่านขยายว่า กิเลส-
นิทุฐนเก โดยใช้ ยฺ ยัจจย และ ก อาคมขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้ง
เป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “กิเลส ฐนฺติ นิทุฐนฺตํ รุตฺตา.” (ฐ,
รุต + ต)

๑.๗ ถ้ายกตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นอาชยาด
ปรัสสบท แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

อาหฺนติ จิตฺตฺนฺติ อาฆาโต. (ที. อฏ. ๑/๕๑)

สภาพใด ย่อมกระทบกระทั่ง ซึ่งจิต เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น
ชื่อว่า อาฆาตะ

ในที่นี้บทว่า อาฆาโต (สภาพกระทบกระทั่ง) ท่านขยายว่า อาหฺนติ
จิตฺตํ โดยใช้อาชยาดปรัสสบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ
โดยวิเคราะห์ว่า “อาหฺนตํ จิตฺตํ อาฆาโต.” (อา + หน + ณ)

หมายเหตุ

ในฐานะที่ขยายบทตั้งด้วยอาขยาตอัตตโนบท ฟังทราบว่าจะแสดงว่า
บทตั้งเป็นกัมมสาธนะ โดยพยติเรกนัย (นัยตรงกันข้าม)

- ๑.๘ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นปฐมันตบท
แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

ยาจโก อปฺปิโย โหติติ โย ยาจติ, โส อปฺปิโย โหติ. (วิ. อนุ. ๒/
๖๐)

บาทคาถาว่า ยาจโก อปฺปิโย โหติ ความว่า บุคคลใดยอมขอ
บุคคลนั้น ไม่เป็นที่รัก

ในที่นี้บอกว่า ยาจโก (ผู้ขอ) ท่านขยายว่า โย โส โดยใช้ปฐมันตบท
ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ยาจติติ ยาจโก.”
(ยาจ + ฌว)

๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็น ตัสสีล / ตัทธัมม /
ตัสสาธุกาโรกิต

- ๒.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
สีล / ธมฺม / สาธุกาโร คัพพํ แสดงว่าบทตั้งเป็น
ตัสสีล / ตัทธัมม / ตัสสาธุกาโรกิต

ตัวอย่างที่ ๑

ตตฺร โข ภควา อามนฺเตสึ ภิกฺขโวติ. (ม. ๑/๑, อง. ๑/๑)

ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่าดูกรภิกษุทั้งหลาย

ภิกษุโวติ อามนฺตนาการที่ปณฺ. ตมฺจ ภิกฺขนฺสีลตาทิกฺคณโยคสิทฺฐตฺตา วุตฺตํ. ภิกฺขนฺสีลตาคุณฺยุตฺโตปิ หิ ภิกฺขุ ภิกฺขนฺธมฺมตาคุณฺยุตฺโตปิ ภิกฺขเน สาธุกาโรตาคุณฺยุตฺโตปิติ สทฺทวิทฺฐ มณฺเณติ. (ม. อฏฺ. ๑/๑๔, อง.อฏฺ. ๑/๑๕)

บทว่า ภิกษุโว แสดงอาการตรัสเรียก และบทว่า ภิกษุโว นั้น ทรงตรัสขึ้นเพราะการสำเร็จโดยการประกอบด้วยสภาพมีการขอเป็นปกติจริงอยู่ ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสภาพคือการขอเป็นปกติบ้าง ประกอบด้วยสภาพคือการขอเป็นข้อประพจน์บ้าง ประกอบด้วยสภาพคือการกระทำด้วยดีในการขอบ้าง นักไวยากรณ์ทั้งหลายมีความเห็นเช่นนี้

ในที่นี้บทว่า ภิกษุ ท่านขยายว่า ภิกษุขนฺสีลตาทิกฺคณโยคสิทฺฐตฺตา โดยใช้สืล ตัพพฺ ๒๒ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นตัสสืลกิต ๒๒ โดยวิเคราะห์ว่า “ภิกฺขติ สืเลนาติ ภิกฺขุ.” (ภิกฺข + รุป)

วิเคราะห์ ๙ ประเภท

คณฺธรจนาคารยทั้งหลาย แสดงรูปวิเคราะห์ของตัสสืลกิต ๒๒ ว่ามีแต่ละ ๓ ประเภทโดยใช้ ตุมันตบท (บทที่มี ตุํ ปัจจัยเป็นที่สุด) อาขยตบท และสมาสบทในรูปวิเคราะห์ เช่น

(ก) ภิกฺขิตุํ สืลมสฺสาติ ภิกฺขุ. (ตุํ)

	ภิกขุติ สีเลนาติ ภิกขุ.	(อาขยาต)
	ภิกขุณสีโลติ ภิกขุ.	(สมาส)
(ข)	ภิกขิตุ ฐมโม อสุสาติ ภิกขุ.	(ตุ)
	ภิกขุติ ฐมเมนาติ ภิกขุ.	(อาขยาต)
	ภิกขุณฐมโมติ ภิกขุ.	(สมาส)
(ค)	ภิกขิตุ สารุกาโรตาติ ภิกขุ.	(ตุ)
	ภิกขุติ สารุกาโรตาติ ภิกขุ.	(อาขยาต)
	ภิกขุเน สารุกาโรตาติ ภิกขุ.	(สมาส)

๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมสาธนะ

- ๓.๑ ถ้ามบทตั้งเป็นกิตติบท ส่วนบทขยายเป็น อวุตต-
กัตตา แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

โอติณฺโณติ ยกาหิ วิย สตุตา อนฺโต อุปฺปชฺชนฺเตน ราเคน
โอติณฺโณ. (วิ. อฏ. ๒/๒๐, กงขา. ๗๒)

ภิกษุผู้อันราคะที่เกิดขึ้นภายในท่อมทับแล้ว เหมือนเหล่าสัตว์อัน
อมมนุษย์เช่นยักษ์เข้าสิงแล้ว ชื่อว่า โอติณณะ

ในที่นี้บทว่า โอติณฺโณ (ท่อมทับแล้ว) ท่านขยายว่า ราเคน โอติณฺโณ
โดยใช้อวุตตกัตตาบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์

ว่า “ราเคน โอตริตพุโพติ โอตินฺโณ.” (อว + ตร + ต)

อธิบาย

อวุตตกัตตาบท คือ ราเคน ขยายกิตตบทคือ โอตินฺโณ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุที่เป็นอวุตตกัตตาของ โอตินฺณ ศัพท์อันเป็นกัมมสาธนะที่ต้องมีกัตตาเป็น อวุตตกัตตาอย่างแน่นอน

หมายเหตุ

อวุตตกัตตา คือ กัตตาบทที่ไม่ถูกอาชยาตวาจกหรือกิตวาจกกล่าวถึง เพราะไม่ลงอาชยาตวิภัติ, กิตปัจจัยในอรรถกัตตา จึงต้องลงตติยาวิภัติในอรรถกัตตาเพื่อกล่าวอรรถนั้นให้ปรากฏ (กตฺตริ จ. กส. ๒๘๘) เมื่อประกอบอวุตตกัตตาบทดังกล่าว ทำให้ทราบวาทกิริยาบทที่เกี่ยวข้องเป็นกัมมวาจก/กัมมสาธนะ เพราะถ้าเป็นกัตตสาธนะจะไม่ประกอบอวุตตกัตตาบทในประโยค

ตัวอย่างที่ ๒

อฏฺฐิยาโนติ....เตน วา ภิกฺขุภาเวน อฏฺโฏ กรียมาโน,
ปีพียมาโนติ อตฺโถ. (วิ. อฏ. ๑/๒๖๓)

บทว่า อฏฺฐิยาโน ได้แก่....หรืออันสมณเพศนั้นกระทำให้อึดอัดอยู่
อธิบายว่า บีบคั้นอยู่

ในที่นี้บทว่า อฏฺฐิยาโน (กระทำให้อึดอัดอยู่) ท่านขยายว่า เตน ภิกฺขุภาเวน อฏฺโฏ กรียมาโน ปีพียมาโน โดยใช้อวุตตกัตตาบทคือ เตน ภิกฺขุภาเวน ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อฏฺโฏ กรียเตติ อฏฺฐิยาโน.”

อธิบาย

อฏฺฐิยาโน มาจาก อฏฺฐ+อิ+ย+มาน อฏฺฐ ศัพท์เป็นนามธาตุ (ธาตุที่เป็นนามศัพท์) จึงลง อิ ปัจจัยหลังนามธาตุนั้นในอรรถต่างๆ ได้ด้วยสูตร “ธาตุวตฺเต นามสฺมิ” (โมค. ๕/๑๒) ในที่นี้ อิ ปัจจัยลงในอรรถ การกระทำอันเป็นอรรถของ กร ธาตุ, ย ปัจจัยและ มาน ปัจจัยลงในอรรถกรรม จึงไข อฏฺฐ ศัพท์ที่ประกอบกับปัจจัยเหล่านั้นว่า “อฏฺฐโกกรียมาโน” (อันสมณเพศกระทำให้อึดอัดอยู่) โดยตรงและไขความอธิบายต่อไปว่า “ปีพิยาโน” (อันสมณเพศบีบคั้นอยู่)

ตัวอย่างที่ ๓

พหุโน ชนสฺส กนฺตา โหติติ พหุชนกนฺตา. (ที. อฏ. ๑/๗๔)

ถ้อยคำใด อันมหาชนพึงพอใจ เพราะเหตุนั้น ถ้อยคำนั้นชื่อว่า พหุชนกนฺตา

ในที่นี้บทว่า พหุชนกนฺตา (ถ้อยคำอันมหาชนพึงพอใจ) ท่านขยายว่า พหุโน ชนสฺส กนฺตา โหติ โดยใช้ ฌฎฐิอวุตตกัตตาบทคือ พหุโน ชนสฺส ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “กามียเตติ กนฺตา, กถา.” (กมุ+ต)

หมายเหตุ

ฌฎฐิอวุตตกัตตา หมายถึง อวุตตกัตตาที่ประกอบด้วยฌฎฐีวิภัติ โดยลงฌฎฐีวิภัติในอรรถกัตตาด้วยสูตร “ฌฎฐิ จ.” (กส. ๓๐๘)

๓.๒ ถำบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย

ศัพท์เหล่านี้ คือ ยุตฺต.อรห,อนุจฺฉวิก,สกุณฺเณยุย,
สกุกา แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

สมฺโมทิตุํ ยุตฺตภาวโต จ สมฺโมทนียํ (วิ.อฎ. ๑/๑๒๒, ที.อฎ. ๑/
๒๒๗)

ชื่อว่าสมฺโมทนียะ เพราะความสมควรเพื่อความปลาบปลื้มด้วย

ในที่นี้บทว่า สมฺโมทนียํ (ถ้อยคำที่พึงปลาบปลื้ม) ท่านขยายว่า
สมฺโมทิตุํ ยุตฺตภาวโต โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า สมฺโมทนีย
ศัพท์เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สมฺโมทิตพฺพาติ สมฺโมทนียา, กถา.”
(สํ+มฺ+ท+อนีย)

อธิบาย

ยุตฺตภาวโต เป็นบทที่ประกอบด้วย ยุตฺต ศัพท์ขยายกิตฺตบทคือ
สมฺโมทนียํ เพื่อแสดงว่า สมฺโมทนีย ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า
ยุตฺต ศัพท์กล่าวอรรถสมควรเหมือน อนีย ปัจจัยที่กล่าวอรรถอหะ
(สมควร) และลงในอรรถกัมมสาธนะ

สมฺโมทิตพฺพโต สมฺโมทนียาติ อิํ ปน อตฺถํ ทสฺเสนโต “สมฺโมทิตุํ
ยุตฺตภาวโต” ตี อาห. (สารตถ. ฎี. ๑/๔๒๐)

ตัวอย่างที่ ๒

ทสฺสนียาติ ทสฺสนยุตฺตา. (อง+อฎ. ๒/๔๑๙)

บทว่า ทสฺสนียา คือ อันควรต่อการพัฒนา

ในที่นี้บทว่า ทสฺสนียา (หญิงที่พึงพัฒนา) ท่านขยายว่า ทสฺสนยุตฺตา โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ปสฺสิตพฺพาติ ทสฺสนียา.” (ทิส+อนิย)

ตัวอย่างที่ ๓

ตตฺถ รุปายตฺนํ จกฺขุณา โอลฺลเกตฺวา ทกฺขิตฺตํ สกฺกาติ ทิฏฺฐํ นาม
ชาตํ. (อภิ. อฏ. ๑/๓๙๖)

ในปาฐะนั้นรูปายตนะอันบุคคลสามารถเห็นโดยแลดูด้วยดวงตา เพราะเหตุนี้ชื่อว่า ทิฏฐะ

ในที่นี้บทว่า ทิฏฺฐํ (รูปที่พบเห็น) ท่านขยายว่า ทกฺขิตฺตํ สกฺกา โดยใช้ สกฺกา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ทิฏฺฐ ศัพท์เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ปสฺสิตพฺพนฺติ ทิฏฺฐํ.” (ทิส+ต)

อธิบาย

ปาฐะว่า ทกฺขิตฺตํ สกฺกา ขยายกิตฺตบทคือ ทิฏฺฐํ เพื่อแสดงว่า ทิฏฺฐ ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า สกฺกา ศัพท์เป็นกรรมบทเหมือน ด บัณฑิตที่ลงในอรรถกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๔

อาราธนีโยติ สกฺกา อาราธตฺตํ, สมฺปาเทตฺตํ, นิพฺพตฺเตตฺตุนฺติ อตฺตโก.
(วิ.อฏ. ๑/๕๔๖)

บทว่า อาราธนีโย ความว่า สามารถเพื่อให้สำเร็จ หมายความว่า เพื่อให้เกิดขึ้น

ในที่นี้บทว่า อาราธนีโย ท่านขยายว่า สกกา อาราธตุ สมฺปาเทตุ โดยใช้ สกกา ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อาราธตพฺโพติ อาราธนีโย.” (อา+ราธ+อนิย)

ตัวอย่างที่ ๕

เสกฺขา ฌมา อเสกฺขา ฌมา โลกุตฺตรา ฌมาติอาทินา ปุชิตาปิ, ปุชารหาติ อธิปฺปาโย. (วิ.อฏ. ๑/๑๙, ที.อฏ. ๑/๑๘, อภ.อฏ. ๑/๒๑)

และธรรมที่ควรบูชาทั้งหลาย อธิบายว่าสมควรแก่การบูชา (อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในพระอภิธรรมนี้) ตามนัยว่า เสกฺขา ฌมา อเสกฺขา ฌมา โลกุตฺตรา ฌมา เป็นต้น

ในที่นี้บทว่า ปุชิตา ท่านขยายว่า ปุชารหา โดยใช้ อรห ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่า ปุชิต ศัพท์เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ปุชตพฺพาติ ปุชิตา.” (ปุช+ณ+ต)

อธิบาย

ปุชารหา เป็นบทที่ประกอบด้วย อรห ศัพท์ขยายกิตฺตคือ ปุชิตา เพื่อแสดงว่า ปุชิต ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า อรห ศัพท์กล่าวอรรถสมควรเหมือนกิตฺตที่เป็นกัมมสาธนะคือ ปุชิตา ที่ประกอบด้วย ต ปัจจัยที่กล่าวอรรถอรหะ (สมควร) และลงในอรรถกัมมสาธนะ

หมายเหตุ

ต ปัจจัยใน ปุชิต ศัพท์ไม่กล่าวอรรถอดีตหรือกัตตสาธนะ ฯลฯ เพราะพระอรรถกถาจารย์ได้ขยายว่า ปุชารหา (ควรแก่การบูชา) ถ้ามุ่งแสดงอรรถอดีตต้องขยายว่า กตปุชา (กระทำการบูชาแล้ว) เพราะเหตุนี้ ในที่นี้ ต ปัจจัย จึงเป็นกัมมสาธนะ และกล่าวอรรถอระ เท่านั้น

ปุชารหาติ เอเตน กตฺตาทิสานํ อตีตาทิกาลํ สกฺกณฺเญยตุํ วา นินฺตเตติ. ปุชิตพฺพาเยว हि ऋमा กालวิเสสนियมรहिता ปุชารหา เอตद् วุตฺตาติ อธิปฺปาโย ทสฺสีโต. (ส. นวฎี. ๑/๑๑๕)

ตัวอย่างที่ ๖

วิธาทพฺโพติ วิธาทุํ สนฺทิสฺสิตุํ สกฺกณฺเญโย. (ที. ฎี ๓/๑๓๘)

บทว่า วิธาทพฺโพ คือ ความสามารถเพื่อกระทำ คือ เพื่อแสดง

ในที่นี้บทว่า วิธาทพฺโพ (สามารถเพื่อกระทำ) ท่านขยายว่า วิธาทุํ สนฺทิสฺสิตุํ สกฺกณฺเญโย โดยใช้ สกฺกณฺเญย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วิธานียติ วิธาทพฺโพ.” (วิ+กร+ตพฺพ)

ตัวอย่างที่ ๗

วิญฺเญยโยติ สฺปริพฺยตตฺตาย อกฺขรโต จ พฺยณฺชนโต จ วิญฺเญยตุํ สกฺกณฺเญโย. (ม. ฎี. ๓/๒๑๓)

บทว่า วิญฺเญยโย คือ อันบุคคลสามารถเพื่อรู้โดยอักษรและโดยพยัญชนะ เพราะความปรากฏชัด

ในที่นี้บอกว่า วิณฺเณยโย ท่านขยายว่า วิณฺเณตํ สกฺกุณฺเณยโย โดยใช้ สกฺกุณฺเณยฺย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “วิณฺเณตพฺโพติ วิณฺเณยโย.” (วิ+ณ+ณฺย)

๓.๓ ถ้าบทตั้งเป็นกิตติบท ส่วนบทขยายเป็นกัมมวาจก และประกอบด้วย ภาว ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น กัมมสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์

ตัวอย่างที่ ๑

ทฏฺฐพฺพภาวสงฺขาเตน นิตฺตฺสเนน สห วตฺตตฺติติ สนิทฺตฺสเน. (วิภาวินี. ๒๐๕) ฉ.

รูปโดยย่อเป็นไปกับด้วยนิทฺตฺสนะกล่าวคือ การเห็นเพราะเหตุนั้น รูปนั้นชื่อว่า สนิทฺตฺสนะ (รูปอันเป็นไปกับด้วยการเห็น, มีสภาพธรรมการเห็นเป็นอารมณ์)

ในที่นี้ นิตฺตฺสเน ศัพท์ในบทว่า สนิทฺตฺสเน ท่านขยายว่า ทฏฺฐพฺพภาวสงฺขาเตน โดยใช้กัมมวาจก คือ ทฏฺฐพฺพ ศัพท์ และ ภาว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่า นิตฺตฺสเน ศัพท์เป็นกัมมวาจกและลบ ภาว ศัพท์ ในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า “นิตฺตฺสเนตพฺพนฺติ นิตฺตฺสเน.” (นิ+ทิส+ยุ) “นิตฺตฺสเนตฺส ภาโว นิตฺตฺสเน.” (อุตฺตรโลปสมาส)

อธิบาย

นิทสน ศัพท์มาจาก นิ+ทิส+ยุ เป็นกัมมวาจกศัพท์เพราะลง ยุ ปัจจัยในอรรถกัมมสาธนะ เนื่องจากขยายว่า ทฏฺจพฺพ อันประกอบด้วย ตพฺพ ปัจจัยที่ปรากฏชัดในอรรถกัมมสาธนะ ทั้งยังลบ ภาว ศัพท์อีก ในรูปสมาสวิเคราะห์ เพราะขยายว่า ทฏฺจพฺพภาว โดยประกอบด้วย ภาว ศัพท์ต่อมา นิทสน ศัพท์ที่เป็นกัมมสาธนะ หมายถึง รูปที่พบเห็น ส่วน นิทสน ศัพท์ที่เป็นกัมมสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์ในภายหลัง หมายถึง การเห็น (ความเป็นรูปที่พบเห็น)

ดังนั้น เพื่อให้หมายถึง “กิริยา” ของศัพท์ใดศัพท์หนึ่ง ในภาษา บาฬี จะวิเคราะห์เป็นอุตตรโลปสมาสต่อ ศัพท์เช่นนี้ พระภิกษุจารย์เรียกว่า ภาวโลปะ (ศัพท์ที่ลบภาวศัพท์) หนึ่ง ศัพท์ดังกล่าวมีชื่อเรียกอีกอย่าง หนึ่งว่า ภาวปธาน (ศัพท์ที่มีอรรถภาวะเป็นประธาน) โดยกล่าวถึงสิ่งใดสิ่ง หนึ่งโดยตรงแต่กลับหมายถึงกิริยาของสิ่งนั้นโดยอ้อม (จานูปจาร = กล่าวถึงฐานะ (ที่ตั้ง) แต่กลับหมายถึงฐานนี้ (ที่อาศัย) เช่น มณฺจา โฆสนฺติ ผู้อยู่บนเตียงให้ร้องอยู่ ในที่นี้กล่าวถึงฐานะคือเตียง แต่กลับหมายถึง ฐานนี้คือผู้อยู่บนเตียง) ตามมติที่เป็นภาวปธานไม่ต้องวิเคราะห์เป็นอุตตร- โลปสมาสต่อมาเพียงวิเคราะห์เป็นกัมมสาธนะเท่านั้น โดยที่ นิทสน ศัพท์กล่าวถึงฐานะคือรูปที่พบเห็น แต่กลับหมายถึงฐานนี้ คือการเห็นอัน อาศัยรูป

“ทฏฺจพฺพภาวสงฺขาเตนา”ติ เอเตน นิทสฺสิตพฺพนฺติ นิทสนฺ, รูปํ อิธ ปน นิทสนฺสทฺทสฺส ภาวปฺปธานตฺตา ทฏฺจพฺพภาโว นิทสนฺ นามาติ ทสฺเสติ. (มณฺมชฺช. ๒/๑๖๕) ฉ.

หมายเหตุ

อรรถภาวะ หมายถึง อรรถหำประการของ ภาว ศัพท์และภาว
ปัจจัยคือ ทัพพะ คุณ กิริยา นาม และชาติ (รูป. ๓๘๗)

ตัวอย่างที่ ๒

สงฺคหฺนติ จ สโมธานํ, สโมธานเตวฺวา วา คเหตุพฺพภาวํ. (มณิณฺณชฺช.
๑/๓๐๕) ฉ.

บทว่า สงฺคหํ คือ ซึ่งความเป็นสิ่งที่ท่านถือเอาโดยรวมรวม หรือ
ซึ่งความเป็นสิ่งที่ท่านรวบรวมถือเอา

ในที่นี้บทว่า สงฺคหํ (ความเป็นสิ่งที่ท่านถือเอาโดยรวมรวม, ความ
เป็นสิ่งที่ท่านรวบรวมถือเอา = การรวบรวมถือเอา) ท่านขยายว่า สโมธานํ,
สโมธานเตวฺวา วา คเหตุพฺพภาวํ โดยใช้กัมมวาทกและ ภาว ศัพท์ใน
คเหตุพฺพภาวํ ขยาย คห ศัพท์ (ส่วน สโมธานํ และสโมธานเตวฺวา ขยาย
อรรถของ สํ อุปสัค) เพื่อแสดง สงฺคห ศัพท์ว่าเป็นกัมมวาทกและลบ
ภาว ศัพท์ในภายหลัง. โดยวิเคราะห์ว่า “สโมธานํ (สโมธานเตวฺวา)
คเหตุพฺพโผติ สงฺคโห.” (สํ+คห+อ) “สงฺคหสฺส ภาโว สงฺคโห.” (อุตฺตร-
โลปสมาส)

- ๓.๔ ถ้าบทตั้งเป็นกิตติบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ตพฺพ, อนนฺย ปัจจัย แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

มุขเน อสิตพุพ ฤๅชิตพุพนติ มุขาสัย. ทนุเตหิ วิชาทิตพุพนติ
ทนุตวิขาทณ. (อภิ. อฏ. ๑/๓๘๘)

สิ่งใดถูกกินด้วยปาก เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า มุขาสัยะ,
สิ่งใดถูกเคี้ยวด้วยฟัน เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า ทันตวิขาทนะ

ในที่นี้บอกว่า มุขาสัย ทานขยายว่า มุขเน อสิตพุพ ฤๅชิตพุพ
และ ทนุตวิขาทณ ทานขยายว่า ทนุเตหิ วิชาทิตพุพ โดยใช้ ตพุพ
ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “มุขเน
อสิตพุพ ฤๅชิตพุพนติ มุขาสัย.” (มุข+อส+ณฺย) “วิชาทิตพุพนติ วิชาทณ.
(วิ+ขาท+ย) “ทนุเตหิ วิชาทณ ทนุตวิขาทณ.”

อธิบาย

มุขาสัย ศัพท์ประกอบด้วย ณฺย ปัจจัย ส่วน วิชาทณ ศัพท์ใน
ทนุตวิขาทณ ประกอบด้วย ย ปัจจัยที่ปรากฏในภาวสาธนะมากกว่า
สาธนะอื่น อนึ่ง การขยายบทตั้งโดยการเปลี่ยนปัจจัยนั้นมุ่งในการขยาย
อรรถของปัจจัยในบทตั้ง ส่วนฐานะที่ขยายบทตั้งโดยเปลี่ยนวิภัติก็เป็น
การแสดงอรรถของวิภัติในบทตั้ง ส่วนฐานะที่ขยายบทตั้งโดยเปลี่ยนธาตุ
พึงทราบว่าเป็นการแสดงอรรถของธาตุในบทตั้งนั้น

ตัวอย่างที่ ๒

อปสุเสนํ นาม นิจฺจปริโกโค มณฺโญ วา ปิจํ วา...

สพพมเปตํ อปสฺสนีนฺยญฺเจน อปสฺสเนหํ นาม. (วิ.อญ. ๑/๔๙๘)

เครื่องใช้ประจำเช่น เตียง ตั้ง ชื่อว่า อปัสเสนะ (ที่พึง) สิ่งนั้นแม้ทั้งหมดชื่อว่าอปัสเสนะ เพราะอรรถคือความเป็นของถูกพึง

ในที่นี้บทว่า อปสฺสเนหํ ท่านขยายว่า อปสฺสนีนฺยญฺเจน โดยใช้ อนีย ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อปสฺสนีนฺยฺติ อปสฺสเนหํ.” (อป+สฺ+ย)

๕. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวสาธนะ

๕.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็น ภาวตัทธิต แสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

ตตฺถ ถินตา ถินํ, มิทฺฐตา มิทฺฐํ. (อภิ.อญ. ๑/๓๑๒, วิสุทฺธิ. ๓/๕๒)

บรรดาถินะและมิทฐะเหล่านั้น ความหดหู่ ชื่อว่า ถินะ, ความเชื่องซึม ชื่อว่า มิทฐะ

ในที่นี้บทว่า ถินํ, มิทฺฐํ ท่านขยายว่า ถินตา, มิทฺฐตา โดยใช้ภาวตัทธิตขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ถินนํ ถินํ.” (ถิ+ย) “มิทฺฐนํ มิทฺฐํ.” (มิท+ย)

อธิบาย

ภาวตัทธิต คือ ถินตา (ถินสฺส ภาโว ถินตา) และมิทฺฐตา (มิทฺฐสฺส ภาโว มิทฺฐตา) ขยายกิตบทคือ ถินํ และมิทฺฐํ เพื่อแสดงว่า

ฉิน, มิทฐ ศัพท์เป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า ภาวตัทธิตสามารถกล่าว
อรรถภาวะ (กิริยา) ได้เหมือนกิตบพที่เป็นภาวสาธนะคือ ฉิน และ มิทฐ
ที่ประกอบด้วย ย, ต ปัจจัยอันแสดงภาวสาธนะ ในที่นี้ ฉินตา กล่าวถึง
สภาพความหดหู่แห่งจิต มิทฐตา กล่าวถึงสภาพความเชื่องซึมแห่งเจตสิก
เหมือนภาวสาธนศัพท์เหล่านั้น จึงแสดงความเป็นภาวสาธนะของกิตบพ
นั้นได้

ภาวตัทธิต คือ ตัทธิตที่กล่าวอรรถภาวะ (แดนเกิดแห่งความ
รู้และศัพท์) ตามรูปวิเคราะห์ว่า “ภวนฺติ เอตสฺมา พุทฺธิสฺส ทา อิติ ภาโว.”
(ภ+ณ) อรรถภาวะนั้นได้แก่เหตุทำให้เกิดศัพท์ขึ้นนั่นเองซึ่งมีห้าประการคือ
ทัฬพะ (ตัว, องค์ธรรม) คุณ (สภาพ) กิริยา (อาการ) นาม (ชื่อ) ชาติ
(ชาติ, ชนิด) ดังต่อไปนี้

๑. ทัฬหศัพท์ ทณฺทิตฺตํ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) หมายถึง ไม้เท้า
(ทัฬพะ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า ทณฺที (ผู้มีไม้
เท้า)
๒. คุณศัพท์ นิลตฺตํ (ความเป็นแห่งผ้าเขียว) หมายถึง สีเขียว
(คุณ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า นิล (ผ้าเขียว)
๓. กิริยาศัพท์ ยาจกตฺตํ (ความเป็นแห่งยาจก) หมายถึง
กิริยาการขอ (กิริยา) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า
ยาจโก (ผู้ขอ)
๔. นามศัพท์ เทวทตฺตตฺตํ (ความเป็นแห่งเทวทัตต์) หมายถึง
นามว่าเทวทัตต์ (นาม) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า
เทวทตฺโต (เทวทัตต์)

๕. ชาตีสัพท มนุสฺสตุตฺติ (ความเป็นแห่งมนุษย์) หมายถึง
มนุษย์ชาติ (ชาติ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า
มนุสฺโส (มนุษย์)

๔.๒ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบทส่วนบทขยายประกอบด้วย ยุ
ปัจจัย อากาสศัพท์และ ภาว ศัพท์ แสดงว่า
บทตั้ง เป็นภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วินยรโสติ วินยนรโส. (มูลฎี. ๑/๑๑๑)

บทว่า วินยรโส คือ มีการกำจัดเป็นกิจ

ในที่นี้บทว่า วินยรโส ท่านขยายว่า วินยนรโส โดยใช้ ยุ
ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "วินยน์
วินโย." (วิ+นี+อ)

อธิบาย

วินยน ศัพท์ที่ประกอบด้วย ยุ ปัจจัย (วินียเต วินยน์. วิ+นี+ยุ)
ขยายกิตบทคือ วินย ศัพท์เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะด้วยเหตุว่า
ยุ ปัจจัยเป็นปัจจัยที่ปรากฏชัดในอรรถภาวสาธนะ ส่วน อ ปัจจัยใน
วินย ศัพท์ที่ลงในอรรถภาวสาธนะไม่ปรากฏชัดเหมือน ยุ ปัจจัยจึงขยาย
วินย ศัพท์ด้วย ยุ ปัจจัยนั้น

ตัวอย่างที่ ๒

อนุกุทยาติ อนุกุขณา. (วิ.อฎ. ๑/๓๑๐)

บทว่า อนุทฺทยา คือ การรักษา

ในที่นี้บทว่า อนุทฺทยา ท่านขยายว่า อนุรฺกฺขณา โดยใช้ ยุ ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อนุทฺทยเต อนุทฺทยา.” (อนุ+ทย+อ)

ตัวอย่างที่ ๓

ทฺสฺสหาติ ทฺสฺสหากาโร. (อภิ.อฏฺ. ๑/๓๑๕)

อาการประทุษร้าย ชื่อว่า ทฺสฺสหา

ในที่นี้บทว่า ทฺสฺสหา (การประทุษร้าย) ท่านขยายว่า ทฺสฺสหากาโร โดยใช้ อาการ ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ทฺสฺสหาเตติ ทฺสฺสหา.” (ทฺส+ยุ)

อธิบาย

ทฺสฺสหากาโร เป็นบทที่ประกอบด้วย อาการ ศัพท์ ขยายกิตบทยคือ ทฺสฺสหา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า อาการศัพท์กล่าว อรรถคืออาการอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (อาการ) อันเป็นอรรถของ ภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๔

อิทฺวาสนสงฺขาโต ขมนภาโว ขนฺติ. (อภิ.อฏฺ. ๑/๑๐๐)

ความอดทนกล่าวคือ อิทฺวาสนะ (ความอดกลั้น) ชื่อว่า ขนฺติ

ในที่นี้บทว่า ขนฺติ ท่านขยายว่า อิทฺวาสนสงฺขาโต ขมนภาโว โดยใช้ ภาว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ขมนํ ขนฺติ.” (ขม+ติ)

อธิบาย

ขมนภาโว เป็นบทที่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์ ขยายกิตบทคือ ขนฺติ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า ภาว ศัพท์กล่าวอรรถ คือกิริยาอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (กิริยา) อันเป็นอรรถของ ภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๕

โวทานนฺติ วิสฺสุทฺตทา. (ที.อฎ. ๑/๘๙)

ความบริสุทธิ์ ชื่อว่า โวทาน

ในที่นี้บทว่า โวทาน ท่านขยายว่า วิสฺสุทฺตทา โดยใช้ ภาว ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วิสฺสุทฺตเต โวทานํ.” (วิ+อว+ทา+ยุ)

หมายเหตุ

รูปกิตวิเคราะห์มีสองประเภทคือ ชาติวิคคหะ (วิเคราะห์ด้วย ชาติเดิม) และชาติวัตถวิคคหะ (วิเคราะห์ด้วยชาติอื่นอันมีอรรถเหมือน ชาติเดิม) ในที่นี้ โวทาน ศัพท์มาจาก ทา ชาติ ท่านวิเคราะห์โดยใช้ สุทฺ ชาติ ที่มีอรรถเหมือนกับ ทา ชาติอันมี วิ, อว เป็นบทหน้าซึ่งกล่าว อรรถสุทฺธิ (บริสุทธิ์) ดังนั้น รูปวิเคราะห์ว่า “วิสฺสุทฺตเต โวทานํ” จึงเป็น ชาติวัตถวิคคหะ พึงทราบชาติวิคคหะโดยใช้ชาติเดิมเป็นหลักว่า “โวทายเต โวทานํ.”

ธาตุธาตุตฺถโต เทว จ
สพทา'สพทโต เทว

พฺพุโธ สตฺถา ปกาสิตา
พฺพุโธ เอว ปกาสิโต.

(ก.เภท. คาทา ๑๗๘)

๕. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกรณสาธนะ

- ๕.๑ ถ้ามบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นสัพพนาม
กรณันตบท ฯลฯ แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะ
 ฯลฯ ตามสมควรแก่สัพพนาม

ตัวอย่างที่ ๑

อานนฺทนฺติ เอเตนาติ อานนฺโท. (ที.อฎ. ๑/๕๓)

ชนทั้งหลาย ย่อมยินดี ด้วยสภาพนั้น เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น
ชื่อว่า อานันทะ

ในที่นี้บทว่า อานนฺโท ท่านขยายว่า อานนฺทนฺติ เอเตน โดย
ใช้กรณันตบท (เอเตน) ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะโดย
วิเคราะห์ว่า “อานนฺทนฺติ เอเตนาติ อานนฺโท.” (อา+นฺท+ณ)

อานนฺทนฺติ ปโมทนฺติ เอเตน ฐมฺเมน ตํสมฺมุติโน สตุตฺตาติ
อานนฺทสทฺทสฺส กรณตุถํ ทสเสติ. (ที.ฎี. ๑/๗๓)

ตัวอย่างที่ ๒

สมฺมา ปทียเต อสฺสาติ สมฺปทานํ. (รูป. ๓๐๒)

วัตถุ อันท่าน ย่อมให้ ด้วยดี แก่การกนั้น เพราะเหตุนั้น การกนั้น
ชื่อว่า สัมปทานะ

ในที่นี้บทว่า สมฺปทานํ ท่านขยายว่า สมฺมา ปทียเต อสฺส โดยใช้
สัมปทานันตบท (อสฺส) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมปทานสาธนะโดย

วิเคราะห์ว่า “สมุมา ปทียเต อสุสาติ สมุปทานํ.” (ส+ป+ทา+ยุ)

ตัวอย่างที่ ๓

อปเนตฺวา อิโต อาททาตีติ อปาทานํ. (รูป. ๓๐๘)

บุคคล ย่อมนำออกแล้วถือเอา จากการกนี้ เพราะเหตุนั้น การกนั้น
ชื่อว่า อปาทานะ

ในที่นี้บทว่า อปาทานํ ท่านขยายว่า อปเนตฺวา อิโต อาททาติ
โดยใช้อปาทานันตบท (อิโต) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอปาทาน
สาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อปเนตฺวา อิโต อาททาตีติ อปาทานํ.” (อป+อา+
ทา+ยุ)

ตัวอย่างที่ ๔

นิลีนฺติ เอตฺถาติ เลณํ. (ที.อฎ. ๑/๒๓๘)

ชนทั้งหลาย ย่อมเร้นกาย ในที่นี้ เพราะเหตุนี้ ที่นั้น ชื่อว่า
เลณะ

ในที่นี้บทว่า เลณํ ท่านขยายว่า นิลีนฺติ เอตฺถ โดยใช้อริกรณันต-
บท (เอตฺถ) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอริกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“นิลีนฺติ เอตฺถาติ เลณํ.” (ลี+ยุ)

๕.๒ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ศัพท์อันกล่าวอรรถเหตุ แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณ
สาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

กายทวาราทิปปวตฺตํ กมฺมํ ลกฺขณํ สมฺชานนการณํ อสฺสาติ
กมฺมมลกฺขโณ. (อง.อฎ. ๒/๗๘)

กรรมอันเป็นไปในทวารมีกายทวารเป็นต้น เป็นเครื่องหมายรู้ คือ
เป็นเหตุแห่งการหมายรู้ มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคล
นั้นชื่อว่า กัมมลักษณะ

ในที่นี้บทว่า ลกฺขณํ (เครื่องหมายรู้) ท่านขยายว่า สมฺชานนการณํ
โดยใช้ศัพท์ที่กล่าวอรรถเหตุคือ การณ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้ง
เป็นกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ลกฺขียเต อเนนาติ ลกฺขณํ.” (ลกฺข+ยุ)

ลกฺขียติ “พาโล อยนฺ”ติ ฌายติ เอเตนาติ ลกฺขณํ. (อง.ฎี. ๒/๙๖)

๕.๓ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ด้วยตติยาวิภัตติ หรือ สัตตมีวิภัตติอันแสดง
อภิเษยัตถะ แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะ
หรืออธิกรณสาธนะ

ชานาสี โน ตวฺ มาริส สตุตํ นโมกฺขํ ปโมกฺขํ
วิเวกนฺติ. (ส. ๑/๒)

ถามว่า พระองค์ทรงทราบมรรคอันเป็นเครื่องหลุด
พ้นจากกิเลสผล อันเป็นที่หลุดพ้นจากกิเลส และ
พระนิพพานหรือ?

ตัวอย่างที่ ๑

นิโมกฺขนฺติอาทีนํ มคฺคาทีนํ นามานิ. มคฺเคน หิ สตุตา
กิเลสพฺนฺธนโต มุจฺจนฺติ. ตสฺมา มคฺโค สตุตานํ นิโมกฺโขติ วุตฺโต.
(ส.อฏฺ. ๑/๒๐)

บทว่า นิโมกฺขํ เป็นต้น เป็นชื่อของธรรมทั้งหลายที่มีมรรคธรรม
เป็นต้น เพราะมรรคธรรมท่านเรียกว่า นิโมกฺขะ เนื่องจากเหล่าสัตว์
หลุดพ้นจากกองกิเลสได้ด้วยมรรคธรรมนั้น

ในที่นี้บทว่า นิโมกฺขํ ท่านขยายว่า นิโมกฺขนฺติอาทีนํ ฯลฯ
โดยใช้ตติยันตบทคือ มคฺเคน อันแสดงอภิเชยยัตถะ (ตัว, องค์ธรรม)
ของ นิโมกฺข ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะ โดยวิเคราะห์
ว่า “วฏฺฏโต นิมุจฺจนฺติ เตน สตุตาติ นิโมกฺโข, มคฺโค.” (นิ+โมกฺข+ณ)

อภิเชยยตุถ มาจาก อภิเชยฺย+อตฺถ หมายถึงเนื้อความที่ผู้กล่าว
ระบุถึง (ตัว, องค์ธรรม) ตั้งมีวิเคราะห์ว่า “อภิธิยเตติ อภิเชยฺโย.
อภิเชยฺโย จ โส อตุโถ จาติ อภิเชยฺยตุโถ.” เนื้อความที่ระบุถึงนั้นอาจเป็น
บัญญัติหรือปรมาัตถ์ตามสมควรแก่ความปรารถนาของผู้กล่าว เช่น พุทฺธ
ศัพท์มีความว่าบุคคลผู้รู้ ระบุถึงพระพุทฺธเจ้า (บัญญัติ) หรือระบุถึงขั้น
ห้า ของบุคคลผู้รู้แจ้งแทงตลอดพระธรรมทั้งปวง เพราะการบรรลุถึงพระ
สัพพัญญุตญาณ (ปรมาัตถ์) ในที่นี้ นิโมกฺข ศัพท์มีความว่าธรรมเป็นเครื่อง

หลุดพ้นจากกิเลส ระบุถึงมรรคธรรม ดังนั้น มรรคธรรมจึงเป็นอภิเชยัตถะของ นิโมกฺข ศัพฺท ปโมกฺข ศัพฺทที่มีความว่าธรรมเป็นที่หลุดพ้นจากกิเลส ระบุถึงผลธรรม ดังนั้น ผลธรรมจึงเป็นอภิเชยัตถะของ ปโมกฺข ศัพฺท

ตัวอย่างที่ ๒

ผลกฺขณ ปน เต กิเลสพฺนฺชนโต ปมฺุตตา, ตสฺมา ผลํ สตุตฺตานํ ปโมกฺโขติ วุตฺตํ. (ส. อฎ. ๑/๒๐)

ส่วนในขณะที่เกิดผลธรรม หมู่สัตว์เหล่านั้นหลุดพ้นแล้วจากเครื่องผูก คือกิเลส ดังนั้น จึงเรียกผลธรรมว่าเป็นที่หลุดพ้นของสัตว์ทั้งหลาย

ในที่นี้บทว่า ปโมกฺโข ท่านขยายว่า ผลกฺขณ ปน ฯลฯ โดยใช้ สัตตมยฺนตบทคือ ผลกฺขณ อันแสดงอภิเชยัตถะของ ปโมกฺข ศัพฺท ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วฏฺฏโต ปมฺุจฺจิสฺสุ เอตฺถาติ ปโมกฺโข.” (ป+โมกฺข+ณ)

วฏฺฏโต นิมฺุจฺจนฺติ เตน สตุตฺตาติ นิโมกฺโข มคฺโค. โส จ ปมฺุจฺจนฺติ เตนาติ ปโมกฺโข. (ส.ฎ. ๑/๖๕)

หมายเหตุ

พระภิกษุอาจารย์แสดงบทตั้งทั้งสองบทเป็นกรณสาธนะตามสาธก ดังกล่าว มติที่แสดงว่าเป็นอธิกรณสาธนะในฐานะที่บทขยายเป็นสัตตมยวิภัตติ อันแสดงอภิเชยัตถะ เป็นมติของพระเมธียาภิวงศ์ในคัมภีร์สังวัณณานิยามใหม่

๖. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกรณสาธนะหรือ อธิกรณ -
สาธนะ
- ๖.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
อาคมุม ศัพท์เป็นต้น แสดงว่าบทตั้งเป็น กรณ-
สาธนะ หรืออธิกรณสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วิเวกนิสฺสิตนฺตฺวาทีสุ วิเวโก วิราโค นิโรธติ ตีณปิ นิพฺพานสฺส
นามานิ. นิพฺพานํ हि อุปฺปวิเวกตฺตา วิเวโก, ตํ อาคมุม ราคาทโย
วิรัชชนฺตฺติ วิราโค, นิรัชฌนฺตฺติ นิโรโธ. (ที.อฎ. ๓/๒๖๑, อง.อฎ.
๒/๒๙๒)

ในบทว่า วิเวกนิสฺสิตํ เป็นต้น ฟังทราบความว่า ชื่อสามประการคือ
วิเวกะ วิราคะ นิโรธะ เป็นชื่อของพระนิพพาน เพราะพระนิพพาน
ชื่อว่า วิเวกะเนื่องจากเป็นสภาพสงัดจากอุปธิธรรมกิเลสทั้งหลาย
อันมีราคะ เป็นต้นย่อมคลายกำหนดเพราะอาศัยพระนิพพานนั้น
ดังนั้น พระนิพพานนั้น จึงชื่อว่า วิราคะ กิเลสเหล่านั้นย่อมดับลง
เพราะอาศัยพระนิพพานนั้น ดังนั้น พระนิพพานนั้น จึงชื่อว่า นิโรธะ

ในที่นี้บทว่า วิราโค (เครื่อง/ที่คลายกำหนด) นิโรโธ (เครื่อง/
ที่ดับกิเลส) ท่านขยายว่า วิเวกนิสฺสิตนฺตฺวาทีสุ ฯลฯ โดยใช้ อาคมุม
ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์
ว่า “ราคาทโย วิรัชชนฺตฺติ เอตถ เอเตนาติ วา วิราโค” (วิ+รณฺช+ณ)
“นิรัชฌนฺตฺติ เอตถ เอเตนาติ วา นิโรโธ.” (นิ+รฺช+ณ)

ราคาทโย วิรุชฺชนฺติ เอตถ เอเตนาติ วา วิราโค. เอวํ นิโรธปิ
ทฏฺจพฺโป. (ที.ฎี. ๓/๒๙๒, อง.ฎี. ๒/๒๙๘)

ตัวอย่างที่ ๒

นนุ อาวุโส ภควตา อเนกปริยาเยน ราควิราคาย ฆมฺโม เทสิโต,
มทนิมฺมทนาย....ฆมฺโม เทสิโต. (วิ. ๑/๒๔)

แน่ะ ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเทศนาเพื่อพระ
นิพพาน อันเป็นที่คลายกำหนด โดยประการอันมากมายทรงแสดง
พระธรรมเทศนา เพื่อพระนิพพาน อันเป็นที่กำจัดความมัวเมา....

นิพฺพานํ हि ยสฺมา ตํ อาคมฺม อารพฺภ ปฏิจฺจ ราโค วิรุชฺชนฺติ น
โหติ, ตสฺมา ราควิราโคติ วุจฺจติ. ยสฺมา ปน ตํ อาคมฺม
มานมทปฺริสมทาทโย มทา นิมฺมทา อมทา โหนฺติ วินสฺสนฺติ,
ตสฺมา มทนิมฺมทนนฺติ วุจฺจติ. (วิ.อฎ. ๑/๒๒๗)

ขยายความว่า พระนิพพานเรียกว่า ราควิราคะ เพราะราคะย่อม
คลายกำหนด คือย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยพระนิพพานนั้น และยัง
เรียกว่า มทนิมมทนะ เพราะความมัวเมาด้วยมานะ, ความมัวเมาใน
ความเป็นบุรุษเป็นต้น ย่อมไม่มัวเมาอีก คือย่อมพินาศไปเพราะ
อาศัยพระนิพพานนั้น

ในที่นี้บอกว่า ราควิราคาย (เพื่อพระนิพพานอันเป็นที่คลายกำหนด)
มทนิมมทนาย (เพื่อพระนิพพานอันเป็นที่ทำลายความมัวเมา) ท่านขยายว่า
นิพฺพานํ हि ฯลฯ โดยใช้ อาคมฺม ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น
อิทธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ราโค วิรุชฺชนฺติ เอตถาติ ราควิราโค.”
(ราค+วิ+รณฺช+ณ), “มทา นิมฺมทยนฺติ เอตถาติ มทนิมฺมทโน.” (มท+นิ+

มท+ยุ)

มทา นิมมทียนฺติ เอตถ อมทภาวํ วินาสํ คจฺจนฺตํติ มทนิมมทโน...
เอส นโย เสสฺสเปสฺสปี. (สารตถ.ฎี ๒/๒๐)

หมายเหตุ

ในปาฐะว่า อากมฺม อารพฺภ ปฏิจฺจ บทหลังทั้งสองบทคือ อารพฺภ
ปฏิจฺจ ขยาย อากมฺม ศัพท์ในที่นี้ว่า กล่าว “อรรถอาศัย” ไม่กล่าวอรรถว่า
“มา” ในฐานะที่ขยายด้วย อารพฺภ หรือ ปฏิจฺจ ศัพท์ ฟังทราบว่าเป็นการ
แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะเช่นกัน

๗. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปาทานสาธนะ

๗.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตฺตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
วัตถุ ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น อุปาทานสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

เอตํ ภยฺหฺตฺติ...ภยวตฺถุ ภยการณฺนฺติ อตฺถโถ. (สํ.อฎ. ๑/๒๒)

ปาฐะว่า เอตํ ภยํ ความว่า เหตุแห่งความกลัว

ในที่นี้บทว่า ภยํ ท่านขยายว่า ภยวตฺถุ โดยใช้ วัตถุ ศัพท์ขยาย
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปาทานสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ภายติ เอตสฺมาติ
ภยํ.” (ภี+อ)

ภายติ เอตสฺมาติ ภยํ, ภยนิมิตฺตฺนฺติ อาห “ภยวตฺถุ”ติ. (สํ.ฎี. ๑/๖๙)

หมายเหตุ

การณ ศัพท์ใน ภาพยากรณ์ ขยาย วตถุ ศัพท์ใน ภาวตถุ ว่ากล่าวอรรถเหตุ หาใช้กล่าวอรรถที่ตั้งไม่ ในเวลาแปลจึงควรแปลร่วมกัน

๘. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปาทานสาธนะ หรือ
อธิกรณสาธนะ

๘.๑ ถ้ามบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ปตฺวา ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปาทานสาธนะ
หรืออธิกรณสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

นิพฺพานํ ปตฺวา สตฺตานํ สพฺพทฺกฺขํ วิวิจฺจติ, ตสฺมา นิพฺพานํ
วิเวโกติ วุตฺตํ. (ส.อ.ญ. ๑/๒๐)

ความทุกข์ทั้งมวลของเหล่าสัตว์ ย่อมหลุดพ้นเพราะบรรลู่ ถึงพระ
นิพพาน เพราะเหตุนี้ พระนิพพาน จึงเรียกว่า วิเวกะ

ในที่นี้บทว่า วิเวโก (พระนิพพานอันเป็นแดน/ที่สงบ) ท่านขยายว่า
นิพฺพานํ ฯลฯ โดยใช้ ปตฺวา ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปาทาน
สาธนะหรืออธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สพฺพทฺกฺขํ วิวิจฺจติ เอตฺถ
เอตฺสฺมาติ วา วิเวโก.” (วิ+วิจ+ณ)

วิวิจฺจติ ทฺกฺขํ เอตฺสฺมาติ วิเวโก. (ส.ญ. ๑/๖๕)

หมายเหตุ

พระภิกษุอาจารย์แสดงบทตั้งดังกล่าวเป็นอุปาทานสาธนะ ส่วนมิติที่แสดงว่า เป็นอธิกรณสาธนะได้เป็นมิติของพระเมธียาภิวงศ์ในคัมภีร์สังวัณณานิยามใหม่ที่อาศัยหลักฐานจาก ส.ฎี ๑/๖๕ ในประโยคต่อมาดังนี้คือ

ทุติยวิกปเป ปน สกลวฏฏทุกุขโต สตุตา นิมุจฺจนฺติ เอตถ ปมุจฺจนฺติ วิวิจฺจนฺติ จาติ นิโมกฺโข ปโมกฺโข วิเวโก นิพฺพานนฺติ อตฺถ เวทิตพฺโพ.

๙. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวโลปหรือภาวปธาน

๙.๑ ถ้ามบทตั้งไม่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์หรือ ภาว-ปัจจัย ส่วนบทขยายประกอบด้วย ภาว ศัพท์หรือ ภาวปัจจัย แสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะ หรือ ภาวปธาน

ตัวอย่างที่ ๑

อถ วา อนนฺทชฺชวจนฺน อนนฺทชฺชตฺตํ อห สฺขวิปากวจนฺน สฺขวิปากตฺตํ. (มุลฎี. ๑/๓๘)

อีกอย่างหนึ่ง พระอรรถกถาจารย์ กล่าวความเป็นสภาพไม่มีโทษด้วย

อนนฺทชฺช ศัพท์ และการให้ผลเป็นความสุขด้วย สฺขวิปาก ศัพท์

ในที่นี้ อนวชฺช ศัพท์ ท่านขยายว่า อนวชฺชตฺต, สุขวิปาก ศัพท์ ท่านขยายว่า สุขวิปากตฺต โดยใช้ภาวตัทธิตปัจจัยขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะโดยวิเคราะห์ว่า “น อวชฺชํ อนวชฺชํ. อนวชฺชสฺส ภาโว อนวชฺชํ. สุขो วิปากโก อสฺสาติ สุขวิปากํ. สุขวิปากสฺส ภาโว สุขวิปากํ. (อุตฺตรโลปสมาส) หรือเป็นภาวปธานที่มีอรรถภาวะเป็นประธาน

อธิบาย

อนวชฺช ศัพท์ หมายถึง กุศลอันเป็นสิ่งที่ไม่มีโทษ สุขวิปาก ศัพท์ หมายถึง กุศลอันเป็นสิ่งที่ให้ผลเป็นความสุข แต่พระภิกษุจารย์ขยาย อนวชฺช ศัพท์ว่า อนวชฺชตฺต และขยาย สุขวิปาก ศัพท์ว่า สุขวิปากตฺต โดยประกอบด้วย ภาว ปัจจัย (ปัจจัยที่แสดงอรรถภาวะ) จึงสามารถแสดงวิเคราะห์ดังกล่าวได้และยังแสดงความหมายของศัพท์เหล่านั้นว่าหมายถึง สภาพที่ไม่มีโทษและสภาพที่ให้ผลเป็นความสุขของกุศลธรรม

วินาปี ภาวาทิชายิโน สทฺเทโน ภาวปฺปชาโน นินฺทเตโส โหตีติ วุตฺตํ “อนวชฺชวจเนน อนวชฺชตฺตํ อาหา”ติ....น อวชฺชํ อนวชฺชํ, อวชฺชปฏิกฺขตาย อครหิตสภาโว. สุขो วิปากโก อสฺสาติ สุขวิปากํ, สุขวิปากวิปจฺจนสมตฺตตฺตา. (อนุฎฺฐี. ๑/๓๖)

ตัวอย่างที่ ๒

สีลวนฺตสฺสาติ สีลวนฺตภาวสฺส การณา. (วิสุทฺธิ.ฎฺฐี. ๑/๑๑๒)

บทว่า สีลวนฺตสฺส คือ เพราะเหตุแห่งความเป็นผู้มีศีล

ในที่นี้บทว่า สีลวนฺตสฺส ท่านขยายว่า สีลวนฺตภาวสฺส การณา โดยใช้ ภาว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะหรือภาวปธาน

ที่อรรถภาวะเป็นประธานโดยวิเคราะห์ว่า “สีลํ อสฺส อตฺถิติ สีลวนฺโต.” (สีล+วนฺตฺ) “สีลวนฺตสฺส ภาโว สีลวนฺโต.” (อุตฺตรโลปสมาส)

ตัวอย่างที่ ๓

กุกฺสีตวตฺถุนิ กุกฺสีตสฺส อลสฺสสฺส วตฺถุนิ ปติฏฺฐา, โกสชฺชการณานิติ
อตฺถโถ. (ที.อฎ. ๓/๒๔๓, อฎ.อฎ. ๓/๒๘๐)

บทว่า กุกฺสีตวตฺถุนิ ความว่า เหตุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเกียจคร้าน
หมายความว่าเหตุแห่งความเกียจคร้าน

ในที่นี้บทว่า กุกฺสีตวตฺถุนิ ท่านขยายว่า โกสชฺชการณานิ โดยใช้
ภาวปัจจัย (ณฺย) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะหรือภาวปธาน
โดยวิเคราะห์ว่า “กุกฺสีตสฺส ภาโว กุกฺสีโต.” (อุตฺตรโลปสมาส)

วินาปิ हि ภาวโชตนสทฺทํ ภาวตฺถโถ วิญญายติ ยถา “ปฏฺฐสฺส
สูกฺกน”ติ ตสฺมา กุกฺสีตภาววตฺถุนิติ อตฺถโถ. เตนาห “โกสชฺชการณานิ” ติ
อตฺถโถติ. (ที.ฎ. ๓/๓๒๙ - ๓๐, อฎ.ฎ. ๓/๓๒๖)

หมายเหตุ

พึงทราบวิเคราะห์ กุกฺสีต ศัพท์ว่า “กุกฺสีเตนากาเรน สีทตฺติ กุกฺสีโต”
(กุกฺสีท+อ) หมายถึง บุคคลผู้จมลงด้วยอาการอันน่าเกียจ หรือวิเคราะห์ว่า
“กุกฺสีเตนากาเรน สีทตฺติ กุกฺสีโต.” (กุกฺสีท+อ) “อณฺเณปิ สีทาเปตฺติ
กุกฺสีโต.” (กุกฺสีท+ณ+อ) “กุกฺสีโต จ กุกฺสีโต จ กุกฺสีโต” หมายถึงบุคคลผู้จม
ลงเองและยังผู้อื่นให้จมลงด้วยอาการอันน่าเกียจ ในทุติยนิยตังกล่าวมาจาก
กุกฺสีต สองศัพท์เข้าสมาสเป็นทวันทสมาสและลบศัพท์หนึ่งเสียเหมือน
รูปวิเคราะห์ว่า นามณฺจ รูปณฺจ นามรูปณฺจ นามรูป.

ตตถ กุสีโตติ วิริเยนาธิคนุตพุพสุส อตถสุส อลามโต
กุจฺฉิตေနากาเรน สีหตีติ กุสีโต. อถ วา สยมปิ กุจฺฉิตေနากาเรน สีหตี
อญฺเฌปิ สีทาเปตีติ ตํ นิสฺสาย อญฺเฌสํ สีทนฺนสฺส สมฺภวโตติ กุสีโต. (นิตฺ.
ชาด. ๑๒๙)

ปกิณณกปริจเฉท

๑. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกิริยาวิเสสนะ

ถ้าขยายบทตั้งด้วย ตฺวา ปัจจัยันตบท แสดงว่า
บทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

ตัวอย่างที่ ๑

กายปฺปจาลกนฺติ กายํ จาเลตฺวา จาเลตฺวา. (กฺชา. ๓๒๕)

บทว่า กายปฺปจาลกํ คือ ยังกายให้โคลงไปมา

ในที่นี้บทว่า กายปฺปจาลกํ (โคลงกาย) ท่านขยายว่า กายํ
จาเลตฺวา จาเลตฺวา โดยใช้ ตฺวา ปัจจัยันตบทคือ จาเลตฺวา จาเลตฺวา
ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย

ตฺวา ปัจจัยันตบทคือ จาเลตฺวา จาเลตฺวา ขยาย ปจาลก ศัพท์
เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุว่า ตฺวา ปัจจัยันตบทดังกล่าว
เป็นกิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

ตัวอย่างที่ ๒

ปตฺตสณฺณิตี ปตฺเต สณฺณิ กตฺวา. (วิ.อฏฺ ๒/๔๕๑)

บทว่า ปตุตตสณฺณํ คือ กระทำความสำคัญในบาตร

ในที่นี้บทว่า ปตุตตสณฺณํ (สำคัญในบาตร) ท่านขยายว่า ปตุเตสณฺณํ กตุวา โดยใช้ ตฺวา ปัจจัยันตบทคือ กตุวา ขยาย เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย

ตฺวา ปัจจัยันตบทคือ กตุวา ขยาย ปตุตตสณฺณํ ศัพท์เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุว่า ตฺวา ปัจจัยันตบทดังกล่าวเป็นกิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

ตัวอย่างที่ ๓

โอกุชิตฺตจกฺขุติ เหฏฺฐา ชิตฺตจกฺขุ หุตฺวา. (กฺขา. ๓๒๓)

บทว่า โอกุชิตฺตจกฺขุ คือ เป็นผู้มีนัยน์ตาทอดลงในเบื้องล่าง

ในที่นี้บทว่า โอกุชิตฺตจกฺขุ ท่านขยายว่า เหฏฺฐา ชิตฺตจกฺขุ หุตฺวา โดยใช้ หุตฺวา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย

ตฺวา ปัจจัยันตบทคือ หุตฺวา ขยาย โอกุชิตฺตจกฺขุ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุว่า ตฺวา ปัจจัยันตบทดังกล่าวเป็นกิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

หมายเหตุ

กิริยาวิเสสนศัพท์เป็นศัพท์ขยายกริยา มักประกอบด้วยหุติยาวิภัติ
ในกรณีที่ระบุความเป็นกรรมของกริยาบท (มฺหํ ปจติ = มฺหํ ปจณ

กโรติ) ส่วนในกรณีที่จะไปถึงความเป็นกัตตาของกริยาลงปฐมาวิภัติเท่านั้น
(มฺหํ ปจติ = มฺหํ ปจัน ภวติ)

กริยาวิเสสนํ กตตุ-
สิทฺธํ ญายาเยน ตํ ตสฺมา
“มฺหํ ปจติ” อิจฺจตุร
“สฺหํ สยติ” อิจฺจตุร

กมฺมตฺเถ ติฏฺฐเต ยโต
น ตทตฺถํ วิสฺสุ วิธิ.
“ปจัน ภวติ”ติ จ
“กโรติ สยนหน”ติ จ.

(เมท. คาถา ๓๐๓ - ๔)

๒. ลักษณะบทตั้งที่ลงในอรรถ อาจารย์ ฯลฯ

ถ้าขยายบทตั้งด้วยนามศัพท์และกริยาศัพท์
แสดงว่า ลงปัจจัยในอรรถอาจารย์ ฯลฯ

ตัวอย่างที่ ๑

สโฆ ปพฺพตฺมิว อตฺตานมาจฺรติ = ปพฺพตฺตายติ. (รูป. ๕๓๖)

พระสงฆ์ย่อมประพฤติดนเพียงดังภูเข

ในที่นี้บอกว่า ปพฺพตฺตายติ ท่านขยายว่า สโฆ ปพฺพตฺมิว อตฺตาน-
มาจฺรติ โดยใช้นามศัพท์คือ ปพฺพต และกริยาศัพท์คือ อาจารย์ ขยาย
เพื่อแสดงว่าลง อาศัย ปัจจัยในอรรถ อาจารย์

หมายเหตุ

ปพฺพตฺมิว มาจาก ปพฺพโต+อิว อาเทศ โอ เป็น อ ด้วยสูตร

“เอโณมวณฺเณ.” (โมค. ๑/๓๗) แล้วลง ม อากมเหมือนศัพท์ว่า
“อคุคมกฺขายติ.” (อคุโค+อฺกขายติ)

ตัวอย่างที่ ๒

อปฺตํ ปฺตฺตมิวจรติ = ปฺตฺตียติ. (รูป. ๕๓๗)

ย่อมประพฤติ ซึ่งผู้ไม่ใช่บุตรให้เป็นเพียงดังบุตร

ในที่นี้บอกว่า ปฺตฺตียติ ท่านขยายว่า อปฺตํ ปฺตฺตมิวจรติ โดยใช้
นามศัพท์คือ ปฺตฺต และกริยาศัพท์คือ อจรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง
อีย ปัจจัยในอรรถ อจรติ

หมายเหตุ

ใน “ปพฺพตายติ” ปพฺพต ศัพท์เป็นกัตตูปมา (เปรียบเทียบกัตตา
บท) เพราะเปรียบเทียบพระสงฆ์ที่เป็นกัตตาของกริยาความประพฤติว่า
เหมือนนฺภูเข ส่วนใน “ปฺตฺตียติ” ปฺตฺต ศัพท์ เป็นกัมมูปมา (เปรียบเทียบ
กัมมบท) เพราะเปรียบบุคคลผู้ไม่ใช่บุตรที่เป็นของกรรมของกริยา
ความประพฤติว่าประดุจดังบุตร

ตัวอย่างที่ ๓

อตฺตโน ปฺตฺตมิจฺจติ = ปฺตฺตียติ. (รูป. ๕๓๘)

ย่อมปรารธนาซึ่งบาตรของตน

ในที่นี้บอกว่า ปฺตฺตียติ ท่านขยายว่า อตฺตโน ปฺตฺตมิจฺจติ โดยใช้
นามศัพท์คือ ปฺตฺต และกริยาศัพท์คือ อิจฺจติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง
อีย ปัจจัยในอรรถ อิจฺจติ

ตัวอย่างที่ ๔

ทพฺพํ กโรติ = ทพฺพหฺยติ. (รูป. ๕๓๙)

ย่อมกระทำให้นั้น

ในที่นี้บทว่า ทพฺพหฺยติ ท่านขยายว่า ทพฺพํ กโรติ โดยใช้นามศัพท์ คือ ทพฺพ และกริยาศัพท์คือ กโรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง ฌย ปัจจัยในอรรถ กโรติ

ตัวอย่างที่ ๕

กุกฺกุกฺจายนฺโตติ กุกฺกุกฺจํ กโรนฺโต. (วิ.อฎ. ๒/๓๔๓)

ในที่นี้บทว่า กุกฺกุกฺจายนฺโต ท่านขยายว่า กุกฺกุกฺจํ กโรนฺโต โดยใช้นามศัพท์คือ กุกฺกุกฺจ และกริยาศัพท์คือ กโรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง าย ปัจจัยในอรรถ กโรติ

๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัตตุสาธนะ

ถ้าบทตั้งเป็นอันตปัจจยันตบท ส่วนบทขยายเป็น
มานปัจจยันตบทอันเป็นกัตตุรูป แสดงว่าบทตั้ง
เป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

ภณฺนตฺตสฺส โหตีติ ภณฺมานตฺตสฺส โหติ. (วิ.อฎ. ๑/๕๓๙)

ปาฐะว่า ภณฺนตฺตสฺส โหติ ความว่า (ความคิด) ย่อมมีแก่ผู้กล่าวอยู่

ในที่นี้บอกว่า ภาณุตสฺส ท่านขยายว่า ภาณมานสฺส โดยใช้มาน ปัจจัยันตบทยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “ภาณตฺติ ภาณฺโต, ปุคฺคโล.” (ภาณ+อ+อนฺต)

อธิบาย

อนฺต ปัจจัยลงในอรรถคือกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยลงในอรรถ กัตตุ/กัมม/ ภาวสาธนะ การเปลี่ยนจาก อนฺต ปัจจัยเป็น มาน ปัจจัย ในบทขยาย เป็นการแสดงว่า อนฺต ปัจจัยในที่นี้ลงในอรรถคือ กัตตุสาธนะ ไม่ใช่ อนฺต ปัจจัยที่แปลงมาจาก มาน ปัจจัยอันลงในอรรถกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๒

รฺุทฺทฺตานฺนฺติ กนฺทิตฺวา โรทฺมานานฺ. (ที.อฎ. ๑/๒๕๕)

บทว่า รฺุทฺทฺตานํ คือ คร่ำครวญแล้วร้องให้อยู่

ในที่นี้บอกว่า รฺุทฺทฺตานํ ท่านขยายว่า กนฺทิตฺวา โรทฺมานานํ โดยใช้ มานปัจจัยันตบทยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “รฺุทฺตฺติ โรทฺนฺโต.” (รฺุท+อ+อนฺต)

๔. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอันตปัจจัยันตบท

ถ้าบทตั้งเป็นอันตปัจจัยันตบท ส่วนบทขยายเป็น มานปัจจัยันตบทอันเป็นกัมมรูป แสดงการ อาเทศ มาน ปัจจัยเป็น อนฺต ปัจจัยในบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

อสมนุภาสนุตสฺสาติ อสมนุภาสียมานสฺส อปฺปฏิสซฺชนุตสฺสาปิ
 สัมมาทิสฺเสเสน อนาปตฺติ. (วิ.อฏฺ. ๒/๑๑๑)

บทว่า อสมนุภาสนุตสฺส ความว่า แม้พระภิกษุผู้ถูกกล่าวด้วย
 ญัตติกรรมวาจา ไม่สละความเห็นนั้น ไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

ในที่นี้บทว่า อสมนุภาสนุตสฺส (ผู้ถูกกล่าวด้วยญัตติกรรมวาจา)
 ท่านขยายว่า อสมนุภาสียมานสฺส โดยใช้ มานปัจจยันตบทขยาย เพื่อ
 แสดงว่าบทตั้งมีการอาเทศ มาน ปัจจยเป็น อนุต ปัจจย

อธิบาย

อันตปัจจยันตบท (บทที่มีอันตปัจจยเป็นที่สุด) คือ อสมนุภาสนุตสฺส
 ท่านขยายว่า อสมนุภาสียมานสฺส โดยใช้ มาน ปัจจยที่เป็นกัมมรูปขยาย
 เพื่อแสดงว่า อนุต ปัจจยในบทตั้งอาเทศมาจาก มาน ปัจจยที่ลงในอรรถ
 กัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า อนุต ปัจจยไม่สามารถลงในอรรถกรรมได้ มาน
 ปัจจยเท่านั้นลงในอรรถดังกล่าว จึงต้องลง มาน ปัจจยหลัง สัมมา ทบทหน้า
 อนฺนุ บทหน้า ภาส ธาตุ ย ปัจจย แล้วอาเทศ มาน ปัจจยเป็น อนุต
 ปัจจย หลังจากนั้นลบ ย ปัจจย ตามรูปวิเคราะห์ว่า “สมนุภาสียเตติ
 สมนุภาสนฺโต. น สมนุภาสนฺโต อสมนุภาสนฺโต.”

ตเมว มานปัจจโย “อตฺตโนปทานิ ภาเว กมฺมณี” ตี ภาวกมฺเมสุปิ
 โหติ. ตสฺส จ “อตฺตโนปทานิ ปรสฺสพทตฺตณฺ” ตี กวจิ อนุตปัจจยาเทโส
 จ. (รฐป. ๖๔๖)

๕. ลักษณะบทตั้งเป็นมานปัจจยันตบท

ถ้าบทตั้งเป็นมานปัจจยันตบท ส่วนบทขยาย
เป็นอันตปัจจยันตบท แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุ-
สาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

ชิตฺจุจฺจมาโนติ อสุจี วีย ชิตฺจุจฺจนฺโต. (วิ.อฏฺ. ๑/๒๖๓)

บทว่า ชิตฺจุจฺจมาโน คือ รังเกียจอยู่ ราวกะว่าสิ่งสกปรก

ในที่นี้บทว่า ชิตฺจุจฺจมาโน ท่านขยายว่า ชิตฺจุจฺจนฺโต โดยใช้อันต
ปัจจยันตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“ชิตฺจุจฺจตีติ ชิตฺจุจฺจมาโน.” (คฺป+จ+มาน)

ตัวอย่างที่ ๒

เสลฺลํ ยาจมาโน มณี ยาจนฺโตติ อตฺตโก. (วิ.อฏฺ. ๒/๕๙)

ขอยู่ซึ่งหิน (แก้วมณี) ความว่า ขอยู่ซึ่งแก้วมณี

ในที่นี้บทว่า ยาจมาโน ท่านขยายว่า ยาจนฺโต โดยใช้อันต
ปัจจยันตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“ยาจตีติ ยาจมาโน.” (ยาจ+อ+มาน)

๖. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอิตถัมภูตะ

ถ้าบทตั้งเป็นตติยันตบท ส่วนบทขยายเป็น ตวา-
ปัจจยันตบท แสดงว่าบทตั้งเป็นอิตถัมภูตะลักษณะ

ตัวอย่างที่ ๑

ปุโฏเสนาติ ปุโฏสํ ปาถะยํ คเหตฺวา. (ที.อฎ. ๑/๒๕๙)

บทว่า ปุโฏเสน คือ ถือเอาเสบียง

ในที่นี้ตติยันตบท คือ ปุโฏเสน (มีเสบียง) ท่านขยายว่า ปุโฏสํ
ปาถะยํ คเหตฺวา โดยใช้ ตวา ปัจจยันตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น
อิตถัมภูตะลักษณะ (เครื่องหมายของบุคคลผู้ถึงอาการอย่างนี้)

อธิบาย

คันถรจนจารย์มักขยายตติยันตบทโดยใช้ ตวา ปัจจยันตบทขยาย
บางแห่งประกอบด้วยตติยันตบทและ ตวาปัจจยันตบทดังอุทาหรณ์ ที่แสดง
ไว้ แต่ในบางแห่งได้ขยายด้วยพหูพหิสมาสและ ตวาปัจจยันตบท เพื่อ
แสดงความเป็นอิตถัมภูตะลักษณะของบทตั้ง เช่น “ภินฺนํ สีสฺเสนาติ ภินฺนํสีสา
หุตฺวา” ดังนั้น จึงมักแปลอิตถัมภูตะลักษณะว่า “มี” หนึ่ง ยังสามารถ
แปลบทดังกล่าวว่า “ด้วย” พร้อมกับโยค “อุปฺลภฺชิต” ศัพท์ (กำหนด)
เข้ามาแปลพร้อมกับบทนั้น เช่น “ติทฺถนฺทเกน ปริพฺพาชกมฺหุทฺทชฺชํ”
“เห็นปริพพาชก มีไม้เท้าสามง่าม” หรือ “เห็นปริพพาชกผู้อันท่านกำหนด
ด้วยไม้เท้าสามง่าม”

สา ภินฺนํ สีสฺเสน ปคฺขรณฺเตน โลหิตฺเตน ปฏฺวิสฺสกาณํ อชฺฐมาเปสิ.

อุณปณฺจพฺนฺธเนน ปตฺเตน อณฺเณ นวํ ปตฺตํ เจตาเปยฺย. ตตฺถ ภินฺเนน
สีเสนาติ ภินฺนสีสา หุตฺวา. เอส นโย อิตฺตฺราปิ. (นีติ. สุตต. ๕๙๘)

ติทฺธทฺเถน ปริพฺพาชกมทกฺขีติติ ติทฺธทฺเถน อฺปลกฺขิตํ ปริพฺพาชก-
มทกฺขีติติ อตฺถโก. เอวํ เสตจฺจตฺเตน ราชานมทกฺขีติติ เอตฺถาปิ. (นีติ.
สุตต. ๕๙๘)

๗. ลักษณะบทตั้งที่ลงวิภัตตินามในอรรถเหตุ

ถ้าบทตั้งเป็นนามบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
เหตุบท แสดงว่าบทตั้งลงวิภัตตินามในอรรถเหตุ

ตัวอย่างที่ ๑

มณฺฑนเน อคฺคตํ คโต. (ที.อฎ. ๑/๕๕)

ถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้เลิศเพราะการประดับ

มณฺฑนเนติ มณฺฑนเหตุ. (ที.ฎ. ๑/๗๖, สี.นวฎ. ๑/๒๘๒)

บทว่า มณฺฑนเน คือ เพราะเหตุคือการประดับ

ในที่นี้บทว่า มณฺฑนเน ท่านขยายว่า มณฺฑนเหตุ โดยใช้ เหตุ
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า สมี วิภัตติใน มณฺฑนเน ลงในอรรถเหตุ

ตัวอย่างที่ ๒

สทฺโธ สทฺธาย....วิตฺตานิ ลภติ. (ส.อฎ. ๑/๙๕)

ผู้มีศรัทธา ย่อมได้ทรัพย์....เพราะศรัทธา

สทุธยาติ สทุธาเหตุ. (ส.ฎี. ๑/๑๔๔)

บทว่า สทุธยา คือ เพราะเหตุคือศรัทธา

ในที่นี้บทว่า สทุธยา ท่านขยายว่า สทุธาเหตุ โดยใช้ เหตุศัพท์ ขยายเพื่อแสดงว่า สุมา วิภัตติใน สทุธยา ลงในอรรถเหตุ หาใช้ลง ในอรรถอุปาทานไม่

๘. ลักษณะการแสดงขยายไวพจน์ของบทตั้ง

ถ้าบทขยายมีเนื้อความเหมือนบทตั้ง แสดงการ
ขยายไวพจน์ของบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

ตุมหิเยวสฺส เตน อนฺตรายโ. (ที. ๑/๓)

อันตราย ฟังมีแก่เธอทั้งหลายนั้นเทียว เพราะเหตุนี้

ตุมหิเยวสฺส เตน อนฺตรายโติ ตุมหากิเยว ปจฺมชฺฌานาทีน
อนฺตรายโ ภเวยฺย. (ที.อฎ. ๑/๕๑)

ปาฐะว่า ตุมหิเยวสฺส เตน อนฺตรายโ ความว่า อันตรายแห่ง
ปฐมฌาน เป็นต้น ฟังมีแก่เธอทั้งหลายนั้นเทียว

ในที่นี้บทว่า ตุมหิ ท่านขยายว่า ตุมหากิ โดยใช้ศัพท์ที่มีเนื้อความ
เหมือนกันขยาย เพื่อแสดงว่า ตุมหิ ศัพท์เป็นไวพจน์ของ ตุมหากิ ศัพท์
อันประกอบด้วย น วิภัตติ

๙. ลักษณะบทตั้งที่เป็นการแสดงวิภัติที่แท้จริง
ของบทตั้ง

ถ้าบทตั้งไม่ปรากฏรูปวิภัติอย่างชัดเจน ส่วนบท
ขยายแสดงให้ปรากฏชัด เป็นการแสดงวิภัติ
ที่แท้จริงของบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

ตุมุหิเยวสฺส เตน อนฺตฺราโยติ ตุมฺหากิเยว ปจฺมชฺฌานาทีนํ
อนฺตฺราโย ภเวยฺย. (ที.อฎ. ๑/๕๑)

ในที่นี้บทว่า ตุมุหิ ที่ไม่ปรากฏรูปวิภัติอย่างชัดเจน ท่านขยายว่า
ตุมุหากิ ที่ประกอบด้วย นํ วิภัติอันปรากฏชัด เพื่อแสดงวิภัติใน ตุมุหิ
บทว่า อํ ในบทนั้น อาเทศมาจาก นํ วิภัติ ไม่ใช่อาเทศมาจาก ส
วิภัติ

หมายเหตุ

ตุมุหิ ศัพท์มาจาก ตุมฺห ศัพท์ และ ส (เอกพจน์) หรือ นํ วิภัติ
(พหูพจน์) ในที่นี้เมื่อประสงค์จะแสดงว่า ตุมุหิ ศัพท์เป็นพหูพจน์ โดย
อาเทศ นํ เป็น อํ (ตุมุหมเหหิ นมากํ. กส. ๑๖๑) ไม่ใช่อาเทศ ส เป็น
อํ (สสฺสํ. กส. ๑๖๓) จึงขยายว่า ตุมุหากิ

๑๐. ลักษณะที่เป็นการขยายเนื้อความของปัจจัย

ถ้าขยายบทตั้งโดยเปลี่ยนปัจจัย แสดงการขยาย
เนื้อความของปัจจัย

ตัวอย่างที่ ๑

รูปีติ รูปวา. (ที.อฎ. ๑/๑๐๙)

บทว่า รูปี คือ ผู้มีรูป

ในที่นี้บทว่า รูปี ท่านขยายว่า รูปวา โดยเปลี่ยน อี ปัจจัยเป็น
วนตุปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ อี ปัจจัยใน รูปี ว่าลงในอรรถ
อัสสัถิตัตถิตโดยวิเคราะห์ว่า “รูปี อสฺส อตุถิตี รูปี, อตุตา.” (รูป+อี)

รูปขุณฺณํ รูปี. ตทสฺสตุถิตี รูปี. (ที.อฎ. ๒/๑๐๓, ม.อฎ. ๒/๑๘๗,
อง.อฎ. ๑/๔๖๘, อง.อฎ. ๓/๒๗๒)

ตัวอย่างที่ ๒

โกมุทียาติ กุมุทวติยา. (ที.อฎ. ๑/๑๒๗)

บทว่า โกมุทียา คือ มีดอกโกมุท

ในที่นี้บทว่า โกมุทียา ท่านขยายว่า กุมุทวติยา โดยเปลี่ยนจาก
อี ปัจจัยเป็น วนตุ ปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ อี ปัจจัยใน โกมุทียา
ว่าลงในอรรถอัสสัถิตัตถิตโดยวิเคราะห์ว่า “กมุทํ อสฺส อตุถิตี โกมุที,
รตุติ.” (กมุท+ณ)

ตัวอย่างที่ ๓

ยโตติ ยทา. (ที.อฎ. ๑/๑๑๖)

บทว่า ยโต ความว่า ในกาลใด

ในที่นี้บทว่า ยโต ท่านขยายว่า ยทา โดยเปลี่ยนจาก โต ปัจจัย เป็น ทา ปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ โต ปัจจัยใน ยโต ว่าลงใน อรรถกาลสัตตมีหาไชลงในอรรถปัญจมีไม่

โตสทโทปี ทาสทโท วีย กาลตฺโถ โหตีติ อาห “ยโตติ ยทา”
ติ. (ส.ฎี. ๑/๑๘๓)

๑๑. ลักษณะ อตฺถาย บท ขยายอรรถตทตถ-
สัมปทาน ของจตุตถีวิภัตติในบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติฅาณายาติ....ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติมฺหิ

ยំ ฅาณํ, ตทตฺถาย. (วิ.อฎ. ๑/๑๕๖)

บทว่า ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติฅาณาย คือ....ฅาณใดในการระลึก
ชาติก่อน, เพื่อประโยชน์แก่ฅาณนั้น

ในที่นี้บทว่า ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติฅาณาย ท่านขยายว่า ปุพฺพเพ-
นิวาसानุสฺสติมฺหิ ยំ ฅาณํ, ตทตฺถาย โดยใช้ อตฺถาย ศัพท์ขยาย เพื่อ
แสดงว่า ส วิภัตติ ใน ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติฅาณาย บทลงในอรรถตทตถ
สัมปทาน

ตัวอย่างที่ ๒

อาสวาน์ ขยฌาณายาติ อาสวาน์ ขยฌาณนิพพุตตณตถาย. (ที.อฎ. ๑/๒๐๑)

ปาฐะว่า อาสวาน์ ขยฌาณาย คือ เพื่อประโยชน์แก่การยังญาณอันเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายให้เกิดขึ้น

ในที่นี้บทว่า ขยฌาณาย ท่านขยายว่า ขยฌาณนิพพุตตณตถาย โดยใช้ อตถาย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ส วิภัตติใน ขยฌาณาย บทลงในอรรถดัดถสัมปทาน

“อาสวาน์ ขยฌาณายา”ติ อิหิ กิริยาปโยชนญเต ตทตถะสมุปทานวจนัน. ตสฺมา อสติปิ ปโยชนวาทเก ปโยชนวเสนเว อตฺโถ เวทิตพฺโพติ อาห “ขยฌาณนิพพุตตณตถายา” ติ. (สี.นวฎี. ๒/๑๙๓)

ตัวอย่างที่ ๓

อุปสมายาติ กิเลสฺอุปสมตถาย. (ส.อฎ. ๓/๗๙)

บทว่า อุปสมาย คือ เพื่อประโยชน์แก่ความสงบแห่งกิเลส

ในที่นี้บทว่า อุปสมาย ท่านขยายว่า กิเลสฺอุปสมตถาย โดยใช้ อตถาย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ส วิภัตติใน อุปสมาย บทลงในอรรถดัดถสัมปทาน

อุปสมายาติ กิเลสฺอุปสโม อธิปฺเปโต. ตทตถะสมุปทานวจนนฺติ อาห “กิเลสฺอุปสมตถายา”ติ. (สี.นวฎี. ๒/๑๙๓)

ดัดถสัมปทาน หมายถึง จดุดติวิภัตติที่เป็นประโยชน์แก่กิริยา

นั้นๆ เช่น วินโย สวรรตถาย การฝึกกายวาจาเพื่อประโยชน์แก่การสำรวม
ในที่นี้การสำรวมเป็นประโยชน์แก่การฝึกกายวาจา จึงเป็นตทัตถสัมปทาน
ในฐานะที่เป็นตทัตถสัมปทาน ต้องอาเทศ ส วิภัตติเป็น อาย อย่างแน่นอน
ด้วยสูตร “ตทตฺเถ.” (โมค. ๒/๒๕)

๑๒. ลักษณะของ อธิวจนฺ/นามํ/วจุจติ ศัพท์ ขยาย
อภิธะยัตถะ (ตัว, องค์ธรรม) ของบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

อาหนติ จิตฺตุนฺติ อาฆาโต. โกปสฺเสตํ อธิวจนฺ. (ที.อฎ. ๑/๕๑)

สภาพธรรมโดยย่อกระทบกระทั่งซึ่งจิต เพราะเหตุนั้น สภาพธรรม
นั้น ชื่อว่า อาฆาตะ ชื่อว่า อาฆาตะนั้น เป็นชื่อของความโกรธ

ในที่นี้ อธิวจนฺ ศัพท์ ขยายองค์ธรรมของบทตั้งคือ อาฆาโต
โดยแสดงว่า อาฆาต ศัพท์ หมายถึงความโกรธ หาใช้หมายถึงสภาพ
ธรรมอื่นไม่

ตัวอย่างที่ ๒

อาหนนฺทุนฺติ เอเตนาติ อาหนฺโท. ปิตฺติยา เอตํ อธิวจนฺ (ที.อฎ. ๑/๕๑)

ชนทั้งหลาย ย่อมยินดีด้วยสภาพธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ สภาพ
ธรรมนั้น ชื่อว่า อาหนฺทะ ชื่อว่า อาหนฺทะนั้น เป็นชื่อของปิตติ

ในที่นี้ อธิวจนฺ ศัพท์ ขยายองค์ธรรมของบทตั้งคือ อาหนฺโท โดย
แสดงว่า อาหนฺท ศัพท์ หมายถึง ปิตติ หาใช้หมายถึงสภาพธรรมอื่นไม่

ตัวอย่างที่ ๓

อปฺปมตฺตํ โข ปเนตฺ....สีลมตฺตํ. (ที. ๑/๔)

ศีลนี้ เป็นศีลเล็กน้อย เป็นสักแต่ว่าศีล

อปฺปมตฺตกนฺติ ปรีตฺตสฺส นาม. (ที.อฏฺ. ๑/๕๔)

คำว่า อปฺปมตฺตํ เป็นชื่อของศีลเล็กน้อย

ในที่นี้ นาม ศัพท์ ขยายองค์ธรรมบทตั้งคือ อปฺปมตฺตํ โดยแสดงว่า อปฺปมตฺตก ศัพท์ หมายถึง ศีลอันเล็กน้อย หาใช่หมายถึงสิ่งอื่นไม่

ตัวอย่างที่ ๔

อํ สํขิยธมฺโม อุทฺปาที. (ที. ๑/๒)

สภาพแห่งถ้อยคำนี้ ได้เกิดขึ้นแล้ว

สํขิยธมฺโมติ สํขิยา วุจฺจติ กถา, กถาธมฺโมติ อตฺตโถ. (ที.อฏฺ. ๑/๔๓)

บทว่า สํขิยธมฺโม ความว่า ถ้อยคำ อันท่านเรียกว่า สํขิยา หมายถึง ความว่า สภาพแห่งถ้อยคำ

ในที่นี้ วุจฺจติ ศัพท์ ขยายองค์ธรรมของบทตั้งคือ สํขิยา โดยแสดงว่า สํขิยา ศัพท์ หมายถึง ถ้อยคำ หาใช่หมายถึงสิ่งอื่นไม่

อธิบาย สํขิยา ศัพท์ มาจาก ส+ขา+ณฺย “สมฺมา ขายเตติ สํขิยา.” (สี.ภาสา. ๑/๒๑๕) หมายถึง ถ้อยคำที่ควรกล่าวด้วยดี ธรรม ศัพท์ กล่าววรรถคือสภาพ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงขยายว่า “สํขิยธมฺโมติ....อตฺตโถ.”

๑๓. ลักษณะ ยถา เอว คัพท ขยายบทตั้งว่าลงวิภัตติ
ในอรรถกิริยาวิเสสณะ

ตัวอย่างที่ ๑

สพฺพสนฺธุรี อวสธาคารํ สนฺธุริตฺวา. (ที. ๒/๗๗)

ปูลาดแล้วซึ่งบ้านพักโดยที่ทั้งหมดปูลาดไว้

สพฺพสนฺธุรินฺติ ยถา สนฺธุตํ โหติ, เอว สนฺธุรี. (ที.อฎ. ๒/๑๓๙)

บทว่า สพฺพสนฺธุรี ความว่า บ้านพักทั้งหมดอันบุคคล

ปูลาดไว้โดยประการใด ปูลาดไว้โดยประการนั้น

ในที่นี้บทว่า สพฺพสนฺธุรี ท่านขยายว่า ยถา สพฺพํ สนฺธุตํ โหติ,
เอว สนฺธุรี โดยใช้ ยถา เอว คัพทขยาย เพื่อแสดง อํ วิภัตติในบท
ตั้งว่าลงในอรรถกิริยาวิเสสณะ หาใช่ลงในอรรถกรรมไม่

๑๔. ลักษณะของ ยถา ตถา คัพท ขยายบทตั้งว่าลง
วิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสณะ

ตัวอย่างที่ ๑

เอกมฺนตํ นิสีทิตฺ. (วิ. ๑/๒, ม. ๑/๒๒, อ. ๑/๖๑)

นั่งแล้วโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

เอกมฺนตํ อฏฺฐาสิตฺ. (ส. ๑/๑)

ได้ยื่นแล้วโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

เอกมณฑล ภาวนปุสกนิทเทโส “วิสมัง จนุทิมสุริยา ปวตตุนติ” ตี-
อาทิสฺส วีย. ตสฺมา ยถา นิสินฺโน เอกมณฑฺ นิสินฺโน โหติ, ตถา นิสิตฺติ
เอวเมตถ อตฺถ โวหิตพฺโพ. (วิ.อฏฺ. ๑/๑๒๒, ม.อฏฺ. ๑/๑๒๐, อ.อฏฺ. ๒/๑๕)

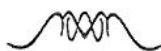
ศัพท์ว่า เอกมณฑฺ เป็นศัพท์แสดงโดยความเป็นกิริยาวิเศษณ์เหมือน
ในคำว่า “วิสมัง จนุทิมสุริยา ปวตตุนติ” (ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจร
ไปต่างกัน) ดังนั้น ฟังทราบเนื้อความในบทนี้ว่า ยื่นแล้วโดย
ประการใด นับว่ายื่นโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ยื่นแล้วโดยประการนั้น

ในที่นี้บอกว่า เอกมณฑฺ ท่านขยายว่า ยถา นิสินฺโน เอกมณฑฺ
นิสินฺโน โหติ ฯลฯ โดยใช้ ยถา ตถา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า อัม
วิภัตติในบทตั้งลงในอรรถกิริยาวิเสสนะ หาใช้ลงในอรรถกรรมไม่

ยถา จิตา เอกมณฑฺ จิตา โหติ, ตถา อฏฺฐาสิตี เอวเมตถ อตฺถ
ทญฺจพฺโพ. (ส.อฏฺ. ๑/๑๕)

ฟังทราบเนื้อความในบทนี้ว่า ยื่นแล้วโดยประการใด นับว่า
ยื่นโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ยื่นแล้วโดยประการนั้น

ในที่นี้บอกว่า เอกมณฑฺ ท่านขยายว่า ยถา จิตา เอกมณฑฺ จิตา
โหติ ฯลฯ โดยใช้ ยถา ตถา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า อัม วิภัตติในบทตั้ง
ลงในอรรถกิริยาวิเสสนะ หาใช้ลงในอรรถกรรมไม่

บรรณานุกรม

Bode, M.H. *The Pali literature of Burma*, Rangoon : Burma Research Society, 1965.

Davids, Rhys T.W. and Stede, William. *Pali English Dictionary*. London : The Pali Text Society, 1985.

Norman, K.R. *Pali Literature*. Wiesbaden, Harrassowitz, 1983.

กัจจายนมหาเถรณ. กัจจายนพฺยาकरण. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

พระชนกาทิววงศ์. กัจจายนภาสาฎีกา. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรรมกรศาสนา, ๒๕๒๘.

พระญาณวระ. ปทวิจาร. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๔.

พระธัมมกิตติ. “พาลาวตาโร” ในปทสาธนะ, ปทสาธนฎีกา, สัมพันธจินตา, สัมพันธจินตาฎีกา, พาลาวตาร, พาลาวตารฎีกา, พาลาวตารนิสสยะ ๗ คัมภีร์ น. ๑-๔๔๓. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี. ๒๕๑๐.

พระพุทธรูปปิยะ, ปัชชมธ. เมาะลำไย : โรงพิมพ์เมียนมาไต, ๒๔๙๓.

พระวิจาร. วิสุทธารามปทวิจารคณฐิ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์มหินทะ, ๒๔๗๔.

พระสีลานั้นทาภิวงส์. คำนำพจนานุกรมพระไตรปิฎกบาฬี-พม่า.
อย่างกั๋ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๐๗.

พระสุภุติ. อภิธานปฎิปปิกาสุจิ. อย่างกั๋ง : โรงพิมพ์พิมพ์มิตเสวปิฎกัต,
๒๕๐๗.

พุทธปฎิปปมหาเถเรน. ปทฐุปสัทธิ. กรุงเทพมหานคร : วัดท่ามะโอ,
๒๕๒๖.

ภทนต์สารีปุตตตเถเรน. วินยสงคหฎฐกถา. อย่างกั๋ง : โรงพิมพ์กรม
การศาสนา, ๒๕๐๐.

ภทนต์สมงคฺลสามิตเถเรน. อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา. อย่างกั๋ง : โรงพิมพ์
กรมการศาสนา, ๒๕๑๕.

โมคคฺลลานเนน. โมคคฺลลานพฺยาकरण. อย่างกั๋ง : โรงพิมพ์กรมการ
ศาสนา, ๒๕๒๕.

แลดีเถโรติ วิสสุเตน ภทนต์ฅาณตเถรวเรน. ปรมตถทีปนี. อย่างกั๋ง
: อิจนสยปิฎกัต. ๒๕๐๐.

แลดีสะยาต้อ. นิรุตติทีปนี. อย่างกั๋ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๑๓.

สทฐมมสิริมหาเถเรน. “สทฐตถภทจินตา” ในสัททาแงย์ ๑๕
สองปาฐย์, น. ๑-๓๓. อย่างกั๋ง : โรงพิมพ์อิจฉาปิฎกัต,
๒๕๐๗.

สยาร - ราชา - ราชากาณตเทว - วาหาทุเรณ. ศพทกลปฐมะ, นิวเดลี
: โรงพิมพ์นิวจีแอน, 1988.

ศรีดารานาถภฏาจารย์เยน. ศพทสโตมหานิธิะ. พาราณสี : โรง
พิมพ์เจ้าขัฒภา, 1967.

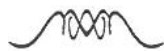
ศรีมทวามน-ชยาทิตยวิริจิตา. กาศิกา. พาราณสี : โรงพิมพ์ดารา,
1985.

ศรีศรวรรุมเทวปรณิตม. กาดนุตร-วยากรณม. นิวเดลฮี : โรงพิมพ์
ซีลัมเปอร์, 1987.

อคุควาจรียเณ. สัททนีตปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : มุลนิธิ
ภูมิพลภิกขุ, ๒๕๒๑ - ๒๕๒๓.

อริยวสธมมเสนาปตินามเกน มหาเถรวเรน. มณีสารมณชสาฎีกา.
ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๐๗.

อุ หุตเสง. ปทตถมณชสา. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปิ่นยามันจีโยง, ๒๕๐๓.

....หลักเกณฑ์ต่าง ๆ ที่โบราณจารย์เหล่านั้นบัญญัติ
ขึ้น ส่วนมากมักหาหลักฐานจากอรรถกถาที่ขยาย
พระบาฬีและฎีกาที่ขยายอรรถกถา ส่วนบางฐานะ
ที่พระอรรถกถาจารย์หรือพระฎีกาจารย์ไม่ได้ขยาย
ไว้โดยตรงเพราะง่ายต่อความเข้าใจ ท่านเหล่านั้น
ได้อาศัยกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤตเป็น
เครื่องตัดสิน เพราะเหตุนั้น หลักเกณฑ์ดังกล่าว แม้
เป็นอัตโนมัตยาธิบายของผู้เขียนก็ตาม แต่เป็นสิ่งที่
บัณฑิตรุ่นหลังยอมรับ เพราะคล้อยตามกฎไวยากรณ์

ISBN 974-575-779-9